

АРХИВ

НЭЗЭР ПАШАЕВ

АЗƏРБАЙЧАНДА
СОСЯЛИСТ
МƏДƏНИЙƏТИНИН
ИНКИШАФЫ
(1920—1955-чи иллэр)



Бакы • АЗƏРНƏШР • 1957

1957

449

НЭЗЭР ПАШАЕВ

37 (47.924)

П 26

АЗЭРБАЙЧАНДА
 СОСЯЛИСТ
 МЭДЭНИЙЭТИНИН
 ИНКИШАФЫ
 (1920—1955-чи иллэр)

М. Ф. Ахундов адыг
 Азербайжан Республика
 ҮМУМИ КИТАБХАНАСЫ

50009

АЗЭРБАЙЧАН ДӨВЛЭТ НЭШРИЯТЫ
 Бакы • 1957

ХАЛГ ТЭСЭРРҮФАТЫНЫН СҮР'ЭТЛИ НҮКСЭЛИШИ

Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында фәһлә вә кәндилләрин яратдыгы Бөйүк Октябрь сосялист ингилабы бәшәрийәт тарихиндә сии дәвр — коммунизм дәврүнү ачды. Октябрь ингилабы бүтүн Русия халгларына, о чүмләдән Азәрбайчан халгына истиглалыйәт вә азадлыг верди. Совет һөкүмәти 1917-чи илнин ноябрында В. И. Ленин тәрәфиндән имзаланмыш «Русия халгларынын һүгүг баяннамәсини» э'лан этди. Бу пунла да һәр чүр милли мәһдудийәтләр вә һаким милләтләрин милли имтиязлары ләғв әдилди.

В. И. Ленин демнишдир ки: «Рус олмаян милләтләрин һамысына биз онларын өзүнә мәхсус республикалар вә я мухтар виләйәтләр вермишик»¹.

Совет һөкүмәти буржуа-мүлкәдар һакимийәтинин төрәтдийи милли зүлмү һәмшәлик олараг мәһв этди.

Ялһыз Бөйүк Октябрь сосялист ингилабынын гәләбәсиндән сонра өлкәмизин халглары өзләринин игтисадийәт вә мәдәнийәтинин иккишаф этдирә билдиләр.

Бөйүк Октябрь сосялист ингилабы рус пролетариатынын һекемонлуғу, Коммунист партиясынын мүдрик рәһбәрлийи нәтижәсиндә гәлиб кәлди. Ингилабын гәләбәси уғрунда мүбаризәнин башында дуран рус пролетариатына бүтүн Русия зәһмәткешләринин ярдымы һәлләдичи амилләрдән бири олду, чүнки бүтүн халглар өз азадлығлары уғрундакы мүбаризәдә ничат йолуну бу ингилабын гәләбәсиндән көзләйрдиләр. Бөйүк Октябрь сосялист ингилабы нәинки тәкчә Русияда әсарәт алтын-

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 33-чү чидд. сәһ. 35—36.

да галан халглары азад этди, о, һабелә империалист өлкәләринин, мүстәмләкә вә асылы өлкәләрин зәһмәткешләринин өз азадлыглары уғрундакы мүбаризәләринә дә истигамәт верди. Бу ингилабын гәләбәси нәтичәсиндә дүня империализминин әсарәт зәнчири гырылды, дүня ики чәбһәйә — кәләчәйн парлаг, күндән-күнә гүввәси артан сосялизм чәбһәсинә вә күндән-күнә тәрәфдарлары азалан, агибәти мөһвә мөһкум олан империализм чәбһәсинә айрылды.

Бәшәр тарихиндә мисли көрүнмәмиш ени дөвр ачан бу ингилабын гәләбәси сайәсиндә чоһмилләтли өлкәмизин зәһмәткешләри иргиндән вә миллийәтиндән асылы олмаяраг сияси, иғтисади вә мәдәни бәрәбәрлийә наил олдулар. Йохсул кәндли күтләсини өз архасынча апармаға наил олараг һакимийәти әлиһә алан пролетариат өлкәнин сияси, иғтисади вә мәдәни һаятыны енидән гурачаг бир гүввәйә чевирди. Совет һөкүмәти фабрикләри, заводлары, ералты сәрвәтләри, торпағы, банклары, сую, мешәләри вә и. а. миллиләшдирәрәк, үмум халг малы ә'лан этди. Пролетар диктатурасы бүтүн зәһмәткешләри дөвләти, тәсәррүфаты вә мәдәнийәтин бүтүн саһәләрини идарә этмәк ишләринә күтләви сурәтдә чәлб этмәклә, халгла дөвләт арасында сарсылмаз әлагә яратды, чаризмин ашыладығы милли әдавәт вә һаким милләтин хырда милләтләрә ә'тимадсызлығы арадан галдырылды. Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында халглар арасында мөһкәм достлуғ ярадылды. Бу, чәмийәтимизин инкишафында һәрәкәтвечири гүввәләрдән бири олду.

Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә яранан пролетар диктатурасы өлкәмиздә инсанын инсан тәрәфиндән истисмарыны әбәди олараг мөһвә этди, зәһмәткешләрин сияси, иғтисади вә мәдәни гуручулуғ ишләриндә фәал иштиракыны тә'мин этди.

Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын гәләбәләрини мөһкәмләндирмәдән, халглар арасында сарсылмаз достлуғу яратмадан, кечмишдән ирс галмыш иғтисади вә мәдәни керилийи арадан галдырмадан, өлкәмизин зәһмәткешләринин мадди рифаһ һалыны яхшылашдырмадан мәдәнийәтин инкишафы үчүн мадди база яратмаг мүмкүн дейлиди.

В. И. Ленин көстәрмишдир ки, мәдәнийәтин инкишафы үчүн иғтисади база лазымдыр. Өлкәмиздә ағыр сәнаеин бәрпа вә инкишаф этдирилмәси, истеһсал васитәләри истеһсал эдән сәнае саһәсинин фасиләсиз, дурмадан инкишаф этдирилмәси вә онун көмәйи илә халг тәсәррүфатынын бүтүн саһәләринин йүксәлдилмәси мәдәнийәтин инкишафы үчүн мадди база яратды.

Кечмишдә Азәрбайчан да чар Русиясынын керидә галмыш учгарларындан бири иди. Коммунист партиясы кечмиш чар Русиясынын учгарларында яшаян халглары әсләр бою давам эдән ичтимаи вә милли зүлмдән хилас этди вә бу ерләрдә биринчи нөвбәдә сәнае очаглары ярадылмасына чоһ бөйүк әһәмиийәт верди. Коммунист партиясы онларын милли дирчәлиши, сосялизм гуручулуғунда фәал иштирак этмәләри вә сосялист милләтләр һалында тәшәккүл тапмалары үчүн шәраит яратды.

Коммунист партиясынын X (1921-чи ил), XII (1923-чү ил) вә XIV (1925-чи ил) гурултайлары кечмишдә керидә галмыш халгларын тезликлә һәм иғтисади, һәм сияси, һәм дә мәдәни чәһәтдән Русиянын габагчыл вилайәтләринә чатмалары йолларыны мүәййән этди.

РК(б)П-нин X гурултайы, В. И. Ленинн көстәриши әсасында, бу учгарларын сәнае, кәнд тәсәррүфаты вә мәдәнийәтин инкишаф этдирмәк үчүн партиянын нөвбәти вәзифәләрини белә мүәййән этди.

«Инди, бу өлкәләрдә дә халг күтләләри мүлкәдарлары вә буржуазияны йыхыб Совет һакимийәти ә'лан этмиш олдулары бир заманда партиянын вәзифәси, тәрәгги этмиш олан мәркәзи Русия чатмагда великорус олмаян халгларын зәһмәткеш күтләләринә ярдым этмәкдир; партия ярдым этмәлидир ки, онлар: а) өз ерләриндә, бу халгларын милли-мәишәт шәраитинә уйғун формаларда Совет дөвләти ярадыб ону мөһкәмләтсинләр; б) өз ерләриндә, ерли әһалинин мәишәт вә психолокиясына бәләд олан ерли адамлардан ана дилиндә мөһкәмә, инзибати идарәләр, тәсәррүфат органлары, һакимийәт органлары ярадыб онлары мөһкәмләтсинләр...»¹

Коммунист партиясынын көстәришинә әсасән бөйүк рус халгы милли учгарлара, о чүмләдән Азәрбайчана гардашлығ көмәйини көстәрмәйә башлады.

В. И. Ленин Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулмасынын илк күнләриндән нефт сәнаеинин инкишафына бөйүк гайғы көстәриб хусуси дигтәг етирди. О, Азәрбайчанда Совет һакимийәтинин гурулмасынын бөйүк әһәмиийәтини гейд этди вә бүтүн Советләр өлкәси сәнаеинин инкишафында Азәрбайчан нефт сәнаеинин ролуну белә гиймәтләндирди:

«...дүнән Бақыдан алдығымыз бир хәбәр көстәрир ки, Совет Русиясынын вәзийәти яхшылашмагдадыр; сәнаеимизин яна чаргысы галдығы бизә мө'лумдур, инди исә хәбәр алмышыг ки, Бақы пролетариаты һакимийәти өз әлиһә алмыш вә Азәрбайчан һөкүмәтини йыхмышдыр. Инди бизим әлә бир иғтисади ба-

¹ Сов.ИКП гәтнамә вә гәрарлары, I һиссә, сәһ. 618.

замыз вардыр ки, бу бизим бүтүн сәнаемизи чанландыра- чагдыр»¹.

Азербайжан партия тәшкилатынын рәһбәрлийи алтында Бақы фәһләләри В. И. Ленинин бу көстәришинә чаваб олараг нефт истәһсалыны күндән-күнә артырыб, Совет өлкәминә даһа чох нефт вермәйә башладылар.

В. И. Ленин Бақы нефтчиләринин бу сәйләрини гиймәтләндирәрәк, 1920-чи илин декабр айында VIII Үмум Русия Совет-ләр гурултайындакы чыхышында көстәрди:

«Инди, Азербайжан республикасында фәһләләрин көстәрди-йи бөйүк чошгунлуг шәраитиндә... нефт иши яхшы кедир вә яначаг мәсәләсиндә дә ишимиз яхшылашмаға башлайыр»².

В. И. Ленин Азербайжанда нефт сәнаени инкишаф этдир-мәк үчүн бөйүк ярдым әдилмәсини көстәрди. О, 1921-чи ил майын 27-дә Баш яначаг идарәсинә язмышды:

«Бақыя диггәт вә гайғыны артырмаг лазымдыр... Бақыя мүнтәзәм ярдым этмәк тәдбирләри үчүн програм һазырлайыб ӘМШ-ә тәгдим олунмасыны хаһиш әдирәм. Даими «нәзарәт» гоймаг лазымдыр ки, Бақыда нә әдилир вә биз нә илә ярдым әдирик»³.

Азербайжан партия тәшкилаты В. И. Ленинин көстәришләри әсасында нефт сәнаени бәрпа вә инкишаф этдирмәк, нефт һасилатыны илдән-илә артырмаг үчүн гүввәләри сәфәрбәрлийә алды. Бу, чох да асан иш дейилди, чүнки кәнч Азербайжан Со-вет дәвләтинә кечмишдән мирас галан халг тәсәррүфаты бәрбал бир һалда иди. Нефт мә'дәнләринин чоху дағыныг вә техника чәһәтдән керидә галмышды. Бақы нефт мә'дәнләринин 1920-чи илдә истәһсал әтдийи нефт 1913-чү илдә истәһсал әдилән неф-тин анчаг 40 фаизини тәшкил әдирди. Сәнаени о бири саһәләри даһа пис вәзийәтдә иди.

Кәнд тәсәррүфатына дәйән зәрбәләрин ағыр тә'сирини истәр шәһәрләрдә, истәрсә дә кәндләрин өзләриндә лап айдын көрмәк олурду. Нефт истәһсалындакы кустарчылыгы вә керидә галмыш техниканы ени габагчыл техника илә әвәз этмәк ла-зым иди. Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәти бүтүн өлкә үчүн Азербайжан нефтинин сон дәрәчә бөйүк әһәмийәтинин нәзәрә алараг, бу мүнүм саһәйә чидди фикир вердиләр. Азе-рбайжан нефт сәнаени бәрпа вә инкишаф этдирмәк үчүн В. И. Ленинин билаваситә рәһбәрлийи алтында хусуси план дүзәлдилди. Мүнүм тәдбирләрин һәятә кечирилмәси нәтижәсин-дә 1927—1928-чи илләрдә Азербайжанда нефт сәнаенин истәһ-

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 111.

² Енә орада, сәһ. 525.

³ В. И. Ленин. Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 486.

сал һәчми биринчи дүня мұһарибәсиндән әввәлки истәһсал һәчми сәвийәсинә чатдырылды.

• Бөйүк Вәтән мұһарибәси әрәфәсиндә нефт истәһсалы 1913-чү илә нисбәтән 3,5 дәфәдән, бензин һасилаты исә 47 дә-фәдән артыг олду. Бу истәһсал әдилән нефтин үчдә ики һиссә-сини Совет һакимийәти илләриндә ярадылмыш Илич бухтасы, Гараҷухур, Әзизбәйовнефт, Молотовнефт, Бузовнанефт, Нефт-чаланефт, Сийәзәннефт вә башга трестләр вердиләр. Азе-рбайжан нефтчиләри мұһарибә илләриндә алман фашистләринә гаршы гәһрәманлыгға вурушан Гызыл Ордуну йүксәк кейфий-йәтли нефт, бензин вә башга нефт мәһсуллары илә тә'мин әт-диләр.

Бөйүк Вәтән мұһарибәсиндән сонра Азербайжан нефт сә-наени даһа да инкишаф әтди. Нефт һасилаты кетдикчә арты-рылды. Нефт сәнаенин бүтүн саһәләри арасы кәсилмәдән йүк-сәк техника илә тә'мин олунду. Шанлы нефтчиләр өз усталыг-ларыны кетдикчә тәкмилләшдирдиләр.

Партиямызын XIX гурултайынын Директивләрини мұвәф-фәгийәтлә еринә етирән Азербайжан зәһмәткешләри ени инки-шаф мәрһәләсинә йүксәлдиләр. 1955-чи илдә Азербайжан ССР-нин бүтүн сәнае мәһсулу 1950-чи илә нисбәтән 45 фаиз, 1940-чы илә нисбәтән 2 дәфә, 1913-чү илә нисбәтән исә, демәк олар ки, 12 дәфә артды. Бу мәһсулларын 76, 8 фаизини респуб-ликанын ағыр сәнае мәһсуллары тәшкил әдирди.

Сов.ИКП XX гурултайынын Директивләриндә алтынчы беш-илик әрзиндә Азербайжан ССР үзрә бүтүн сәнаенин үмуми мәһсулунын 1,6 дәфә артырылачағы нәзәрдә тутулур.

Нефт сәнаенин инкишафы илә әлағәдар олараг, мұһарибә-дән сонракы дөврдә Азербайжанда гара вә әлван металлуркия, мұхтәлиф нөвлү мә'дән-филиз, кимя, электротехника кими ағыр сәнаени ени саһәләри ярадылды. Бунларын ичәрисиндә халг тәсәррүфаты үчүн бөйүк әһәмийәти олан Дашкәсән дәмир филизи мә'дәни, Сумгайыт бору-прокат заводу, Сумгайыт алү-мин заводу, Бақы электромеханика заводу, семент, шифир, азбест-семент, дәмир-бетон заводлары вә башгалары вардыр.

Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәтинин бөйүк гайғысы сәйәсиндә Совет һакимийәти илләриндә электрикләшдирмә саһәсиндә республикамызда диггәтләйиг мұвәффәгийәтләр әлдә әдилмишдир. Азербайжан партия тәшкилаты Ленинин вәсийәтләрини еринә етирәрәк, республикамызын электрик-ләшдирилмәсини баша чатдырмаг үчүн мүнүм тәдбирләр көрүр.

Азербайжан ССР-дә электрик әнержиси истәһсалы бешинчи бешилик әрзиндә 59 фаиз, 1940-чы илә нисбәтән исә 2,5 дәфә

артды. Тәкчә 1954-чү илдә Азәрбайчанда истәһсал олунаң електрик еңержиси биринчи дүня мұһарибәсиндән әввәлки илләрдә бүтүн чар Русиясында истәһсал әдилән електрик еңержисиндән чох олмушдур.

Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында республиканын електрикләшдирилмәси инкишаф этдикчә Азәрбайчанын ән узаг районлары белә, електрик еңержиси илә тә'мин әдилер. Республикамызда 300-дән артыг колхоз вә совхозда електрик стансиялары тикилмишдир ки, буналарын да Азәрбайчанын халг тәсәррүфаты вә мәдәнийәтинин тәрәггиси үчүн бөйүк әһәмийәти вардыр. Губа районунда олан 26 колхозун һамысында истәр истәһсалатда, истәрсә дә мәишәтдә електрик еңержисиндән кениш истифадә олунар. Инди республикамызын әһалисинин һәр нәфәринә 1324 киловат-саат електрик еңержиси истәһсал әдилер ки, бу да 1913-чү илдәкиндән 26 дәфә чохдур. Нәһәнк Минкәчевир су електрик стансиясынын ишә салынмасы Азәрбайчанын халг тәсәррүфатынын, хүсусилә нефт сәнаеинин даһа да инкишаф этдирилмәси үчүн бөйүк имкан яратмышдыр.

Сов.ИКП XX гурултайынын Директивләриндә алтынчы бешиллик әрзиндә республикамызда електрик еңержиси истәһсалынын тәгрибән 1,6 дәфә артырылмасы нәзәрдә тутулмушдур.

Совет һакимийәти илләриндә Азәрбайчанда яранан бир сыра ени сәнае мәркәзләри кетдикчә даһа сүр'әтлә инкишаф әдир. Сәнае мүәссисәләрини хаммал мәнбәләринә яхынлашдырмаг вә онлары итгисади чәһәтчә әлвәришли ерләрдә тикмәк принципинин дүзкүн һәята кечирилмәси нәтичәсиндә республикамызда сосялист сәнаеинин ени мәркәзләринин сайы сүр'әтлә артыр, Сумгайыт, Дашкәсән, Минкәчевир вә бу кими ени сосялист шәһәрләри яраныр.

Әкәр 1945-чи иләдәк Азәрбайчан районларында әсас ә'тибарилә ейинти вә йүнкүл сәнае мүәссисәләри ярадылырдыса, мұһарибәдән сонра ағыр сәнаеин айры-айры саһәләри дә ярадылыр. Һәтта республиканын бә'зи районлары мұәййән сәнае саһәләри мәркәзинә чеврилмишдир. Азәрбайчан ССР-нин икинчи сәнае вә мәдәнийәт мәркәзи олан Кировабад кеоложи району артыг Иттифаг әһәмийәти олан дағ-филиз сәнае мәркәзинә, Загафғазияда гара вә әлван металлургия сәнаеинин базасына, республиканын башлыча дағ-газынты сәнае мәркәзинә чеврилмишдир. Хачмаз, Ләнкәран, Ордубад вә Губада консерв сәнаеи, Бақы, Кировабад, Нуха, Степанакерт вә Ордубад шәһәрләриндә тохучулуг сәнаеи инкишаф этмишдир.

1940-чы илдә республикада истәһсал әдилән йүнкүл сәнае мәнсуллары Совет һакимийәти илләриндә тикилән фабрик вә

заводларда истәһсал олунмушду. 1945-чи илдә Азәрбайчанын бүтүн сәнае мәнсулларынын 95 фаизини ени вә я ениләшдирилмиш мүәссисәләр вердиләр. Һәлә 1940-чы илдә республикамызын бүтүн сәнаеи 1913-чү илә нисбәтән 7,4 дәфә артыг, нефт сәнаеи нәзәрә алынмадыгда исә, 19 дәфә артыг мәнсул верди. Халг тәрәфиндән чох ишләдилән малларын истәһсалы мұһарибәдән сонра даһа чох артды. Бешинчи бешиллик әрзиндә памбыг парча 71 фаиз, юн парча 3,4 дәфә, трикотаж алт палтары 3 дәфә, дәри-аяггабы 24 фаиз, радио гәбуләдичи чиһазлар 4,3 дәфә, габ-гачаг 13,3 дәфә, алүмин габ-гачаг 4,3 дәфә, пәнчәрә шүшәси 57 фаиз, әт 57 фаиз, балыг 28 фаиз, һейван яғы 57 фаиз, битки яғы 88 фаиз, мұхтәлиф консервләр 2 дәфәдән чох артыды.

Бурадан көрүндүйү кими халгын артмагда олан тәләбатыны өдәмәк һаггында Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәтинин гәрарлары республикамызда мұвәффәгийәтлә еринә етирилир.

Совет Иттифагы Коммунист партиясынын XX гурултайынын Директивләриндә республикамызда истәһсал васитәләри истәһсал әдән сәнае саһәсинә һәлләдичи ер вермәк шәртилә халг тәрәфиндән чох ишләнән малларын истәһсал әдилмәсинә хүсуси диггәт етирилмишдир. Директивләрдә памбыг парча истәһсалынын 2 дәфә, юн парча истәһсалынын 3 дәфә, кән-аяггабы истәһсалынын 1,4 дәфә, үзүм шәрабы вә чай истәһсалынын 1,8 дәфә артырылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Буналарын еринә етирилмәси илә халгын даим артмагда олан тәләбаты даһа яхшы тә'мин әдиләчәкдир.

Республикамызда халг тәсәррүфатынын йүксәдилмәси нәглийятын инкишаф этдирилмәсини тәләб әдирди. Дәмир йол нәглийяты, су вә автомобил нәглийяты саһәсиндә бөйүк тәдбирләр көрүлмушдур. Ени дәмир йоллары — Бақы-Чулфа, Бақы-Астара, Евлах-Степанакерт, һачыгабул-Сальян, Бақы илә нефт районлары арасында електрик дәмир йолу кими йүз километрләрлә ени дәмир йолу чәкилмишдир. Беләликлә дә дәмир йолларынын узунлуғу 2 дәфә артмышдыр. Азәрбайчандакы шоссе йоллары республиканын районларынын һамысы илә сых әлағ яратмышдыр.

Автомобил нәглийяты хүсусилә чох инкишаф этмишдир. Ялныз ону көстәрмәк кифәйәтдир ки, 1955-чи илдә үмуми истифадәдә олан автомобил нәглийяты васитәсилә йүк дашынмасы 1950-чи илә нисбәтән 12,7 дәфәдән чох, сәрнишин дашынмасы исә 4,8 дәфәдән чох артымышдыр.

Хәзәр донамасында ени кәмиләр артмышдыр. Кәми тә'мир әдән кичик ә'малатханалар артыг «Парис Коммунасы», «Загфедерасия», Вану Стурӯа адына вә башга бу кими габагчыл

техника илэ төчһиз эдилмиш күчлү тә'мир заводларына чеврилмишдир.

Азәрбайчан ССР сәнаенин бу дәрәчәдә инкишафы, нәглиятын белә тәкмилләшмәси вә кенишләнмәси республиканын сосялист кәнд тәсәррүфатыны да чидди сурәтдә йүксәлтди.

Совет һакимийәтинин гәләбәсиндән әввәл Азәрбайчанда кәндли тәсәррүфатынын ярыдан чохуну йохсулларын тәсәррүфаты тәшкил эдирди. Бүтүн кәндли торпагларында исә ялһыз 9 фаизи дәмир котандан истифадә әдә билирди. Кәндли торпатынын 90 фаизиндән чоху кечмишдән мирас галмыш хыш илә бечәрилрди. Айдындыр ки, белә бир истәһсал үсулуна малик олан кәндли тәсәррүфаты йохсул тәсәррүфат чәрчивәсини там дағым гүдрәтинә малик олачаг дәрәчәйә йүксәлә билмәзди. О бири тәрәфдән дә, мүстәгим вә долайы һөкүмәт веркиләри, ерли вә рус мүлкәдарларынын һәдд-һүдуд билмәйән тәзминатлары, чар мә'мурларынын рүшвәтхорлуғу кәндлини мүфлисләшдирди. Буналарын нәтичәсиндә дә Азәрбайчан кәндлиләри ач-ялавач яшайырдылар.

Мәһз буна көрә дә В. И. Ленин Азәрбайчан, Күрчүстан, Эрмәнистан, Дағыстан вә Дағлылар республикасындакы коммунист йолдашлары яздығы мәктубунда көстәрир:

«Кәндлиләрин вәзийәтини дәрһал яхшылашдырмаға чалышмаг вә электрикләшдирмә, суварма саһәсиндә бөйүк ишләрә башламаг лазымдыр. Суварма һәр шейдән чох вачибдир вә өлкәнин симасыны һәр шейдән чох дәйишдирәр, ону енидән чанландыра, кечмиши дәфи әдәр, сосялизмә кечмәйи мөһкәмләндирәр»¹.

В. И. Ленинн көстәришләрини рәһбәр тутан Азәрбайчан болшевикләринин ән мүһүм вәзифәләриндән бири Совет һакимийәти гурулдуғу илк күнләрдән ә'тибарән республиканын кәнд тәсәррүфатыны бәрпа вә инкишаф әтдирмәкдән ибарәт олду.

1925-чи илин ахырында Азәрбайчан ССР-дә дәнли биткиләрин истәһсал сәвийәси муһарибәдән әввәлки сәвийәнин 102,4 фаизини, һейвандарлыг мәһсулары истәһсалы 83,6 фаизини, кәнд тәсәррүфатынын үмуми мәһсулу исә 72,8 фаизини тәшкил эдирди. Лакин хырда фәрди кәндли тәсәррүфатлары совет гурулушунун яратдығы бүтүн имканлардан истифадә әдә биләчәк вә сүр'әтлә инкишаф әдән сосялист сәнаеи илә аяглаша биләчәк габилыйәтә малик дейилди.

Бөйүк Ленинн истәһсал кооперасиясы һаггындакы планын партиямыз тәрәфиндән һаята кечирилмәси нәтичәсиндә өлкәмизин, о чүмләдән Азәрбайчан ССР-нин кәнд тәсәррүфаты

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 342.

сосялистчәсинә енидән гурулду, өзү дә механикләшдирилмиш табагчыл кәнд тәсәррүфаты өлкәсинә чеврилди.

Коммунист партиясы вә Совет дәвләти газанылмыш наилийәтләрлә һеч дә кифайәтләнмәйәрәк, өлкәмиздә кәнд тәсәррүфатынын кетдикчә механикләшдирилмәсинә, әмәк мәһсулдарлығынын даһа да йүксәлмәсинә чидди диггәт верди. Чүнки В. И. Ленинн көстәрдийи кими, кәндлиләри сосялизм гурмаг ишинә чәлб әтмәкдә кәнд тәсәррүфатынын техника чәһәтдән силаһланмасы вә онун ени мүасир техника әсасында гурулмасы һәлләдичи рол ойнайырды.

Коммунист партиясынын вә Совет дәвләтинин бөйүк ярадычысы В. И. Ленин һәлә 1920-чи илдә демишдир:

«Капитализм үзәриндә сосялизмн гәләбәсини, сосялизмн мөһкәмләнмәсини ялһыз о заман тә'мин олунмуш һесаб әтмәк олар ки, пролетар дәвләт һакимийәти истисмарчыларын һәр чүр мүгавимәтини тамамилә гырыб өзүнә там сабитлик вә там табелик олмасыны тә'мин әдәрәк, бүтүн сәнаеи ири коллектив истәһсал вә ән ени (бүтүн тәсәррүфатын электрикләшдирилмәсинә әсасланан) техника базасы әсасында енидән тәшкил әтмиш олсун. Ялһыз бу, кери галмыш вә дағыныг кәндә шәһәрин әлә әсасы техника вә ичтимаи ярдым көстәрмәси үчүн имкан верәр ки, бу ярдым әкинчилик әмәйинин вә үмумийәтлә кәнд тәсәррүфат әмәйинин мәһсулдарлығыны олдуғча йүксәлтмәк үчүн мадди әсас яратсын, бунунла да хырда әкинчиләр нүмүнә васитәсилә вә өз хейирләри үчүн ири, коллектив, машынлы әкинчилиә кечмәйә сөвг эдилсинләр»¹.

Коммунист партиясы вә Совет дәвләти В. И. Ленинн бу програмын һаята кечирилмәси уғрунда арасы кәсилмәдән чалышды, күндән-күнә колхоз тәсәррүфатынын ән габагчыл сәнае базасы әсасында инкишафыны тә'мин әтди. 1945-чи илдә Азәрбайчанда 52 совхоз вә 360 миндән артыг кечмиш тәк тәсәррүфаты бирләшдирмиш олан 3525 колхоз вар иди.

Өлкәмизин гүдрәтли ағыр сәнаеи Азәрбайчан кәнд тәсәррүфатыны чохлу мигдарда ени кәнд тәсәррүфат машын вә аләтләри илә арасы кәсилмәдән төчһиз әтди. Азәрбайчан тарлаларында инди минләрлә трактор вә йүзләрлә комбайн ишләйир. 1930-чу илдә республикада ики МТС вар идисә, 1945-чи илдә бунларын сайы 71-ә, 1955-чи илдә исә 101-ә чатды. Республикамызда кәнд тәсәррүфат машынларынын вә тракторларын күчү муһарибәдән әввәлки 1940-чы илә нисбәтән 1,8 дәфә арды. Азәрбайчанда кәнд тәсәррүфаты ишләринин механикләшдирилмәси саһәсиндә дә бөйүк ишләр көрүлмүш вә көрүлмәк-

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 154.

дәдир. Белә ки, 1954-чү илдә тарла ишләри буҗда мәһсулу үзрә орта һесабла 90 фаиз, памбыг үзрә исә 90—96 фаизә гәдәр механикләшдирилмишдир.

Бүтүн бу тәдбирләрин нәтичәсиндә республиканын кәнд тәсәррүфатынын мәһсулдарлығы илдән-илә артыр. 1955-чи илдә 1950-чи илә һисбәтән 1,3 дәфәдән чоһ памбыг, 1,5 дәфәдән чоһ таһыл, 2,5 дәфәдән чоһ яһыл чай ярпағы, 80 фаиздән чоһ тәрәвәз-бостан биткиләри, 77 фаиздән чоһ сүд вә 70 фаиздән чоһ юн истәһсал вә тәдарүк әдилмишдир.

Республиканын кәнд тәсәррүфатыны су илә тәмин этмәйи даһа да яхшылашдырмаг үчүн нәһәнк су гурғулары ярадылды вә мин километрләрлә ени каналлар чәкилди. Яһныз ону демәк кифайәтдир ки, Күр-Араз су тикитиси Баһ идарәси бешинчи бешиллик әрзиндә 648 километр макистрал, 2357 километр бөлүшдүрүчү канал вә хырда суварма каналлары чәкмиш, 2765 километр коллектор-дренаж шәбәкәси яратмышдыр.

Азәрбайчан ССР өлкәмизин памбыг базаларындан бири олдуғу үчүн республиканын кәнд тәсәррүфатында памбыг әкени мүнүм ер тутур. Совет һакимийәти илләриндә Азәрбайчанда памбыг әкени саһәси тәхминән 2 дәфәдән чоһ артды. Һәлә 1939-чу илдә памбыг мәһсулу 1913-чү илдәкиндән 3 гат артыр олду. 1955-чи илдә исә 1950-чи илә һисбәтән 1,3 дәфәдән чоһ памбыг истәһсал әдилди.

Азәрбайчан ССР-дә барамачылыг, үзүмчүлүк, чайчылыг да кениш инкишаф әтдирилди. Түтүн, дүйү, зейтун, зәфәран кими чоһ лазымлы биткиләрлә бәрәбәр бағ-бостанчылыг да илдән-илә һәм саһә, һәм дә мәһсулдарлыг чәһәтинчә артырмыр.

Республиканын халг тәсәррүфатынын көркәмли саһәсини тәшкил әдән һейвандарлыг Совет һакимийәти илләриндә хүсусилә яхшылашдырылмыш вә хейли инкишаф әтдирилмишдир. 1955-чи илдә республикада 1950-чи илә һисбәтән 40 мин тон артыг сүд сағылды, юн истәһсалы 33 фаиз, әт истәһсалы исә 50 фаиз артды.

Колхозларда ишләрин механикләшдирилмәси нәтичәсиндә кәнд тәсәррүфат мәһсулларынын истәһсалы илдән-илә артыр, колхозларын кәлири чоһалыр. Бунун нәтичәсиндә дә кәнд зәһмәткешләринин мадди вә мәдәни вәзийийәти кетдикчә яхшылашыр.

Совет һакимийәти илләриндә етишмиш вә кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә чалышын агрономлар, зоотехникләр, мүнәндисләр, механизаторлар, су ишчиләри вә б. к. ени, йүксәк ихтисаслы зиялылар муәсир әлм вә техниканын наилийәтләриндән халгын хейринә кениш истифадә әдәрәк, Азәрбайчанын сосялист

кәнд тәсәррүфатыны инкишаф әтдирмәк ишиндә чоһ көркәмли рол ойнайырлар.

Совет һакимийәти илләриндә республикамызын сәнае вә кәнд тәсәррүфатынын инкишафы әсасында халгмызын әлми, маарифи, мәдәнийәти, мәтбуаты, әдәбийяты вә инчәсәнәти мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә инкишаф әтдирилмишдир.

ПРОЛЕТАР ДИКТАТУРАСЫ ШӘРАИТИНДӘ МИЛЛИ МӘДӘНИЙӘТ

Совет мәдәнийәти дүняда ән габагчыл мәдәнийәтдир. О, зәманәмиздәки еканә әлми вә әсл ингилаби дүнябахышы олан марксизм-ленинизм нәзәрийәсинә әсасланыр. Совет мәдәнийәтинин маһийәтини ленинизм идеоложиси тәшкил әдир. Әз тәбиәтинә көрә чоһмилләтли совет мәдәнийәти совет адамларына бейнәлмилләтчилик, халглар достлуғу, сосялист һуманизми, әмәй вә сосялист мүлкийәтинә севки, ярадычы совет вәтәнпәрвәрлийини ашылайыр. О, әлм вә техниканын, инчәсәнәт вә әдәбийятын бүтүн гәләбәләрини халгын малы әдир.

Совет мәдәнийәтинин яранмасы тарихи вә мүвәффәгийәтләри Ленинин ады илә ғырылмаз сурәтдә бағлыдыр.

В. И. Ленинин әсәрләриндә совет мәдәнийәтинин нәзәри әсаслары шәрһ әдилмишдир. Ленин нәзәрийәсинин әһәтә әтдийи чоһлу мәсәләләр ичәрисиндә сосялист мәдәнийәти гуручулуғунда Коммунист партиясынын вә Совет дәвләтинин ролуна хүсуси диггәт етирилмиш вә бунунла әләгәдар олараг бәшәрийәтин яратдығы мәдәни мираса, пролетар дәвләтинин мунасибәтинә бәйүк әһәмийәт верилмишдир.

Мәдәнийәт чәмийәтин яратмыш олдуғу мадди вә мәнәви наилийәтләрин мәчмуудур.

Мадди зәнкинликләр, һәр шейдән әввәл, мадди мәдәнийәт саһәсинә аид олан мәһсулдар гүввәләрдән ибарәтдир.

Әлмин, инчәсәнәтин вә саирәнин мүвәффәгийәти мәнәви мәдәнийәт саһәсинә даһилдир. Мадди вә мәнәви мәдәнийәт бир-бирилә сых бағлыдыр. Мәнәви мәдәнийәт вә онун инкишаф дәрәчәси чәмийәтдә олан мадди мәдәнийәтин сәвийәсиндән асылдыр. Мәнәви мәдәнийәт һәмишә синфи чәмийәтдә синфи характер дашыйыр.

Һәр бир чәмийәтдә мәдәнийәтин инкишаф истигамәти һаким синфин мәнәфеи илә мүәййән әдилди. Марксизм-ленинизм классикләри өйрәдиләр ки, мәдәнийәтә вә онун инкишафына һәмишә тарихи нөгтейи-нәзәрдән янашмаг лазымдыр. Тарихи материализм өйрәдир ки, антагонист синифләрә — пролетариата вә буржуазия бөлүнмүш олан капитализм

чөмиййәти шәраитиндә үмуми мэдәниййәт йохдур вә ола да билмәз, чүнки мэдәниййәт һаким синифләр тәрәфиндән ярадылыр вә бу мэдәниййәт онларын мәнәфеини, мәгсәдләрини вә вәзыййәтләрини мүдафиә эдир. Өз мэдәниййәтини гуран пролетариат кечмишдә мэдәниййәт сәһәсиндә ярадылан бүтүн мүсбәт чәһәтләрдән истифадә эдир, лакин она тәңгиди янашыр, ону енидән ишләйир вә өзүнүн тарихи-ичтимаи тәчрүбәсиндә йохлайыр.

«Пролетар мэдәниййәти капитализм чөмиййәтинин, мүлкәдарлар чөмиййәтинин, чиновникләр чөмиййәтинин зүлмү алтында бәшәриййәтин яратдығы биликләр әһтиятынын гануна уйғун инкишафы олмалыдыр»¹.

Пролетариат өз тарихи вәзифәсини еринә етирәрәк, чөмиййәтин синифләрә бөлүнмәсини мәһв эдир. Эйни заманда өзүнү дәр бир синиф оларағ ләғв эдир вә беләликлә синифсиз сосялист чөмиййәти гурур.

Пролетар синфинин мэдәниййәти, эйни заманда, коммунизм чөмиййәтинин үмум бәшәр мэдәниййәтидир. Беләликлә, пролетар мэдәниййәти бүтүн башға ичтимаи синифләрин мэдәниййәтиндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Пролетар мэдәниййәти бүтүн башға синифләрин мэдәниййәтиндән һәмчинин өзүнүн күтләви үмум халғ характеринә көрә фәргләнир. О, даһа кениш пролетар күтләсинин вә пролетариатын ардынча кедән бүтүн зәһмәткеш күтләләрин наилиййәтидир. Кениш зәһмәткеш күтләсинин мэдәниййәти мәннимсәмә процеси башға бир ингилабдыр, мэдәни ингилабдыр. Меншевикләр дейрдиләр ки, мэдәни ингилаб пролетариат һакимиййәти өз әлине алмаздан әввәл олмалыдыр, әкс тәғдирдә, галиб кәлмиш пролетариат дөвләти идарә этмәйә габил олмаз. Ленин оппортунистләрин бу сатғын нәзәриййәсини дармадағын этди. ССРИ-дә сосялизм гуручулуғунун тәчрүбәси дәр бу нәзәриййәнин мүртәчә синфи маһиййәтини вә тамамилә әсассыз олдуғуну көстәрди.

Ленин дейрди ки, истисмарчы чөмиййәт шәраитиндә бүтүн иғтисади, сияси, идеоложи әсарәт механизминин һаким олдуғу чөмиййәтдә күтләнин мэдәниййәти мәннимсәмәсинә имканы йохдур. Ялһыз галиб кәлмиш пролетариат өз диктатурасыны гурдуғдан сонра мэдәни ингилаб үчүн шәраит яраныр. В. И. Ленин языр:

«Әлейһдарларымыз дәфәләрлә дейрдиләр ки, биз кифайәт гәдәр мэдәни олмаян бир өлкәдә сосялизм тәтбиг этмәк кими ағылсыз бир ишә кириширик. Лакин онларын сәһви бундан ибарәт олду ки, биз нәзәриййәнин (һәр чүр педантлар нәзәриййә-

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 286.

йәсинин) тәләб әтдийи нөгтәдән башламадығ вә биздә сияси вә ичтимаи чеврилиш, инди енә дәр гаршымызда дуран мэдәни чеврилишдән, мэдәни ингилабдан әввәл баш верди»¹.

Бизим өлкәмиздә Ленинни дедийи кими олду. ССРИ-дә пролетариат һакимиййәти өз әлине аларағ, бүтүн мадди вә мәһәви зәнкинликләри зәһмәткеш халғ күтләләринин истифадәсинә верди. Савадсызлығын ләғв әдилмәси, үмуми ибтидаи мәчбури тәһсил, совет адамларынын техники билийә йийәләнмәси, кениш зәһмәткеш тәбәгәсинин ичтимаи вә дөвләт ишинә чәләб олунмасы вә сосялизм ярышы — бүтүн бунларын һамысы өлкәмиздә яранан бөйүк мэдәни ингилабын үнсүрләрини тәшкил эдир.

Ленин мэдәниййәт мәсәләләрини һәлл әдәркән Совет дөвләтинин мэдәниййәт сәһәсинә кәтирдийи ениликләри көстәрмишдир:

«Кечмишдә инсанын бүтүн зәкасы, онун бүтүн дүһасы ялһыз, бәзиләринә техника вә мэдәниййәтин бүтүн һәмәтләрини вермәк, башгаларыны исә ән зәрури шейдән — маариф вә инкишафдан мәһрум әтмәк үчүн ярадырды. Инди исә техниканын бүтүн харигәләри, мэдәниййәтин бүтүн наилиййәтләри үмум халғын малы олачағдыр вә бундан сонра инсан зәкасы вә дүһасы һеч бир заман зоракылығ васитәсинә, истисмар васитәсинә чеврилмәйәчәкдир»².

В. И. Ленин пролетар диктатурасы шәраитиндә сосялизм гурулушунда совет мэдәниййәтинин инкишафынын конкрет йолларыны көстәрмиш, савадсызлығын ләғв әдилмәси, әлм, маариф, мэдәниййәт, әдәбиййәт, инчәсәнәт вә мәтбуатын инкишаф әтдирилмәсинә, ени совет зиялыларынын етишдирилмәсинә чох бөйүк, әһәмиййәт вермишдир. В. И. Ленин языр ки:

«...ярымвәһши мэдәниййәтсәзликдән бәһс олунмалыдыр, бундан хилас олмағ үчүн исә имканымыз вардыр, чүнки һеч бир ердә халғ күтләләриндә әсл мэдәниййәтә биздә олдуғу гәдәр бөйүк марағ йохдур; һеч бир ердә бу мэдәниййәт мәсәләләри биздәки гәдәр дәрин вә ардычыл бир сурәтдә гаршыя гоюлмур; һеч бир ердә, һеч бир өлкәдә дөвләт һакимиййәти фәһлә синфинин әлиндә дейилдир...»³

В. И. Ленин сосялизм гурулушунун гәләбәси үчүн мэдәни ингилабын баш вермәсини зәрури һесаб эдирди. В. И. Ленин язырды ки:

«Там сосялизм өлкәси ола билмәк үчүн инди бизә бу мэдәни ингилаб кифайәтдир, лакин бу мэдәни ингилаб бизим үчүн һәм

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 489.

² В. И. Ленин. Әсәрләри, 26-чы чилд, сәһ. 491.

³ В. И. Ленин. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 476.

халис мәдәни чәһәтдән чох бөйүк чәтинликләр тәшкил эдир (чүнки биз савадсызыг), һәм дә мадди чәһәтдән (чүнки мәдәни олмаг үчүн мадди истәһсал васитәләринин мүйәйән дәрәчәдә инкишаф этмиш олмасы лазымдыр, мүйәйән мадди тәмәл ла-зымдыр)»¹.

ССРИ-дә мәдәни ингилабын ән мүнүм нәтичәләриндән бири ени совет зиялыларынын етишдирилмәсидир. Кечмиш бәшәрий-йәт тарихи белә зиялылары етишдирә билмәмиш вә етишдирә дә билмәзди. Бизим өлкәмиздә мәдәнийәт формача милли, мәзмунча сосялист йолу илә чичәкләнир.

Ленин пролетариатын галибийәтиндән сонра мәдәнийәтин инкишафынын ән дүзкүн йолуну кәстәрди. Формача милли, мәзмунча сосялист мәдәнийәтин инкишафы әлейһинә йөнәл-дилмиш «бәйнәлмиләл мәдәнийәт» гурулушу пәрдәси алтын-да олан антмарксист нәзәрийәни башда Ленин олмагла пар-тия тамамилә дармадағын этди.

Коммунист партиясы милли мәдәнийәтин инкишафы әлей-һинә олан һәр чүр буржуа космополит нәзәрийәни һәмишә рәдд этмишдир. В. И. Ленин мәдәнийәтин инкишафы мәсәлә-ләрини дәриндән ишләмиш вә коммунизм чәмийәтиндә ваһид дүня мәдәнийәтинин яраначағыны сүбүт этмишдир.

Коммунист партиясы белә һесаб эдир ки, сосялизм чәмий-йәтинин яратмаг истәдийи үмум бәшәр мәдәнийәти сосялист мәзмунлу, милли формалы мәдәнийәтдир. Пролетар мәдәний-йәти милли мәдәнийәти ләғв этмир, она мәзмун верир, һабелә әксинә, милли мәдәнийәт пролетар мәдәнийәтини ләғв этмир, она форма верир.

Ленин тәлимини рәһбәр тутан Совет һакимийәти ССРИ тәркибиндәки һәр бир милләтин милли мәдәнийәтини инкишаф этдирди вә онларын ән яхшы тарихи мәдәни ирсләрини бүтүн халг күтләләринин малы этди. Бу сәһәдә бөйүк рус халгынын габагчыл мәдәнийәти мүнүм рол ойнады.

Совет сосялист мәдәнийәти кечмиш мәдәнийәтин ән яхшы чәһәтләрини ени әсаслар үзрә инкишаф этдирир. ССРИ-дә сосялизм гәләбәси, мәдәни ингилабын наилийәтләри, совет мәдәнийәтинин тәрәггиси вә дәрин идеолокиясы өлкәмизи бү-түн дүняда габагчыл мәдәнийәтин мәркәзи этди.

ССРИ-дә яранан сосялист мәдәнийәти бәшәрийәтин инди-йәдәк көрмәдийи ән йүксәк вә ени типли мәдәнийәтдир. Бүтүн дүняда сосялизм галиб кәлдикдән сонра бу мәдәнийәт бәшә-рийәтин кәләчәк мәдәнийәти үчүн ән кәзәл бир нүмунә ола-чагдыр. Сосялист мәдәнийәти тамамилә азад, әсл халг мәдә-нийәтидир.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 489.

Бу габагчыл сосялист мәдәнийәтини совет халгларына Ленин партиясы, Бөйүк Октябр сосялист ингилабы вермишдир. Совет мәдәнийәти башга чәмийәтләрдә олан мәдәнийәтләрдән әсаплы сурәтдә фәрғлидир. О, бәшәрийәт тарихиндә олан мәдәнийәтләрин һамысындан үстүн вә демократикдир.

Совет мәдәнийәти халга анд олуб, она хидмәт эдир вә со-вет чәмийәтинин мәнсулдар гүввәләрини инкишаф этдирир. Совет мәдәнийәти марксизм-ленинизм нәзәрийәсинә, сосялист иттиһадийәтина әсасланыр. Совет мәдәнийәти коммунизм чәмийәти гуручулуғуна хидмәт эдир. Совет мәдәнийәти капи-тализм гурулушунун галыгларына гаршы ардычыл мүбаризәдә инкишаф эдир. Совет мәдәнийәти инсанларын шүүрундакы капитализм галыгларыны ләғв этмәк, буржуа идеолокиясынын һәр чүр тәзаһүрләринә гаршы Ленин барышмазлығыны гүввәт-ләндирмәк, әлмдә, әдәбийәтдә вә инчәсәнәтдә — фәалийәти-мизин бүтүн сәһәләриндә партиялылығы гүввәтләндирмәк мәг-сәдини күдүр.

Бәшәрийәт тарихиндә биринчи дәфә олараг ялныз совет гурулушунда мәдәнийәтин бүтүн нөвләри кениш халг күтлә-ләринин малы олду. Анчаг совет гурулушунда халг маарифи-нин инкишаф этмәси, әлм, инчәсәнәт, әдәбийәтын инкишаф этмәси әһалинин савадланмасы үчүн бүтүн имканлары яратды. Бунун үчүн дә ССРИ-нин бүтүн халглары вә о чүмләдән Азәр-байчан халгы Совет һакимийәти илләриндә өзүнүн мәзмунча сосялист, формача милли мәдәнийәтини мүвәффәгийәтлә ин-кишаф этдирди.

Буржуазия гурулушунда мәдәнийәт наилийәтләриндән анчаг һаким истисмарчы синифләр истифадә эдирләр. Буржуа мәдәнийәти өз маһийәт вә мәзмуну әтибарилә халгын әлей-һинә олуб, синфи вә милли зүлмү мүдафиә эдән капиталист вә мүлкәдарларын мәнәфеинә хидмәт эдир. Бу мәдәнийәт, адамлары һөкмән бир-бириндән айырыр, милли әдавәти гы-зышдырыр вә милли зүлмү шиддәтләндирир.

Буржуа мәдәнийәтинин халг әлейһинә олмасы фашизмин еритдийи сиясәтдә даһа айдын вә кәскин бир шәкилдә өзүнү кәстәрди. Бөйүк Вәтән муһарибәси илләриндә фашизм вәһши-лийин сон дәрәчәсинә чатараг, миллионларла күнаһсыз адамла-ры мәнв этди. Гитлерчиләр ишғал этдикләри ерләрдә айры-айры халгларын әсрләр бою яратдығы әлм вә мәдәнийәт очаг-ларыны, маариф, әдәбийәт вә инчәсәнәт мүәссисәләрини учуруб дағытдылар. Гитлер, Совет өлкәсинә басгын этдикдә онун мәг-сәди капиталист вә мүлкәдар һакимийәтинин бәрпа этмәк иди, чаризми бәрпа этмәк иди, Совет Иттифағындакы азад халгла-рын милли мәдәнийәтини вә милли дөвләтләрини дағытмаг иди.

М. Ф. Ахундов адна
Азәрбайжан Республикасы
ҮМУМИ КИТАБХАНАСЫ

Лакин фашизмдин истәк вә арзулары пуча чыхды.

Совет халгы сосялист мәдәнийәтини мүдафиә этмәклә бә-
рәбәр Европа халгларынын мәдәнийәтини дә Гитлер фашист-
ләриндән хилас этди. Беләликлә, совет халгы бүтүн бәшәрий-
әтин мәдәнийәтини гитлерчи вәһшиләрдән мүдафиә этмиш
олду.

Иккинчи дүня мүһарибәсиндән сонра АБШ-ын һаким даирә-
ләри фашистләрин бу вәзифәсини өз үзәринә көтүрмүшләр.
Милләтләрин һугуг бәрабәрлийини империалистләр инкар эдир-
ләр. АБШ империалистләри инкилис-сакс иргини йүксәк, бүтүн
ердә галан милләтләри исә ашағы иргләр адландырырлар.
Онларын фикринчә ашағы иргләр йүксәк иргә хидмәт этмәли,
йә'ни ондан өтрү мадди не'мәтләр истәһсал эләмәлидир. Истис-
марчылар йүз илләр бою өзләринин уйдурдуглары белә бир
яланчы нәзәрийәни, әфсанәни тәблиғ эдирләр ки, куя ашағы
ирг мүстәгим инкишафа, мәдәнийәтә габил дейилдир вә анчаг
истисмар олунмаг үчүн яранмышдыр.

Капитализм чәмийәтиндә башга чүр дә ола билмәз. Мәһз
буна көрә В. И. Ленин язырды:

«Капитализм, бир яндан күтләләри зилләтдә вә әсарәтдә
сахламасайды, онларын көзүнүн одуну алмасайды, пәрән-пәрән
салмасайды (көндлиләри!) вә чәһаләтә мәнкум этмәсәйди, бир
яндан да риякарлыг эдиб фәһләләри вә көндлиләри төвламаг,
күтләви сурәтдә алдатмаг, күтләшдирмәк вә саирә үчүн бур-
жуазиянын әлиһә нәһәнк бир риякарлыг вә алдатма апараты
вермәсәйди, о һеч капитализм олмазды»¹.

Бүтүн капиталист өлкәләриндә, хусусән АБШ-ын һәр ерин-
дә зәнчиләрә һәгарәтлә янашырлар. 15 миллион зәнчи вәһшичә-
синә истисмар олунур. Зәнчиләрә ағларла бирликдә хәстәхана,
мәктәб, клуб вә парклар кетмәйә ичазә верилмир. Ағ иргә
мәнсуб емәкханалара дахил олрмаг зәнчиләрә гадаған эдил-
мишдир. АБШ-да тәкчә зәнчиләрә гаршы дейил, һабелә азлыг-
да олан башга милләтләрә — һиндлиләрә, монголларә, итал-
янларә, испанларә да һәгарәтлә вә алчаг нәзәрлә бахырлар.

Буржуа гурулушунда әсарәт алтына алынған халгларын элм,
маариф, әдәбийят вә инчәсәнәтинин тәрәггисинә һаким мил-
ләт һәр васитә илә манечилик эдир.

Капиталист өлкәләриндә вә биринчи нөвбәдә Америка Бир-
ләшмиш Штатларында империалист йыртычыларә хидмәт эдән
элм, әдәбийят, инчәсәнәт — үмүмийәтлә буржуа мәдәнийәти
тәнәззүл эдир. Бу мәдәнийәт халгы позғунашдырыр, халгда
инсана гаршы нифрәт бәсләмәк, зоракылыг, рүшвәтхорлуғ кими

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 269.

ән алчаг сифәтләр тәрбийә эдир, мүртәчә идеялар вә чәһаләт,
бир милләтин дикәр милләтләр үзәриндә һөкмранлыгына даир
мә'насыз идеялар тәблиғ эдир.

Буржуа чәмийәтинә хас олан синфи антагонизм бу чәмий-
әтдә милли мәдәнийәтләрин дә зиддийәтли формада инки-
шаф этмәсинә сәбәб олур. Буржуа чәмийәтиндәки синифләр-
дән һәр биринин өз мәдәнийәти вардыр.

В. И. Ленин өйрәдир ки, капитализмдә һәр бир милләт да-
хилиндә ики милләт, һәр бир милли мәдәнийәтдә ики мәдә-
нийәт вардыр. Бунлардан биринчиси зәһмәткеш күтләләрин
идеолокиясыны әкс этдирән демократик, сосялист мәдәнийәт
үнсүрләри, дикәри исә һаким буржуа мәдәнийәтидир.

Ленин 1913-чү илдә мүлкәдар-буржуа Русиясындан бәһс
эдәрәк «Милли мәсәләйә даир тәнгиди гейдләр» адлы мәгалә-
синдә язмышдыр:

«Бир пуришкевичләрин, гучковларын вә струвеләрин вели-
корус мәдәнийәти вардыр, — лакин бир дә Чернышевски вә
Плехановун ады илә гейд эдилән великорус мәдәнийәти вар-
дыр»¹.

Пуришкевичләрин вә гучковларын мәдәнийәти бөйүк рус
ингилабчы-демократ Чернышевскинин мәдәнийәтинә, бөйүк
рус милләтинин көркәмли нүмайәндәләринин мәдәнийәтинә
тамамилә әкс иди.

Ленин II Интернасьоналын оппортунистләрини вә Русияда
онларын далынча кедән меншевикләри, бундчуларә, тәсвийә-
чиләри ифша эдәрәк сүбүт эдир ки, оппортунистләрин ирәли
сүрдүйү мәдәни-милли мухтарийәт програмы милләтчиләрин
идеолокиясыны әкс этдирир, пролетариат ичәрисиндә буржуа
милли мәдәнийәтини яймаг вә мөһкәмләндирмәк мәгсәдинн
күдүр.

Бөйүк Октябр сосялист ингилабы өлкәмизин халгларынын
талиһини көкүндән дәйишдирди. Өлкәмиздә буржуа-мүлкәдар
гурулушу ләғв эдилди, бунунла бәрабәр Бөйүк Октябр сося-
лист ингилабы көһнә, буржуа милләтинин яшамасына сон гой-
ду, ени милләтләр — сосялист милләтләри үчүн ени дөвр ачды.

Совет дөвләти тәшкил олундуғу илк күндән, керидә галмыш
халгларын игтисадийят вә мәдәнийәтини һәртәрәfli инкишаф
этдирмәйә, халглар арасында достлуғу мөһкәмләндирмәйә, чо-
милләтли дөвләт шәраитиндә бөйүк Ленинин ирәли сүрдүйү
милли сиясәти әмәли олараг һәята кечирмәйә башлады.
РК(б)П-нин X гурултайы милли мәдәнийәти инкишаф этдир-
мәк үчүн Русияда Коммунист партиясынын нөвбәти вәзифәлә-

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 20-чи чилд, сәһ. 17.

рини өз гэрарында көстәрди: «Инди, бу өлкөлөрдө дө халг күт-лөлөри мүлкөдәрлары вэ буржуазияны йыхыб Совет һакимий-йәти э'лаи э'тмиш олдуглары бир заманда партиянын вәзифәси, тәрәгги э'тмиш олан мәркәзи Русияя чатмагда великорус олма-ян халгларын зәһмәткеш күтлөләринә ярдым әтмәкдир; партия ярдым әтмәлидир ки, онлар:... в) өз ерләриндә ана дилиндә мәт-буат, мәктәб, театр, клуб ишини вә үмумийәтлә мэдәни-маа-риф мүәссисәләрини инкишаф әтдирсинләр; г) тезликләр ерләр-дән ихтисаслы фәһлә кадрлары вә бүтүн идарә сәһәләри үчүн, биринчи нөвбәдә нсә маариф, сәһәси үчүн совет-партия ишчиси кадрлары һазырламагдан өтрү ана дилиндә (биринчи нөвбәдә гыргызлар, башгырдлар, түркмәнләр, өзбәкләр, тачикләр, азәр-бәйчанлылар, татарлар, дағыстанлылар үчүн) һәм үмуми тәһсил, һәм дә сәнәт-техника характерли кениш курслар вә мәктәпләр шәбәкәси ярадыб инкишаф әтдирсинләр»¹.

Коммунист партиясынын вә Совет дәвләтинин бейнәлмиллә-чиликләк сясәти нәтижәсиндә совет халгларынын вә милләтләри-нин милли мэдәнийәти дүняда мисли көрүнмәмиш дәрәжәдә ирәллиләйир. Кечмишдә зүлм алтында галан халгларын игти-сидә керилийинин ләғв әдилмәси вә сосялист гуручулуғунда фәал иштирак әтмәси бу халгларын савадланмасынын, сося-лист шүүрунүн вә сосялист мэдәнийәтинин йүксәлиши үчүн әсас амилдир.

Совет һакимийәти илләриндә бөйүк, кениш өлкәмизин ән узаг кушәләриндә: Узаг Шималдан Памирәдәк, Белорусия сәр-һәдләриндән Сахалинәдәк мэдәни мүәссисәләр тәшкил әдил-мишдир. Ибтидан, орта вә али мәктәпләр, китапханалар, гираәт-хана вә клублар, китаб, журнал вә гәзетләр, радио, кино, театр вә музейләрин һамысы һәмишәлик олараг ССРИ халгла-рынын вә зәһмәткешләрин истифадәсинә верилмәклә, совет ре-спубликаларында кениш мэдәни-маариф шәбәкәләри тәшкил олунмушдур.

Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында совет халгла-рынын милли мэдәнийәти инкишаф әтдирилди, кечмишдән мирас галмыш авамлыға, савадсызлыға, керилийә вә мэдәнийәтсизлийә һәмишәлик сон гоюлду. Милли республи-каларын әдәбийәт, инчәсәнәт вә мэдәнийәт сәһәсиндә әлдә әтдикләри мүвәфғәгийәтләр ССРИ халгларынын малы олмушдур. Һәр бир сосялист милләти, совет әлм вә мэдәнийәтинин тәрәгги әтдирмәк үчүн сә'йлә чалышыр. Руслар вә украиналылар, азәрбәйчанлылар вә күрчүләр, әрмәниләр вә дағыстанлылар, татарлар вә гыргызлар, өзбәкләр вә түркмән-

ләр вә башга халгларын совет зиялылары совет халгларынын достлуғу, мөһрибанлығы вә гаршылығлы ярдымы әсасында совет мэдәнийәтинин инкишаф әтдирмәк үчүн әлбир чалышыр-лар. Совет һөкүмәти әлм, техника, әдәбийәт вә инчәсәнәт сәһә-синдә һәр бир милләтин габагчылы нүмайәндәләринин әмәйини йүксәк гиймәтләндирир.

Москвада кечирилән әдәбийәт вә инчәсәнәт онкүнлүкләри ССРИ халгларынын Совет һакимийәти илләриндә милли мэдәнийәтләринин нә дәрәжәдә инкишаф әтдийини парлаг сурәт-дә көстәрир. Чохмилләтли Совет дәвләтимизин — Күрчүстан, Азәрбәйчан, Украина, Белорусия, Газахыстан, Молдавия, Лат-вия, Әрмәнстан вә башга республикаларын әдәбийәт, инчәсәнәт, бәди әвфәалийәт сәһәсиндә әлдә әтдикләри бөйүк на-иллийәтләр Вәтәнимизин пайтахты Москвада кечирилән онкүн-лүкләрдә нүмайиш әтдирилдийи заман партия вә һөкүмәт рәһ-бәрләри, Москва зәһмәткешләри вә мәркәзи мәтбуат тәрәфин-дән йүксәк гиймәтләндирилмишдир. Мэдәни гуручулуғу сәһә-синдә әлдә әтдийимиз наиллийәтләр Коммунист партиясынын Ленин милли сясәтинин парлаг тәнтәнәсидир, пролетар дикта-турасы шәраитиндә милли мэдәнийәтин инкишаф әтдирилмә-синин көзәл нүмунәсидир.

ХАЛГ МААРИФИНИН ТӘРӘГГИСИ

Азәрбәйчан халгы өз гәдим мэдәнийәтинин, халг ярадычы-лығынын солмаз нүмунәләрини вә гәһрәманлығ дастанларыны әсләр бою чох ағыр шәраитдә горуяраг, зәнкин мэдәнийәт хәзинәси яратмышдыр.

Даһи шаир вә мүтәфәккир Низами Кәнчәвиниц, бөйүк сөз усталары Хаганинин, Фүзулинин, Вагифин, Аббасгулу Аға Бакыхановун, Мирзә Фәтәли Ахундовун, М. Ә. Сабиниц, Ч. Мәммәдгулузадәнин вә башга маарифпәрвәрләрин чар мү-тәғийәти вә ерли буржуа-мүлкәдәрларын һөкүмранлығы зама-нында һәятә кечирилмәси мүмкүн олмаян әрзу вә фикирләри ялныз Азәрбәйчанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра һәятә кечирилди.

XII әсрин мәшһур шаири, философ вә мүтәфәккири Низами Кәнчәви бүтүн дүняда шөһрәт газанмышдыр. Низами нәнкин Азәрбәйчан халгынын, һәм дә бүтүн ССРИ халгларынын иф-тихарыдыр. Низами азадлығ сөвән Азәрбәйчан халгыны боған зүлмкарлара гаршы чошгун мүбаризә апармышдыр. Низами дүня мэдәнийәти тарихиндә һуманизмин мүғәннисе, халгын азадлығ вә сәадәти, әлмин инкишафы уғрунда бөйүк бир мү-бариз кими танынмышдыр.

¹ Сов.ИКП гәтнамә вә гәрарлары, I һиссә, сәһ. 618.

Анчаг Бөйүк Октябрь сосялист ингилабы классик ирслэрин өйрәнилмәси вә енидән ишләнмәси имканыны яратды. Азербайчан халгы бөйүк рус халгынын көмәйилә өз мәдәни ирсләринә саһиб ола билди.

Реалист язычы, маарифчи вә вәтәнпәрвәр, демократ вә философ М. Ф. Ахундовун 1860-чы илләрдә яздығы «Кәмалүддөлә мәктублары» әсәри Иран шаһларынын, Түркийә солтанларынын зүлмкар дәвләт гурулушу әлейһинә, әйни заманда дин, мөвһумат, авамлыг әлейһинә язылмыш сияси-фәлсәфи бир әсәрдир. Бу әсәр өз мәзмуну әтибарилә чар мүтләгийәтинин руһуна уйғун кәлмәдийи үчүн онун чап әдилиб яйылмасына имкан верилмәмишди.

Аббасгулу Аға Бакыхановун яздығы Азербайчан вә Дағыстан халгларынын тарихндән бәһс әдән «Күлүстани Ирәм» гиймәтли әлми әсәрдир. Мүәллиф бу әлми әсәрнин чап олунмасы үчүн чар I Николая мүрачиәт әтмишди, о, Бакыхановун мүрачиәтинин рәдд әтмишди.

Бәшәрийәтин мәдәнийәт тарихндә көркәмли ер тутан бу гиймәтли әсәрләр анчаг Бөйүк Октябрь сосялист ингилабындан сонра нәшр әдилиб, кениш халг күтләләринин истифадәсинә верилди.

Зәнкин мәдәнийәт тарихинә малик олан Азербайчан халгы Бөйүк Октябрь сосялист ингилабы әрәфәсиндә маариф вә мәдәнийәткә керидә галмышды. Ингилабдан әввәл чар Русиясынын дикәр учгарлары да халг маарифи чәһәтдән даһа чох керидә галмышды. Мәктәбләр вә мәктәблиләрин мигдары аз иди. Чар һөкүмәтинин сиясәти нәтичәсиндә халг маарифинә бураһылан вәсаит һеч дәрәчәсиндә иди. В. И. Ленин 1913-чү илдә язмышдыр:

«Русияда халгы чәһаләтдә сахлаян назирлийин 1913-чү ил сметасы 136,7 миллион манат мәбләгиндә мүәййән әдилмишдир. Бу мәбләгдән әһалинин (1913-чү илдә 170 миллион олан әһалинин) һәр нәфәринә чәми 80 гәпик дүшүр».¹

Индки Азербайчан әразисини тәмсил әдән Бақы вә Елизаветпол вилайәтләриндә, һабелә Загатаһа маһалында 1914—1915-чи дәрә илиндә халг маарифинә чәми 1523000 манат пул сәрф әдилмишди. Беләликлә, орта һесабла әһалинин һәр нәфәринә 50 гәпик дүшүрдү. Халг маариф вә мәдәнийәт чәһәтдән чох керидә галмышды.

Чаризм, күтләләри гул һалында вә чәһаләтдә сахламаг үчүн учгарларда патриархал-феодал зүлмүнү гәсдән шиддәтләндирирди.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 19-чү чилд, сәһ. 134.

Гейри-рус «... халглар һаггында чаризмин еритдийи сиясәт, мүлкәдарларын вә буржуазиянын еритдийи сиясәт онларын ичәрисиндә һәр чүр дәвләтчилик рүшәймләрини гырмаг, онларын мәдәнийәтини бәрбад әтмәк, дилләрини сыхышдырмаг, онлары чәһаләтдә сахламаг вә нәһайәт, онлары мүмкүн гәдәр руслашдырмаг сиясәти иди. Белә бир сиясәтин нәтичәләри һама халгларын инкишаф әтмәмиш вә сияси чәһәтдән керидә галмыш олмасындан ибарәтдир»¹.

Бу көстәриш учгарларда яшаян халгларын һамысына аид олдуғу кими, Азербайчан халгына да аид иди. В. И. Ленин чаризмин халг маарифи һаггында йүрүтдүйү сиясәти изаһ әдәркән гәйд әтмишдир:

«...Бәли, һөкүмәт Русия әһалисинин онда доғгузунун тәһсил алмасына йол вермир. Бәли, бизим халг маарифи назирлийи полис хәфийәчилийи назирлийидир, кәнчләри тәһгир әтмәк, халгын билийә олан һәвәсини боғмаг назирлийидир»².

Чар һөкүмәти бу сиясәтини давам әтдирмәк үчүн Азербайчанда ислам дининдән истифадә әдирди. Азербайчан мәктәбләриндә чар һөкүмәрәһлиһини тәблиғәдичи үсулла апарылан дәрсләр дини китаб вә айинләрин өйрәнилмәсилә даһа да дәринләшдирилирди.

Азербайчанда халг маарифинин нә дәрәчәдә керидә галдығы Азербайчан К(б)П VIII гурултаһы гәрарында да айдын көстәрилмишдир:

«Азербайчан кими керидә галмыш, ишчи синфи вә зәһмәткеш тәбәгәләри рус һаким милләтчилийи, феодал-буржуазия истисмарчылары вә вәһши-хурафатчы руһаниләрин учгат зүлмү алтында галмыш әһалисинин анчаг бир фаизи савадлы олан, түрк гадыны чадра алтында боғулан, зәһмәткеш күтләләр арды кәсилмәз милли дүшмәнчилик нәтичәсиндә мәһв олан бир өлкәдә мәнһус чар-буржуазия-мүлкәдар-мүсават ирсини мәһв әтмәк, керидә галмыш зәһмәткеш күтләләринин мәдәни сәвийәсини йүксәлтмәк үчүн партиямыз мәдәни чәбһәйә гәһрәманлыг сәйи көстәрмәли вә күлли мигдарда вәсаит хәрчләмәли олду.»³

Халг маарифинин керидә галмасы сәбәбләриндән бири мәктәбләрдә тәһлимин ана дилиндә дейил, рус дилиндә апарылмасы иди. Рәсми сәнәдләрдән көрүндүйү кими, чар заманы Азербайчанын тәк-тәк кәндләриндә ачылан мәктәбләрин 93,2 фаизиндә дәрсләр рус дилиндә апарылырды. Халгы ана дилин-

¹ Сов.ИКП гәтнамә вә гәрарлары, I һиссә, сәһ. 618.

² В. И. Ленин. Әсәрләри, 19-чү чилд, сәһ. 140.

³ Резолюция и постановления VIII съезда Азербайджанской Коммунистической партии (б), стр. 43. Баку, 1928.

дән мәрһум этмәк сиясәтини йүрүтмәк үчүн чаризм ислам дининдән кениш истифадә эдирди. Мәктәб вә мәдрәсәләрдә тәлим эрәб вә фарс дилләриндә кечирилди. Беләликлә, Азәрбайчан халгы ана дилини дейил, ядәлли эрәб вә фарс дилләрини өйрәнмәйә мәчбур әдилирди. Чар һөкүмәти Азәрбайчан халгыны гаранлыгыда сахламаг мәгсәдилә һәр чүр васитәләрә әл атырды. Мәсәлән, дәвләт мәктәбләрилә янашы олараг, эрәб вә фарс дилләрини тәдрис әдән мәсчидләрин янындакы мәдрәсәләрин давам этмәсинә ярдым көстәрирди.

Халг маарифинин керидә галмасы сәбәбләриндән бири дә мәктәбләрин сайча аз олмасы иди. Буну көстәрмәк кифәйтдир ки, Азәрбайчан әразисиндә 1914—1915-чи дәрә илиндә чәми 976 ибтидаи вә орта мәктәб вар иди ки, бунларда 73109 шакирд, о чүмләнән 943 ибтидаи мәктәбдә 61249 шакирд (35,2 фаиз азәрбайчанлы), 18 натамам орта мәктәбдә 4702 шакирд вә 15 орта мәктәбдә 7158 шакирд (11,8 фаиз азәрбайчанлы) охуюрду.

Азәрбайчан кәндләриндә бир дәнә дә орта мәктәб йох иди. Бүтүн Азәрбайчанда олан 18 натамам орта мәктәбин исә ялныз икиси кәнддә иди. Ибтидаи мәктәбләрин сайы кәндә нисбәтән шәһәрдә чох иди. Чар һөкүмәти шәһәрдәки мә'мурларын вә буржуазиянын мәдәни тәләбләрини өдәмәк үчүн аз да олса, натамам орта вә орта мәктәбләр ачырды, Азәрбайчан кәндләринин мәдәни әһтиячыны исә тамамилә нәзәрә алмырды. Чар заманында олан шәһәр вә кәнд мәктәбләринин ән чоху бир вә икисинифли мәктәбләр иди. Мәктәблиләр дәрслик илә тәмин әдилмирди. Бүтүн Азәрбайчанда һеч бир али тәһсил мүәссисәси йох иди. Хүсусән азәрбайчанлы мүәллимләрин һазырланмасы иши тамамилә унутулмушду. Азәрбайчанлы мүәллимләрин чоху мәсчидләрин янындакы мәдрәсәләри вә я молла мәктәбләрини гуртаран асвавадлы шөхсләр иди.

Азәрбайчанлы мүәллимләрин һазырланмасына даир мә'лумат чох мараглыдыр: 1871—1914-чү илләрдә, йә'ни 43 иллик бир мүддәтдә Гафгаздакы мүәллимләр семинарияларыны чәми 262 нәфәр азәрбайчанлы битирмишди. Бу мигдар Шимали Гафгаз, Әрмәнистан вә Азәрбайчан мәктәбләри арасында бөлүнәрәсә вә көстәрдийимиз 43 ил мүддәтиндә тәбин итки нәзәрә алынарса, о заман ашкар олар ки, Азәрбайчанда әнчаг 100—120 орта ихтисаслы мүәллим һазырланмышды. Онларын ичәрисиндә бир нәфәр дә азәрбайчанлы гадын олмамышдыр. Азәрбайчандакы мәктәбләрин мүәллимләр һей'әти әсасән шәһәр рус-татар мәктәбләрини битирәнләрдән ибарәт иди. Мәдрәсәләрдә дәрәс вәрән моллалар исә өз тәһсил сәвийәси әтибарилә рус-татар мәктәбини битирәнләрдән дә керидә идиләр.

О заман Азәрбайчанда олан 2614 мүәллимдән әнчаг 3 фаиз орта вә али тәһсилли иди. Аз мигдарда олан мүәллимләрин һаят шәраити дөзүлмәз иди.

В. И. Ленин 1913-чү илдә халг мүәллимләринин вәзийәти һаггында язмышдыр:

«Халг мүәллимләринин маашына кәлдикдә Русия йохсулдур. Онларын маашы гәпик-гурушдан ибарәтдир. Халг мүәллимләри ач галыр вә гышда гыздырылмаян, демәк олар ки, яшамаг мүмкүн олмаян дахмаларда донурлар. Халг мүәллимләри, кәндлиләрин гышда өз яшадыглары дахмаларда сахладыглары мал-гара илә бир ердә яшайырлар»¹.

1913—1914-чү дәрә илинәдәк гейри-рус мәктәбләриндә дәрәләр әсасән рус дилиндә апарылырды; һәммин илдән әтибарән рус-татар мәктәбләринин биринчи вә икинчи синифләриндә ана дилинин тәдрисинә ичәзә верилирдисә дә, бу сәрәнчәм чаризм дөвриләнәдәк кәнд мәктәбләринә чатдырылмады. Шәһәр мәктәбләриндә үчүнчү синифдән башлаярәг дәрәсләр енә дә рус дилиндә апарылырды. Истәр дәвләт мәктәбләриндә, истәрәсә дә моллахана вә мәдрәсәләрдә әсас мәгсәд шакирдләрә савад вә билик өйрәтмәк дейил, онлары әлмин әсасдан узаглашдырмаг вә дини руһда тәрбийәләндириб күтләшдирмәкдән ибарәт иди.

В. И. Ленинни дедийи кими кәһнә мәктәб схоластик тәһсил мәктаби иди, бу мәктәб адамлары бир йығын кәрәксиз, лүзүмсуз вә чансыз биликләр өйрәтмәйә мәчбур әдирди.

В. И. Ленин чар Русиясынын халг маарифи һаггындакы сиясәтини характеризә әдәрәк язмышдыр:

«Русияда мәктәблиләрин вә мүәллимләрин мә'нәви әсарәт алтында олмасы, әзилмәси, тапдаланмасы вә һугугсузлугунун мәнзәрәси мүгайисәдилмәз дәрәчәдә даһа ачыначаглы, яхуд, доғрусуну десәк, даһа йирәнчдир»².

XIX—XX әсрләрдә чаризмә гаршы апарылан азадлыг һәрәкатыны боғмаг мәгсәдилә чар һөкүмәти милләтләр арасында нифаг вә әдавәт салырды вә өз мөвгенин мөһкәмләндирмәк үчүн мүхтәлиф үсуллара әл атырды, һәтта әйни милләт дахилиндә белә дини айрылыг әмәлә кәтирирди. Азәрбайчанда мәсчидләр янында ачылан мәктәб вә мәдрәсәләр сүнни вә шиә олмагагла ики ерә айрылыб, Азәрбайчан халгынын мәдәни йүксәлишинә мане олур, ону наданлыгыда вә чаризмин итаәтиндә сахламаг мәгсәдини күдүрдү.

В. И. Ленин Русия халгларынын, о чүмләнән Азәрбайчан халгынын маариф вә мәдәнийәтинин кәлчәкдә инкишаф этмәсинин конкрет йолуну көстәрәрәк язырды:

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 134—135.

² Енә орада, сәһ. 135—136.

«Халг маарифи назирлийнин сметасынын Русия вәтәндашларына вердийи ибрәт *дәрс*и кәстәрир ки, онлар я **тәһкимчи** мүлкәдарларын там һөкманлығы шәраитиндә, үч июн гайдалары вә я биабырчылыглары шәраитиндә диләнчилик вә **чәһаләт** ичиндә галмалы, я да *бачарыг вә гәт'ийәтлә* һәрәкәт әдиб азадлыга вә мэдәнийәтә наил олмалыдырлар»¹.

Чаризмин Азәрбайчандакы мүстәмләкә сиясәтинә илк зәрбәни Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын етирмәси олан Бакы Коммунасы вурду.

1918-чи илин чох кәркин бейнәлхалг вә чәтин дахили вәзийәти шәраитиндә һакимийәти әлә алмыш Бакы болшевикләри Октябр ингилабынын галибийәтини бүтүн Загафғазияя яймаг уғрунда чалышмагла бәрабәр халг тәсәррүфатынын бүтүн сәһәләриндә вә әлчә дә халг маарифи сәһәсиндә бир чох ингилаби тәдбирләри һәятә кечиртдиләр.

Бакы Коммунасынын мэдәни гурулуш сәһәсиндәки фәалийәти әсас әтибарилә халг маарифинин бүтүн системийи көкүндән дәйишдирмәк вә ону кениш зәһмәткеш күтләнин мәнәфеинә уйғунлашдырмагдан ибарәт олду.

Бакы Коммунасынын Халг Маариф Комиссарлығы 1918-чи илдә Азәрбайчан халгына әтдийи мүрачиәтдә кәстәрирди:

«Бундан сонра билик артыг варлы синифләрин инһисарында галмамалыдыр. Үмуми мәчбури, пулсуз тәһсил, ибтидаи вә орта мәктәбләри ардычыл пилләләр кими, тамамилә бир-биринә бағламаг, дәрсләрин ана дилиндә кечирилмәси... бизим мүәййән әтдийимиз яхын кәләчәйин әсас мәсәләләридир. Маарифин ишыгылы шүалары кәндин ән узаг кушәләринә көчүрүлмәли, йохсул, зәһмәткеш кәндлиләрин шүүруну оятмалы вә она мүбаризә үчүн әхлаги үслуб вермәли, онларын ушаглаарыны ени һәятын чәсарәтли ярадычылары кими тәрбийә **әтмәлидир**»².

Бакы Коммунасынын бу мүрачиәтиндә ирәли сүрүлән принципләр бөйүк әһәмийәтә малик иди. Бурада бир тәрәфдән халг маарифинин демократлашмасы, кәндләрә яйылмасы вәзифәси гоюлур, дикәр тәрәфдән дә Азәрбайчан халгына өз ана дилиндә тәһлим алмаг һүгүгу верилирди.

Бу дөврдә Н. Нәриманов, М. Әзизбәйов, С. Шаумян, А. Чапаридзе вә башгалары халг маарифи ишләринә яхындан рәһбәрлик әдир вә онун күндәлик гайғысыны чәкирдиләр. Бакынын бир чох кәндләри һәм шифаһи, һәм дә тәһрири олараг Коммуна вә хүсусилә Әзизбәйов йолдаша мүрачнәт әдәрәк, кәндләрдә мәктәб ачылмасыны хаһиш әдирдиләр. Зәһмәт-

кешләрин бу хаһиши Коммуна тәрәфиндән бөйүк мәнунийәтлә еринә етирилди.

Дахили вә харичи әксингилаби гүввәләрин үстүнлүйү нәтичәсиндә Бакы Коммунасы өзүнүн ингилаби тәдбирләрини давам әтдирә билмәди. Бүтүн һәят вә хошбәхтлийини пролетариатын мүгәддәрәти илә бағлаян коммунарлар дахили вә харичи әксингилабын, капитал нөкәрләринин алчаг вәһшилиинини гурбаны олдулар.

Бакыда һакимийәт мүвәггәти олараг «Сентрокаснинин», бир айдан сонра исә Алмания-Түркийә нөкәрләри олан мүсаватчыларын әлине кечди.

Мүсаватчыларын ағалыг әтдийи күнләрдә Азәрбайчан халгынын итисадийәти вә мэдәнийәти чар дөврүндәкиндән даһа ашагы дүшдү. Белә ки, Азәрбайчанда олан мәктәбләрин сайы 976-дан 643-ә, охуянларын сайы исә 73109-дан 48078 нәфәрә әнди. Халг маарифинә айрылан вәсаит дә мүвафиг сурәтдә азалдылды. Беләликлә мүсават дөврүндә халг маарифи сәһәсиндә һәр нәфәрә чох аз пул хәрчләнирди. Мүсаватчыларын һөкманлыг әтдийи күнләрдә мәктәбләрин сайы азалмагла бәрабәр, програмлары вә дәрс үсуллары да милли-буржуа идеяларыны тәмсил әдирди. Дәрсләрин мәзмунунда һеч бир дәйишиклик әдилмәйиб, чаризм дөврүндә олдуғу кими сахланлырды. Мәктәбләр үчүн мүәллим һей'әти һазырламаг сәһәсиндә дә һеч бир тәдбир көрүлмүрдү.

Марксизм-ленинизм классикләри кәстәрмишләр ки, һакимийәти әлине алан пролетариат көһнә дөвләт машыныны дағымтагла бәрабәр ени дөвләт апараты вә ени сосялист мэдәнийәти ярадыр. Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын гәләбәсинин илк күнләриндән башлаяраг пролетар диктатурасы вә Коммунист партиясы сияси, итисади тәдбирләрлә янашы олараг мүһүм мэдәни гуручулуғ тәдбирләри дә һәятә кечирмәйә башлады. Чүнки чәмиййәт үзвләринин савадсызлыгынын ләғви вә мэдәни сәвийәсинин йүксәлдилмәси кими мүһүм тәдбирләри һәятә кечирмәдән дөвләт апаратыны мөһкәмләндирмәк вә халг тәсәррүфатыны инкишаф әтдирмәк мүмкүн дейлидир.

Чәмиййәтин инкишафында савадсызлыгын вә мэдәни керилийн төрәтдийи әнкәл һаггында В. И. Ленин кәстәрмишдир:

«Өлкәмиздә савадсызлыг кими бир һал давам әтдикчә, сияси маарифдән данышмаг олдуғча чәтиндир. Бу сияси вәзифә дейлидир, бу әлә бир шәртдир ки, онсуз сиясәтдән данышмаг олмаз. Савадсыз адам сиясәтдән кәнардыр, она әввәлчә әлифба

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 135.

² Азәрбайчан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 56, иш 85, сәһ. 12.

өйрөтмөк лазымдыр. Бунсуз сиясәт ола билмәз, бунсуз анчаг шайнә, деди-году, бош данышыг, мөвһумат ола биләр, сиясәт исә олмаз»¹.

Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра халг маарифинин вәзийәти көкүндән дәйишди. Партия вә һөкүмәтимиз бу саһәйә чох гайгы көстәрдиляр. Азәрбайчан халгынын әсрләр бою давам әдән керилийн анчаг Коммунист партиясынын милли сиясәтинин дүзкүн һәята кечирилмәси нәтичәсиндә гыса бир мүддәтдә арадан галдырыла билди. Совет һакимийәтинин илк күнләриндән башлаяраг гүдрәтли Ленин партиясы, Азәрбайчан республикасынын сәнае, кәнд тәсәрруфаты, маариф вә мәдәнийәтини һәртәрәфли инкышаф әтдирмәк үчүн һәр чүр шәраит яратды, күндәлик ярдым көстәрди вә инди дә көстәрмәкдәдир. Бу ишдә халгымыз бөйүк гардашымыз рус халгына миннәтдардыр.

Совет һөкүмәти илк күнләрдән ә'тибарән Азәрбайчанда халг маарифи илә мәшгул олмағы мүнүм мәсәләләрдән бири һесаб әтди. Гаршыда мәктәб шәбәкәсини кенишләндирмәклә бәрәбәр, мәктәбдә тәрбийә ишләрини тәшкил әтмәк, яшлы әһали арасында савадсызлығы арадан галдырмаг, иттисади позгунлуг нәтичәсиндә өлкәдә әмәлә кәлмиш ушаг саһибсизлийинә гаршы мүбаризә апармаг, чохаиләли фәһләләрин вәзийәтини яхшылашдырмаг, онларын ушаглары үчүн мәктәбәдәк тәрбийә мүәссисәләри ачмаг вә нәһайәт, әһали арасында мәдәни-маариф ишини ардычыл сурәтдә кенишләндирмәк кими мүнүм вәзифәләр дурурду. Лакин бунларын һамысы инадлы мүбаризә вә хейли вахт тәләб әдирди.

1921-чи илдә В. И. Ленин сияси-маариф идарәләринин гурултайындакы мә'рузәсиндә демишди:

«Мәдәни вәзифә сияси вә һәрби вәзифәләр кими тез еринә етирилә билмәз. Баша дүшмәк лазымдыр ки, ирәлийә һәрәкәт әтмәк шәранти инди башгадыр. Бөһранын кәскинләшдийи дөврдә сияси чәһәтдән бир нечә һәфтә әрзиндә галиб кәлмәк олар. Мүһарибәдә бир нечә ай әрзиндә галиб кәлмәк олар, мәдәни чәһәтдән исә белә бир мүддәтдә галиб кәлмәк олмаз, ишин өз маһийәтинә көрә бурада даһа узун бир мүддәт лазымдыр, һәм дә бу узун мүддәтә уйгунлашараг өз ишини һагг-һесаб әтмәк, ән бөйүк инад, тә'кид вә мүнәтәзмлик көстәрмәк лазымдыр»².

В. И. Ленин пролетар диктатурасы дөврүндә мәдәнийәти инкышаф әтдирмәк үчүн халг маарифинин бөйүк ролу олдуғуну

тейд әдәрәк, маариф ишләринә даһа чох вәсаит бурахылмасыны ирәли сүрмүшдүр. О, язмышдыр:

«Лап яхын кәләчәкдә өз квартал бүдчәмизи нәзәрдән кечирдикдә биз бу ишә әмәли чәһәтдән дә киришмәлийик. Әлбәт-тә, биринчи нөвбәдә Халг Маариф Комиссарлығынын хәрчләри дейил, башга идарәләрин хәрчләри ихтисар олунмалыдыр ки, беләликлә әлдә әдилән мәбләгләр Халг Маариф Комиссарлығынын әһтиячларына сәрф әдилсин... һәлә узун мүддәт кечинә биләчәйимиз вә кечинмәли олдуғумуз бир чох идарәләри бағламаг һесабына халгын савадлылығы инкышаф әтдирилмиш олсун»¹.

Азәрбайчан Коммунист партиясы Мәркәзи Комитәси вә Халг Комиссарлары Шурасы даһи Ленинин бу көстәришини һәята кечирмәк үчүн чидди тәдбирләр көрдү. Бу бөйүк ишә республиканын бүтүн педагожи һей'әти вә орта мәктәби гурутаран шәхсләр чәлб олунду. Ени мәктәбләрин ачылмасы үчүн чидди тәдбирләр көрүлдү. Яшлы әһалинин савадсызлығыны ләғв әтмәк үчүн мәнәтәгәләр ярадылды. Педагожи һей'әт кифайәт әтмәдийиндән мүмкүн гәдәр чохла педагог һазырламаг кими вачиб вә тә'хирәсалынмаз вәзифә мөйдана чыхды. Әйни заманда, кәнд районларында чалышан мүәллимләрин һазырлығыны артырмаг лазым кәлирди. Бүтүн бу тәдбирләри һәята кечирмәк үчүн Азәрбайчан Совет һөкүмәти башда Н. Нәриманов йолдаш олмагла лазыми тәдбирләр көрдү, тарихи ганунлар нәшр әтди.

Азәрбайчан Совет һөкүмәти мәдәни гуручулуг ишинә чидди фикир верәрәк, бүтүн маариф ишләрини көкүндән дәйишдирди. 1920-чи ил майын 12-дә гәбул әтдийи гәрарда дейилирди:

«Бу вахтадәк буржуазия мәктәби буржуазия мәдәнийәтинин мөнафеинә вә ялынз зүлм әдәнләр синфинә хидмәт әдирди, чүнки йохсулларын өз ушагларыны охутмаг үчүн пул вермәк вә онлары сахламаг имканы йох иди. Мәктәбләрин әмәк инкышафыны кәнара гоян тәһсил, һәятдан айрылмыш, биртәрәфли буржуазия мүтәхәссисләри ярадырды. Бундан белә һәм орта, һәм дә ибтидаи көһнә фикирли эйбәчәр мәктәб типпи, тәкмилләшмиш профессионал тәһсилли политехник типли мәктәблә әвәз әдиләчәкдир. Ени мәктәб ики дәрәчәдән ибарәт олачагдыр: биринчи бешилик вә икинчи дөрдиллик курс илә. Дәрсләр ана дилиндә кечириләчәкдир... Мәктәб һамы үчүн нәнки ачыг, һәтта һәр ики дәрәчәдә ичбари олачагдыр... Азәрбайчан Совет Сосялист Республикасынын бүтүн мәктәбләриндә охумаг

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 62.

² Енә орада, сәһ. 63.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 476—477.

үчүн зəһмəткешлərə имкан яратмаг мəгсəдилə тəдрис һаггы лəғв эдилир»¹.

Халг Маариф Комиссарлығынын бу гəрары республикамызда халг маарифинин əсаclarыны мүййən этмəк үчүн бөйүк əһəмийəтə малик олан бир сənəддир. Бу гəрар бир тэрəфдөн мəктəблəрин гапыларыны Азэрбайчан зəһмəткешлəринин ушагларынын үзүнə ачды, дəрслəрин пулсуз олдуғуну мүййən этди, дикəр тэрəфдөн ингилабэдəк олан мəктəблəрдə үсулу дəйишдирди. Бундан башга, Азэрбайчан халгына илк дəфə олараг өз ана дилиндə тəһсил алмаг һүгугу гануни шəклə салынды.

Көрүндүйү кими Совет һөкүмəтинин илк декретлəри мəктəбни буржуазия тəлим-тəрбийə алəти олмагдан азад эдэрək, коммунизм чəмиййəтини гурмаг васитəсинə чевирмөйə вə тəлим-тəрбийə ишини сафлашдырмага башлады. Ингилаб Комитəсинин сəдри Н. Нəриманов йолдашын кəстəришилə Азэрбайчан ССР ХМҚ-нын 1920-чи ил 5 май тарихли 10 нөмрəли декретилə дин дөвлəтдөн вə мəктəб мəсчиддөн айрылды, мəктəблəрдə дини айинлəрин ичрасы гадаган эдилди. Һəмин декретдə дейилрди:

«Халг Маариф Комиссарлығынын ихтиярында олан бүтүн дөвлəт, ичтимаи вə хусуи мəктəблəрдə дини вə шəриəт дəрслəринин кечилмəsi вə мəктəб дахилиндə һər һансы бир дини айинин ичрасы Азэрбайчан Совет Сосялист Республикасынын ингилаби зəһмəткеш халгынын ирадəсилə лəғв эдилир»².

Бу декрет халг маарифинин инкишафына бөйүк ярдым кəстəрди. Онун еринə етирилмəsi үчүн мүнүм ишлəр көрүлдү. Белə ки, бу замандан башлаяраг, мəктəблəрдə тəлим ишинə вə үмумийəтлə маарифин инкишафына манечилик тэрəдөн дини фəнлəр дəрс планындан чыхарылыб, əвəзиндə рязийят, тəбиийят, физика, дил, бəдэн тəрбийəси вə бу кими фəнлəр дахил эдилди. Бунунла да сосялизм гуручуларына элмлəрин өйрəдилмəsi үчүн шəраит ярадылды.

Азэрбайчан ССР һөкүмəти гаршысында дуран мүнүм вəзифəлəрдən бири дə ваһид мəктəб системи яратмаг, чəризм вə мусават дөврүндən галан хусуи мəктəблəри лəғв этмəк иди. Азэрбайчан ХМҚ-нын 1920-чи ил июн айынын 7-дə белə бир əмри нəшр эдилди:

«Бүтүн хусуи тəдрис мүйсисəлəри һəмин ил апрелин 29-дан этибарən дөвлəт тəдрис мүйсисəлəри тəркибинə дахил эдилир, онларын хидмəтчи вə шакирдлəринə һəмин тарихдөн мувафиг

¹ Азэрбайчан ССР Мəркəзи Дөвлəт Архиви, фонд 225, с/410, сийəни 1, иш 2, сəһ. 3.

² Азэрбайчан ССР Мəркəзи Дөвлəт Архиви, фонд 275, с/410, сийəни 1, иш 2, сəһ. 11.

һүгуглар верилир. Элəчə дə хусуи гуллуғчуларын əмəк һаггы мувафиг һөкүмəт тəдрис мүйсисəлəриндəки гуллуғчуларын əмəк һаггы илə бəрəбэрлəшдирилир»¹.

Халг маарифи ишлəринин инкишафы үчүн бу əмрин бөйүк əһəмийəти олду. Бу əмрдən сонра Азэрбайчанда мүйтəлиф гайдалар үзрə ярадылан мəктəблəр əвəзиндə ваһид мəктəб тəшкил эдилди. РСФСР-дə олдуғу кими, Азэрбайчанда да ики концентрли (4 вə 3 иллик) еддииллик мəктəблəр ярадылды.

Азэрбайчан Ингилаб Комитəси Азэрбайчан районларында мэдəни-маариф ишлəрини чанландырмаг вə она ардычыл көмəк этмəк үчүн чидди тəдбирлəр көрдү. Ингилабын илк күнлəриндən башлаяраг ени мəктəблəр, мəктəбэдəк тəрбийə вə мəктəбдөн кəнар тəһсил ишлəрини тəшкил этмəк, эйни заманда шакирдлəри дəрс лəвазиматы илə тəмин этмəк ишини 1920-чи ил 12 нөмрəли əмрилə ерли маариф идарəлəринə вə гəза ингилаб комитəлəринə тапшырды.

Азэрбайчанда мəктəб шəбəkəсини кенишлэндирмəк саһəсиндə тəхирəсалынмаз тəдбирлəрдən бири дə тəшкил олунмуш ваһид зəһмəт мəктəблəрини ана дилиндə дəрс китаблары илə тəмин этмəк мəсəлəsi иди. Азэрбайчан Ингилаб Комитəсинин сəдри Н. Нəриманов йолдаш 1920-чи ил декабрын 16-да вердийи хусуи декретлə Халг Маариф Комиссарлығы коллекиясынын 1920-чи ил 10 октябр тарихли гəрарыны тəсдиг этди вə Азэрбайчан дилиндə дəрс китабларынын тəртиби үчүн əлəвə кəстəришлəр верди. Азэрбайчан Ингилаб Комитəсинин бу гəрары Совет һөкүмəтинин Азэрбайчан мəктəблəри үчүн дəрс китаблары ярадылмасы ишинə нə гəдэр бөйүк əһəмийəт вердийинə кəзэл сүбүтдур.

Белəликлə, Совет һакимийəти гурулдуғу илк күнлəрдən башлаяраг, халг маарифи иши тəкчə Халг Маариф Комиссарлығынын дейил, эйни заманда республикамызын али һакимийəт органынын да диггəт мəркəзиндə дурмуш олду.

Бүтүн бу тəдбирлəр тезликлə илк нəтичəсини верди. Совет һакимийəтинин биринчи илиндə Азэрбайчанын шəһэр вə районларында 194 ени мəктəб ачылды.

Мəктəб шəбəkəсинин кенишлənмəsi вə шакирдлəрин сайынын артмасы ени мəктəб биналарынын тикилмəсини вə көһнə биналарын тəмирини тэлəб эдирди.

1922-чи илдə ачылан Икинчи Үмум Азэрбайчан Советлəр гурултайы мəктəб шəбəkəсинин кенишлənмəsi, тəдрис лəвазиматынын артырылмасы, биналарын тəмири, хусуи шəхслəр элиндə галан мəктəб биналарынын гайтарылмасы, үмумийəтлə

¹ Азэрбайчан ССР Мəркəзи Дөвлəт Архиви, фонд 265, с/410, сийəни 1, иш 2, сəһ. 16.

мәдәнийәт ишләринин даһа да яхшылашдырылмасына даир мүнһүм гәрарлар гәбул этди. Советләр гурултайынын көстәришинә әсасән Азәрбайчан ССР Халг Комиссарлары Шурасынын сәдри Г. Мусабәйов йолдашын имзасы илә 1922-чи ил июнун 11-дә ашағыдакы әмр верилди:

«Икинчи Умум Азәрбайчан Советләр гурултайынын гәрарларына әсасән бүтүн һиссәләрә вә мүәссисәләрә, һәрби хидмәтчиләрә вә вәтәндашларә тәклиф әдилир ки, мүнһарибә дөврүндә вә вәтәндаш мүнһарибәси әрәфәсиндә мәктәбләрә мәхсус олан, һазырда исә кәнар идарә вә шәхсләр тәрәфиндән тутулан биналары бошалтсынлар вә 1922-чи ил июлун бириндән кеч олмамаг шәртилә, мүйәйән әдилмиш гайда үзрә Халг Маариф Комиссарлығына версинләр»¹.

Бундан сонра республикада мәктәб шәбәкәсинин, хусусилә ибтидан мәктәб шәбәкәсинин кенишләндирилмәси үчүн чох бөйүк ишләр апарылды вә халг маарифинә күлли мигдарда вәсәнт бурахылды. Биринчи нөвбәдә бүтүн көһнә мәктәб биналары тә'мир әдилди, башга мәгсәд үчүн истифадә олунан мәктәб биналары маариф органларынын ихтиярына верилди, ени мәктәб биналары тикилмәйә башланды, дәрс програмлары вә дәрс китаблары тәртиб әдилди.

Мәктәбләрин ишинин яхшылашдырылмасы саһәсиндә ән чидди мәсәлә мәктәбләри педагожи тәһсилә олан мүәллимләрлә тә'мин этмәк иди. Бу заман мүәллимләр олдугча аз иди, онларын һәм педагожи ихтисасы, һәм дә үмуми тәһсилә чох ашағы иди. Мөвчуд мүәллимләрдән 97 фаизинин анчаг ибтидан тәһсилә вар иди. Она көрә дә мәктәб шәбәкәсини кенишләндирмәк ишиндә мүәллим кадрлары һазырламаг мәсәләси биринчи планда дурурду.

Мүәллим һазырламаг үчүн гыса вә узун мүддәтли педагожи курслар тәшкил әдилди. 1920-чи иллән 1928-чи иләдәк олан мүддәтдә гыса вә узун мүддәтли курсларда 7 миң гәдәр мүәллим һазырланды. Ихтисаслы мүәллимләр һазырлығында педагожи техникумлар хусуси рол ойнады. Бу техникумлар 1920-чи иллән башлаяраг 1927-чи иләдәк тәшкил әдилди. 1926—1927-чи дәрс илиндә педагожи техникумларда тәләбәләрин сайы 2260 нәфәрә чатды. Бу мәктәбләр 1920—1927-чи илләрдә 760 нәфәр орта педагожи тәһсилә олан мүәллим һазырлады. Педагожи мәктәбләри гуртаранларын сайы илдән-илә артды. Мәсәлән, бу мәктәбләри 1926—1927-чи дәрс илиндә 401 нәфәр битирди. Бундан башга республикада йүксәк типли мәктәбләр үчүн бу дөвр әрзиндә 587 нәфәр али тәһсилли мүәллим

¹ Азәрбайчан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 379, сияһи 1, иш 224, сәһ. 38.

һазырланды. 7 ил мүддәтиндә али вә орта тәһсилли 1347 нәфәр мүәллим һазырланды.

1920—1927-чи илләрдә мәктәбләрин дәрс китаблары илә тәһһиз әдилмәси саһәсиндә дә чидди ишләр көрүлдү. Белә ки, 1920-чи илдә 3 адда 63 миң нүсхә китаб нәшр әдилмишдисә, 1927-чи илдә 43 адда 284 миң нүсхә дәрслик чап олунду.

Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәтинин рәһбәрлийи вә яхындан көмәйи нәтичәсиндә 1926—1927-чи дәрс илиндә республикада мәктәбләрин сайы 1487-йә вә буларда охуян шакирдләрин сайы 168894 нәфәрә чатды. Беләликлә, кәләчәкдә үмуми ичбари ибтидан тәһсилә кечмәк үчүн кениш имкан вә шәраит ярадылды.

Партия вә һөкүмәтимизин халг маарифини һәмишә диггәт иәркәзиндә сахламалары сайәсиндә Совет Азәрбайчанында мәктәб шәбәкәси сүр'әтлә кенишләнир вә шакирдләрин сайы да артырды. Тәкчә ибтидан мәктәбләрин вә онларда охуян шакирдләрин илдән-илә нә гәдәр артыдығыны ашағыдакы чәд-вәлдән айдын көрмәк олар.

Илләр	Мәктәбләрин сайы	Шакирдләрин сайы
1914—1915	942	62780
1919—1920	643	48078
1920—1921	937	75515
1921—1922	1176	84706
1922—1923	997	82978
1923—1924	1180	108134
1924—1925	1323	128900
1926—1927	1420	146313

Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәти халг маарифини даһа да инкишаф этдирмәк үчүн ени тәдбирләр көрдү.

1927-чи илдә УИК(б)П XV гурултайы кәнддә иш һаггын-да хусуси мәсәлә мұзакирә эдәрәк, мұвафиг гәрар гәбул этди. Бу гәрарда дейилир ки:

г) «Үмуми ичбари ибтидан тәһсилә гәт'ийәтлә һәята кечир-мәк үчүн тәдбирләр көрмәк вә бу ишдә эһалинин вә ерли Советләрин тәшәббүсүнү һәртәрәфли кенишләндирмәк лә-зымдыр»¹.

Партиямызын бу көстәриши 1927—1928-чи дәрс илиндән башлаяраг Азәрбайчанда мәктәб шәбәкәсинин кенишләнмә-синә вә үмуми ичбари тәһсилин һәята кечирилмәсинә сәбәб олду. Бу саһәдә Азәрбайчан партия вә совет органлары хү-

¹ Сов.ИКП гәтнәмә вә гәрарлары, II һиссә, сәһ. 537.

суси тәдбирләр көрәрәк, ишин дүжүн тәшкилинә вә партия кәстәришинин мүвәффәгийәтлә һәятә кецирилмәсинә һайл олдулар.

Шүбһәсиз, 1920—1927-чи илләр әрзиндә халг маарифи сәһәсиндә әлдә әдилән мүвәффәгийәтләр нә гәдәр бөйүк олса да, онулла кифәйәтләнмәк олмазды. Халг маарифини ени инкишаф пилләсинә галдырмаг лазым иди. Бунун үчүн республикада үмуми ичбари ибтидаи тәһсилә кечмәк, йә'ни 8—12 яшлы ушагларын тамамилә мәктәбә чәлб әдилмәсини тә'мин этмәк лазым иди. Буна көрә дә 1928-чи ил майын 29-да Азәрбайчан Мәркәзи Ичрайийә Комитәси вә Халг Комиссарлары Шурасы «Азәрбайчан ССР-дә үмуми ичбари ибтидаи тәһсилә кечмәк һаггында» гәрар чыхартды вә бу гәрар республикамызда халг маарифинин инкишафында чох әһәмийәтли дөнүш нөгтәси олду. Гәрарда гейд әдилирди:

«Азәрбайчан ССР-дә халг маарифини инкишаф этдирмәк мәгсәдилә Азәрбайчан ССР МИК вә ХКШ гәрара алырлар:

1. 1927—1928-чи дәрс илиндән башлайраг 10 илин мүддәтиндә Азәрбайчан ССР-дә үмуми ичбари ибтидаи тәһсили һәятә кечирмәк».

Сонра гәрарда мәктәб шәбәкәсинин кенишләнмәси, ени мәктәб биналарынын тикилмәси вә мәктәбләрин мүәллим кадрлары илә тә'мин әдилмәси үчүн кәстәришләр верилирди. Мүәллим һазырлығы мәсәләсиндә әсас диггәт педагожи техникумларә етирилирди. Она көрә дә республикада педагожи техникумларын сайынын даһа да артырылмасы нәзәрдә тутулурду.

Үмуми ичбари ибтидаи тәһсилә кечмәк һаггындакы гәрардан сонра республикада мәктәбләрин, онларда охуян шакирдләрин сайы илдән-илә артды, бүтүн мәктәбләр ихтисаслы педагожи кадрларла тә'мин әдилди. Бундан башга гыса мүддәтли педагожи курслар васитәсилә мүәллимләр һазырланды вә аз тәһсилли мүәллимләрин ихтисасы тәкмилләширди.

Үмуми ичбари ибтидаи тәһсилә кечмәк һаггындакы гәрардан 7—8 ил сонра, йә'ни 1933—1934-чү дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрин сайы, демәк олар ки, ики дәфә артды. 1926—1927-чи дәрс илиндә республикада 1420 ибтидаи мәктәб вардыса, бунларда 146313 шакирд охурдуса, 1933—1934-чү дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрин сайы 2383-ә вә бунларда охуян шакирдләрин сайы 200 000-нә чатды. Бундан башга, бу дөврәдә еддииллик вә орта мәктәбләрин шәбәкәси дә сүр'әтлә артды. 1933—1934-чү дәрс илиндә еддииллик мәктәбләрин сайы 822-йә чатды.

Халг маарифи сәһәсиндә әлдә әдилән бу мүвәффәгийәт-

ләрә әсасланараг 1934-чү илдә Азәрбайчан ССР районларынын чохунда үмуми ибтидаи тәһсил баша чатдырылды ки, бу да бөйүк әһәмийәти олан бир фактдыр. 1935-чи илдә исә республиканын бүтүн шәһәр вә кәндләриндә үмуми ибтидаи тәһсил тамамилә һәятә кецирилди.

Азәрбайчан Мәркәзи Ичрайийә Комитәсинин гәрарында республикада үмуми ибтидаи ичбари тәһсилини 10 ил мүддәтиндә һәятә кецирилмәси мүеййән әдилмишди. Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәтинин халг маарифинә кәстәрдикләри көмәк вә гайгы нәтичәсиндә үмуми ичбари ибтидаи тәһсил гануну вахтындан әввәл еринә етирилди. Ингилабдан әввәл әһалисинин 96 фаиздән чоху савадсыз олан вә мәктәб яшлы ушагларын 98 фаизи мәктәбдән кәнарда галан Азәрбайчанда үмуми ибтидаи тәһсилини чох гыса бир мүддәтдә мүвәффәгийәтлә һәятә кецирилмәси Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәтинин һәятә кечирдийи Ленин милли сиясәтинин парлаг тәнтәнәси иди. Неч бир капиталист өлкәсиндә үмуми ибтидаи тәһсил белә бир гыса вахтда һәятә кецирилмәмишдир.

1935-чи илдә Азәрбайчанда үмуми ибтидаи тәһсилини мүвәффәгийәтлә һәятә кецирилмәси яхын кәләчәкдә үмуми еддииллик тәһсилә кечмәк үчүн кениш имкан вә шәраит яратды. Бунә көрә дә 1936-чы илдә бу ишә башланды. Бу мәгсәдлә республикада еддииллик мәктәбләрин сайы хейли артырылды. 1933-чү дәрс илиндә республикада 822 еддииллик мәктәб вардыса, 1938—1939-чу дәрс илиндә онларын сайы 1150-йә вә шакирдләрин сайы 267974-ә чатды. Демәк лазымдыр ки, бу мүддәтдә орта мәктәбләрин вә онларда охуян шакирдләрин сайы да чох артды. 1938—1939-чу дәрс илиндә бу мәктәбләрин сайы 358-ә чатды. Демәк олар ки, дөрд илин мүддәтиндә республикада орта мәктәб шәбәкәси 10 дәфәдән чох артды, ибтидаи, еддииллик вә орта мәктәбләрдә ишләйән мүәллимләрин сайы 19244 нәфәрә чатды.

Бүтүн бунларын нәтичәсиндә мәктәб һәятында әмәлә кәлән дәйишиклиийн ашагыдакы чәдвәлдән айдын көрмәк олар:

Дәрс илләри	Ибтидаи мәктәбләр		Натамам орта мәктәбләр		Орта мәктәбләр	
	мәктәбләрин сайы	шакирдләрин сайы	мәктәбләрин сайы	шакирдләрин сайы	мәктәбләрин сайы	шакирдләрин сайы
1933—1934	2383	197649	822	223758	35	29376
1934—1935	2177	185236	942	245602	51	47416
1935—1936	2097	170278	981	257546	109	80703
1936—1937	2051	168102	1028	269197	146	111245
1937—1938	1983	153700	1105	267070	237	159772
1938—1939	1932	142758	1150	267974	358	214382

Көрүндүйү кими, 1933—1934-чү дэрс илиндөн э'тибарен ибтидан мэк'тэблэрин сайы кетдикчэ азалмага, натамам орта вэ орта мэк'тэблэрин, һабелэ шакирдлэринин сайы исэ артмага башлады. Ибтидан мэк'тэблэрин шэбэкэсинин азалмасы үмуми ичбари ибтидан тэһсиллин һэята кечирилмэсинин нэтичэси иди, чүнки һэмнин тэһсил һэята кечирилмэйэ башлаянда, мэк'тэбдэн харич галмыш мэк'тэб эшлы ушагларын һамысы мэк'тэбэ чэлб эдилмишди, ибтидан мэк'тэби гуртаранлар үчүн исэ тэһсиллин рини давам этдирмэкдэн өтрү еддииллик мэк'тэблэр тэшкил эдилди.

1934—1938-чи иллэр эрзиндэ республикамызда натамам орта мэк'тэблэрин вэ шакирдлэрин сайы кэнд районлары һесабына артды. Шәһэрлэрдэ исэ натамам орта мэк'тэблэрин сайы азалараг, там орта мэк'тэблэрин артымы илэ эвэз олунду. Бу, Азербайчан шәһэрлэриндэ еддииллик үмуми ичбари тэһсиллин баша чатдырылмасы вэ ониллик үмуми ичбари тэһсилэ кечмэклэ изаһ олунур.

1934-чү илдэ 25 шәһэр орта мэк'тэбиндэ 26594 шакирд охурдуса, 1937—1938-чи дэрс илиндэ орта мэк'тэблэрин сайы 108-э вэ шакирдлэринин сайы 98827 нэфэрэ чатды. Демэли, һэмнин иллэр эрзиндэ шәһэр орта мэк'тэблэринин сайы 4 дэфэдэн чох артды.

Шәһэрлэрдэ орта мэк'тэб шэбэкэсинин кенишләнмэси вэ бу мэк'тэблэрдэ охуян шакирдлэрин артмасы кэнд районларына һеч дэ хэлэл кэтирмирди. Эксинэ, кэндлэрдэ еддииллик ичбари тэһсил һэята кечирилмэклэ янашы олараг, орта мэк'тэблэрин дэ сайы артды. Мэсэлэн, 1934-чү илдэ Азербайчанын кэнд районларында 2782 шакирди эһатэ эдэн 10 орта мэк'тэб вардыса, 1939-чу илдэ бу мэк'тэблэрин сайы артараг 226-я, шакирдлэрин сайы исэ 99367-йә чатды.

Мэк'тэб шэбэкэсинин кенишләнмэси илэ янашы олараг республикамызын мүәллим һей'әти дэ сайча артыб, кейфийәтчэ яхшылашмага башлады. 1914—1915-чи иллэрдэ Азербайчан эразисиндэ олан 976 ибтидан вэ орта мэк'тэбдэ 2614 мүәллим вардыса, 1928—1929-чу дэрс илиндэ 1584 ибтидан, натамам вэ орта мэк'тэбдэ 6098 мүәллим чалышырды. Биринчи вэ икинчи бешиллик планларын һэята кечирилмэси нэтичэсиндэ 1938—1939-чу дэрс илиндэ республикамызын 3453 мэк'тэбиндэ 19244 мүәллим педагожи иш апарырды.

Ики бешиллик сайэсиндэ Азербайчанда маариф ишлэринин артма мәнзэрэсини ашағыдакы рэгэмлэр айдын кестэрир:

Дэрс иллэри	Мэк'тэблэрин сайы	Мүәллимлэрин сайы	Шакирдлэрин сайы
1914—1915	976	2614	73109
1928—1929	1584	6098	190827
1932—1933	2907	10583	439408
1934—1935	3179	11881	480428
1936—1937	3230	15137	549268
1938—1939	3453	19244	626959

Бу рэгэмлэр, бүтүн Шәрг өлкэлэри ичэрисиндэ еканэ олараг, анчаг Совет Азербайчанында халг маарифинин ири аддымларла инкишаф этдийини, зәһмәткешлэрин мэдэни сөвий'әсинин йүксэлдийини вэ бурада там мәнэсы илэ мэдэни ингилаб ярадылдығыны кестэрир. Ленин милли сиясотинин дөнмэдэн һэята кечирилмэси нэтичэсиндэ элдэ эдилэн бу наилий'әт формача милли вэ мэмунча сосялият мэдэний'әтинин гурулмасыны тә'мин этди вэ ингилабадэк Азербайчанда олан мэдэни керилийн һәмишэлик ләғв этди.

Икинчи бешиллик планын галибий'әтлэ еринэ етирилмэси вэ сосялизм гуручулуғу саһэсиндэ элдэ эдилэн мүвәффэгий'әтлэр эсасында халг маарифи дэ инкишаф этдирилди. Лаквин Коммунист партиясы бу наилий'әтлэрлэ кифайәтләнмэйиб, үчүнчү бешилликдэ ени бир инкишаф дөврүнэ, синифсиз сосялизм чәмий'әти гурмағы баша чатдырмаг дөврүнэ гэдэм гойдуғу шэраитдэ халг маарифинэ даһа бөйүк эһәмий'әт верди. 1939-чу илдэ УИК(б)П XVIII гурултайы халг маарифинин кэлэчэктэ даһа да инкишаф этдирилмэси програмыны верди. Гурултайын гэтнамэсиндэ гейд эдилир:

«Шәһэрдэ үмуми орта тәһсил һэята кечирмэк, кэнддэ вэ бүтүн милли республикаларда еддииллик орта тәһсили һэята кечириб гуртармаг, ониллик тәһсиллэ ушаглары даһа кениш эһатэ этмэк...»¹ лазымдыр.

Гурултайын бу гэрарларындан сонра республикада да еддииллик вэ орта мэк'тэб шэбэкэси вэ онда охуянларын сайы даһа дэ артды. Белэ ки, 1940—1941-чи дэрс илиндэ бүтүн үмуми тәһсил мэк'тэблэриндэ охуянларын сайы 694900 нэфэрэ чатды.

Алман-фашист ишғалчыларына гаршы совет халгынын апардығы Бөйүк Вәтән мүһарибэси дөврүндэ дэ мэк'тэблэримиз өзүнүн фэалий'әтини давам этдирди. Мүһарибэ шэраитиндэ гаршыа чыхан четинликлэр партия вэ һөкүмэтин халг маарифи вэ мэк'тэб һаггындакы гайғысыны һеч дэ азалтмады. Бу бөйүк гайғы Азербайчанын 1944-чү илин дөвлэт бүдчэсиндэ

¹ Сов.ИКП гэтнамэ вэ гэрарлары, III һиссэ, сәһ. 404.

өзүнүн айдын ифадәсини тапды. Белә ки, республиканын үмүмү бүдчәсиндә көстөрилән мәбләгин 75 фаизини мэдәни, ичтимаи хәрчләр тәшкил этди. Мәдәни инкишафымыз үчүн айрылан вәсаитин чох хиссәси исә мәктәбләрә вә башга маариф идарәләринә сәрф олунду. Ялныз 1944-чү илдә республикада маарифә 473 миллион манат дөвләт пулу сәрф олунду ки, бунун да 325 миллион манатыны маариф назирлийи бүдчәси тәшкил эдирди.

Партия вә һөкүмәт мұһарибәнин ағыр шәраитиндә мәктәбләрин тәлим-тәрбийәсини яхшылашдырмаг, еткин вә сағлам фикирли, Вәтәнә вә халгымыза ахырадәк садиг адамлар етишдирмәк үчүн халг маарифи һаггында мұһарибә илләриндә бир сыра гәрарлар гәбул этдиләр вә көстәришләр вердиләр. Ялныз 1943—1944-чү дәрс или мүддәтиндә гызлар вә оғланларын айры-айры охудулмасы, шакирдләримизин мүвәффәгийәтләринә беш дәрәчәли гиймәт верилмәси, шакирдләрин мәктәб дахилиндә вә мәктәбдән харичдә өзләрини апармаг һаггында әдәб гайдалары, комсомолун XII пленумунун мәктәбә көмәк һаггында, педагожи мәктәбләрдә тәдрис-тәрбийә ишләринин яхшылашдырылмасы вә ени низамнамәси, орта мәктәбләр гуртаран шакирдләр тәрәфиндән камал аттәстаты имтаһанларынын верилмәси, ә'ла охуюб, ә'ла әхлагла мәктәби гуртаранларын гызыл вә я күмүш медал илә тәлтиф әдилмәси һаггындакы гәрарлар партия вә һөкүмәтимиз тәрәфиндән халг маарифи ишинә верилән фөвгәл'адә әһәмийәти сүбүт әдән парлаг сәнәдләрдир.

Мұһарибә илә әлагәдар олараг сәфәрбәрлийә алынмыш шәхсләрин ушагларына яхындан көмәк этмәк вә орта мәктәби бә'зи һалларда гоншу кәндләрдә гуртармаға мәчбур олан ушаглар имкан вермәк мәгсәдилә 1942-чи илдән әтибарән партия вә һөкүмәтин тапшырығы илә Халг Маариф Назирлийи бир чох орта мәктәбләрин янында интернат ачды вә бу иши кенишләндирмәйә башлады. 1945-чи илдә республиканын 78 мәктәбинин янында мүкәммәл гурулмуш интернат варды. Һәмин интернатларда 2795 шакирд яшайыб тәһсил алырды. Бурада шакирдләр һөкүмәт хәрчинә ятаг, кейим, емәк вә тәдрис ләвазиматы илә тәмин олунурду. Бу интернатларын әксәрийәти Губадлы, Лачын, Кәлбәчәр, Гонагкәнд, Варташен, Дәстәфур, Газах вә Загатала кими учгар районларда ачылмышды.

Мұһарибә илләриндә орта тәһсили давам этдирмәк үчүн Халг Маариф Комиссарлығы тәрәфиндән көрүлән тәдбирләрдән бири дә юхары синифләрдә шакирдләри аз олан бир-биринә яхын кәндләрин бир нечә орта мәктәбини бирләшдирмәк иди.

Беләликлә, мәктәбләрдә дәрс кейфийәтини яхшылашдырмаг үчүн шәраит ярадылды.

Биз юхарыда дедик ки, Бөйүк Вәтән мұһарибәси илләриндә Азәрбайчан мәктәбләри өз инкишафыны һеч дә даяндырмады. Белә ки, 1945-чи илдә 3258 мәктәбдә 622073 шакирд тәһсилини давам этдирди. Гейд әтмәк ләзымдыр ки, мұһарибә илләриндә еддилик вә орта мәктәбләрин мигдары даһа да артды. 1938—1939-чу дәрс илиндә 1150 натамам орта вә 358 орта мәктәб олдуғу һалда, 1944—1945-чи тәдрис илиндә 1260 еддилик вә 524 орта мәктәб олду.

Мәктәбләрин сайынын артмасы илә янашы олараг мүәллимләрин һазырланмасына да бөйүк фикир верилди. 1944—1945-чи дәрс илиндә 18 педагожи мәктәбдә 3523 тәләбә охуюрду. Бақы, Кировабәд, Нуха, Газах, Степанакерт, Нахчыван, Губа кими шәһәрләрдә али педагожи мәктәбләр вә мүәллим институтлары али тәһсилли мүәллим кадрлары һазырлайырды. 1937—1938-чи дәрс илиндә республикада 16392 мүәллим вардыса, бунларын сайы артараг 1944—1945-чи тәдрис илиндә 18000 нәфәр олду.

Бөйүк Вәтән мұһарибәсиндән сонра бүтүн Совет Иттифатында олдуғу кими республикамызда да үмүми еддилик тәһсил гануну мүвәффәгийәтлә еринә етирилмәйә башлады. Еддилик мәктәбләрин сайы вә бу мәктәбләрдә, хусусән онларын V—VII синифләриндә охуян шакирдләрин сайы хейли артды. Мұһарибәдән сонрақы биринчи бешиллийин ахырларында республикамызын бүтүн шәһәр вә кәндләриндә еддилик тәһсил гануну әсәсән һәята кечирилди.

Буну республикамызда еддилик мәктәбләрин вә орада охуян шакирдләрин артымыны ашағыдакы чәдвәлдән айдын көрмәк олар:

Илләр	Мәктәбләрин сайы			Шакирдләрин сайы		
	чәми	шәһәрдә	кәнддә	чәми	шәһәрдә	кәнддә
1914—1915	18	16	2	4072	4236	466
1945—1946	1290	86	1204	199123	34736	164387
1950—1951	1509	131	1378	278582	61216	217366

Сов.ИКП XIX гурултайы өз гәрарларында халг маарифини, совет мәктәбләринин ени инкишаф пилләсинә галдырылмасы вәзифәсини гаршыя гойду. Гурултайын гәрарына әсәсән бешинчи бешилликдә республиканын пайтахты олан Бақы шәһәриндә вә Кировабәдда, Нахчыванда вә Степанакертдә

үмуми орта (ониллик) тәһсил әсасән һәята кечирилди вә алтынчы бешилликлдә үмуми орта тәһсилә кечмәк үчүн лазыми шәраит ярадылды.

Буну бешинчи бешиллик дөврүндә республикамызда орта мәктәб шәбәкәсинин кенишләнмәсиндән вә орада охуян шакирдләрн артмасыны мүййән эдән чөдвәлдән айдын көрмәк олар:

Илләр	Мәктәбләрн сайы			Мәктәблиләрн сайы		
	чәми	шәһәрдә	кәндә	чәми	шәһәрдә	кәндә
1914—1915	15	15	—	7158	7158	—
1945—1946	470	153	317	196999	102183	94816
1951—1952	488	182	306	257866	144440	113426
1955—1956	751	255	496	360991	198198	162793

Һазырда республикада 3616 мәктәб вар ки, бунларда 35 миңә гәдәр мүүллим ишләйр вә 600 миңә гәдәр ушаг охуюр. Алтынчы бешилик һаггындакы Директивләрә әсасән 1960-чы илдә Маариф Назирлийнин мәктәбләриндә 640 миң шакирд, йә'ни 1955—1956-чы дәрс илинә нисбәтән тәгрибән 40 миң нәфәр чох шакирд охуячагдыр.

Сов.ИКП XX гурултайынын Директивләриндә халг маарифинин вә совет мәктәбләринин инкишаф пилләсинә галдырылмасы вәзифәси гаршыя гоюлмушдур. Гурултайын Директивләриндә көстәрилик:

«Ушагларын вә кәнчләрн орта үмуми тәһсил мәктәбләриндә (онилликләрдә) вә орта ихтисас мәктәбләриндә охумасы йолу илә шәһәрләрдә вә кәнд ерләриндә үмуми орта тәһсил әсасән һәята кечирилсин. Умум тәһсил мәктәбиндә политехники тә'лим инкишаф этдирилсин, мүасир сәнае вә кәнд тәсәррүфаты истәһсалатынын ән мүүм саһәләри илә шакирдләрн таныш әдилмәси тә'мин олунсун»¹.

Партиянын XX гурултайынын тарихи гәрарларындан руһланан мүүллимләр вә маариф ишчиләри халг маарифи саһәсиндә Коммунист партиясынын вә Совет һөкүмәтинин гаршыя гойдуғу бөйүк вәзифәләри еринә етирәчәк, мәктәбләримиздә тә'лим вә тәрбийәнин кейфийәтини даһа да йүксәлдәчәкләр.

¹ 1956—60-чы илләрдә ССРИ халг тәсәррүфатынын инкишафына даир алтынчы бешилик план һаггында Сов.ИКП XX гурултайынын Директивләри, сәһ. 64, Азәрнәшр, 1956.



Совет һөкүмәти вә Коммунист партиясы республикада күтләви мәктәби тәшкил вә инкишаф этдирмәклә янашы, чар вә мүсават дөврүндә охумаг имканы олмаян халг күтләсинин савадсызлығны ләғв этмәк уғрунда да мүбаризәйә башлады.

В. И. Ленин, савадсызлығ кәләлик изләриндән бири алдандырырды. О, чар Русиясындакы вәзийәти изаһ эдәрәк көстәрир:

«Авропада халг күтләләринин маариф, элм вә биликдән бу чүр мәһрум әдилмиш олдуғу вәһши бир вәзийәтдә галан еканә өлкә анчаг Русиядыр. Һәм дә халг күтләләринин, хүсусән кәндлиләрн белә бир чәһаләт ичиндә галмасы тәсадүфи дейилди... дөвләт һакимийәтини эбт этмиш олан мүлкәдарларын зүлмкарлығы шәраитиндә бу һал лабүддүр»¹.

В. И. Ленин һәлә 1913-чү илдә өзүнүн «Руслар вә зәнчиләр» адлы әсәриндә пашаларын, пуришкевичләрн вә башгаларынын зүлмү алтында инләйән бир өлкәдә әһалинин чохунун савадлы ола билмәмәси һаггында көстәрир ки: «Русияда, 9 яшына чатмамыш ушаглар һесаба алынмаса, савадсызлар 73 фаиз тәшкил әдир»².

В. И. Ленинн сөзләри ингилабдан әввәлки Азәрбайчана даһа чох аиддир. Ингилабдан әввәл Азәрбайчанда әһалинин 93,8 фаизи савадсыз иди. Савадлылар ичәрсиндә рус мәмурларынын, ерли мүлкәдар вә бәйләрн әсас ер тутдуғуну нәзәр аларсаг, о заман мүбалиғәсиз көстәрмәк олар ки, Азәрбайчан зәһмәткешләри, хүсусән кәндлиләр, тәгрибән башдан-баша савадсыз идиләр. Демәли, бу чәһәтдән дә Совет һөкүмәтинә ағыр бир мирас галмышды.

С. М. Киров 1923-чү ил декабрын 1-дә Азәрбайчан Советләр гурултайында сөйләдийи нитгиндә савадсызлығ һаггында белә демишдир ки, биз, кениш гуручулуғ йолуна чыхмаг үчүн, гурултайда һөкүмәтин һесабатындан сонра дәрһал Азәрбайчанда халг маарифи мәсәләсини гойдуғ. Адәтән Азәрбайчан әһалисинин ярысы чадраны тулламышдыр — дейә дүшүнүрләр. Бу, бөйүк сәһвдир. Чадраны Азәрбайчан әһалисинин нәники ярысы өртүр, белә әһалинин 90 фаизи индийәдәк гаранлығ, авамлығ, савадсызлығ чадрасына бүрүнмүш — ачыг демәк ләзимдыр ки, мәдәни чәһәтдән авамдыр. Биз бу чадраны гадынлар клубунда чыхарылыб тулланан чадралардан даһа бөйүк сәй вә чәсарәтлә арадан галдырмалыйығ. Биз вар гүввәмизлә вә ләзы-

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 132.

² Енә орада, 18-чи чилд, сәһ. 583.

ми васитэлэрдэн истифадэ эдэрэк, бу чадраны ортадан чыхар-малыйыг. Гурултайга мүхтәлиф мәрүзәләр үзрә гәбул эдилән бүтүн план вә арзуларын һамысы, белә бир шәраит ярадылмадан, һавадан асылмыш олачагдыр.

Совет чәмийәтинин мәнсулдар гүвәләринин инкишафы, әмәк мәнсулдарлығынын йүксәлдилмәси ишиндә савадсызлыг ән бөйүк маниә иди. Савадсызлыг күтлөләрә өз истәдад вә габиллийәтләрини, өз мэдәни сөвийәләрини արтырмаға, вәтәнләринин хейринә чалышмаға имкан вермирди.

В. И. Ленин 1920-чи ил декабрын 2-дә III Умум Русия Коммунист Кәнчләр гурултайында демишди:

«Сиз билирсиниз ки, савадсыз бир өлкәдә коммунизм чәмийәти гурмаг олмаз»¹.

Савадсызлығын ләғви кими мүһүм бир вәзифәни һәятә кечирмәк үчүн бир сыра чәтинликләри билатәхир арадан галдырмаг лазым иди.

Мәктәб биналарынын азлығыны нәзәрә алараг, кәндләрдә клуб вә гираәтханалар янында, шәһәрләрдә исә яшайыш биналарында савадсызлыгы ләғв эдән дәрнәкләр тәшкил олунду вә бу ишә мүәллимләрлә бирликдә савадлы фәһлә вә гуллугчулар да чәлб эдилди. Халг Маариф Комиссарлығы янында тәшкил олунан Ени әлифба комитәси ени әлифба вә дәрс китаблары тәртиб вә чап этдирди, Азәрнәшр тәрәфиндән мүхтәлиф савад китаблары бураһылды.

Савадсызлығын ләғви уғрунда мүбаризә ишинә кәнчләр вә һәмкарлар иттифаглары тәшкилатлары да гошулду. Ленинград комсомол тәшкилатынын тәшәббүсү илә Азәрбайчан комсомол тәшкилаты мэдәни һүчүм элан этди. Һәр бир савадлы комсомолчу бир адамын савадсызлығыны ләғв әтмәйә башлады. Комсомолчулар савадсыз вә азсавадлы ениетмәләри ашкара чыхарыб һесаба алдылар. Комсомол вә һәмкарлар иттифагы тәшкилатлары бу йолла минләрлә әһмәткечи савадландырмаға мүвәффәг олдулар.

Савадсызлығы ләғв әтмәк ишиндә мэдәни һүчүм, сосялизм ярышы үсуллары, һамилик ишләри кениш тәтбиг эдилди. Мүәллимләр, али мәктәб вә техникум тәләбәләри, орта мәктәбләрин юхары синиф шакирдләри мэдәни һүчүмдә фәал иштирак этдиләр. Маариф органлары да бу иши әзифләтмәдән давам этдирди. Әйрәнилмәси чәтин олан әрәб әлифбасы савадсызлығын тез ләғв олунмасына манечилик тәрәдирди. Әрәб әлифбасыны ислаһ әтмәк үчүн һәлә 1920-чи ил ноябр айында Халг Маариф Комиссарлығы янында хусуси комиссия тәшкил

эдилди. 1922-чи илдә бу комиссия әвәзиндә Азәрбайчан Мәркәзи Ичрайийә Комитәси янында әлифба комитәси ярадылды.

Совет Азәрбайчанында дүзәлдилән ени әлифбанын әһәмийәти һаггында даһи Ленин демишди ки, бу, Шәргдә ингилабдыр.

Ленин ени әлифбая әбәс ерә белә йүксәк гиймәт вермәмишди.

Азәрбайчанда 1923-чү илдә ени әлифба гәбул эдилдикдән аз сонра ССР Иттифагында яшаян башга халллар да, о чүмләдән Орта Асия халлары вә Волга татарлары да ени әлифбая кечдиләр. РК(б)П МК-нын Орта Асия бүросу 1925-чи ил 28 ноябр тарихли мәктубунда язырды:

«Һөрмәтли йолдашлар! Орта Асияда бир груп партиялы вә битәрәф йолдашлар сиз кедән йол илә кетмәйи өз гаршыларына вәзифә гоймушдур, йәни Орта Асия республикаларында латын әлифбасынын тәтбиг эдилмәси үчүн сәйлә иш көрмәк истәйир (әлбәттә, көнүллү сурәтдә). Һәмнин дөстә латын һуруфаты илә язылмыш әсас әдәбийяты билән 150—200 нәфәр йолдашын яза гәдәр һазырланмасыны бир вәзифә кими өз гаршысына гоймушдур, чүнки бу чүр кадрә малик оландан сонра кәләчәк иш һаггында дүшүнмәк олар; ләкин биз сизә мүрачиәт эдиб өз тәчрүбәнизлә бизә ярдым әтмәнизни хаһиш эдирик, йәни әкәр сиздә һазырланмыш низамнамәләр варса, бизә көндәрәсиниз вә үмумийәтлә хаһиш эдирик ки, бизә тезликлә мәктуб языб бурада бу ишә нәдән башламаг лазым кәлдийини вә сиздә олан мүсбәт тәчрүбәләри көстәрәсиниз.

Бундан әлавә нә өзбәк, нә түркмән, нә ғырғыз, нә дә башга Орта Асия дилләриндә латын һуруфатилә язылмыш һеч бир әдәбийят олмадығындан Азәрбайчан дили исә Орта Асия халларынын дилинә яхын бир дил олдуғундан, илк заманлар бизи һәмнин әдәбийятла тәмин әтмәйинизи хаһиш эдирик.

Үмумийәтлә, тәкрат эдирик ки, бизим ишимизин тез еринә етирилмәси, сизин бизә верәчәйиниз чавабын тезлийиндән вә бизимлә сахлаячағыныз әлагәдән асылыдыр.

Коммунист саламилә!»¹.

Бир сыра белә мүрачиәтләри нәзәрә алараг Азәрбайчан К(б)П-нин рәһбәрлийи илә 1926-чы илин феврал айында Бақыда Умум Иттифаг түрколожу гурултайы чағырылды. Ени әлифбанын ССРИ-дә ййылмасы вә мөһкәмләнмәси үчүн бу гурултайын бөйүк әһәмийәти олду. Гурултай 7 нәфәрә гаршы 101 нәфәрин әксәрийәти илә ени әлифбаны гәбул әтмәйи гәрара алды.

¹ Азәрбайчан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 103, сняһи 3, иш 3.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 297.

Эрмәнистан, Күрчүстан, Орта Асия республикаларындан, Волга боюндан вә гоншу Шәрг өлкәләриндән — Түркыйәдән кәлән нүмайәндәләр Азәрбайчанын ени әлифба комитәсинин иш тәчрүбәсини вә методларыны өйрәниб, комитәдән әмәли көмәк алдылар. 1928-чи илдән әтибарән Совет Азәрбайчанында әрәб әлифбасына сон гоюлды.

Азәрбайчанда Ени әлифба комитәсинин ярадылмасы илә әлагәдар олараг савадсызлыгын ләғви иши даһа кениш миғясда һәятә кечирилди. Азәрбайчан Мәркәзи Ичрайийә Комитәсинин вә Халг Комиссарлары Шурасынын 1923-чү ил 20 октябр тарихли гәрары илә ени түрк әлифбасы әрәб әлифбасы илә янашы олараг дөвләт әлифбасы һесаб олунду. Идарә вә мүәссисәләрдә язы ишләри ени әлифба илә апарылмаға башланды. Бу язы үсулу савадланма сөвиййәсини йүксәкләрә галдырды.

Ени әлифбанын нә дәрәчәдә асан олдуғуну сүбүт әтмәк үчүн буну көстәрмәк кифайәтдир ки, 24474 нәфәр савадсызлыгыны мүстәғил олараг ләғв әдә билди. Беләликлә, әлифбанын асанлыгы савадсызлыгын ләғви ишиндә Азәрбайчан халгына өз бөйүк хидмәтини көстәрди.

Ени әлифба комитәси Күрчүстан, Эрмәнистан, Дағыстан вә башга гардаш республикаларда яшаян азәрбайчанлыларын да савадсызлыгыны ләғв әтмәк ишинә бөйүк көмәклик көстәрди.

Күтлә, хүсусән совет зиялылары ени әлифбаны севинчлә гаршылайыб, сүр'әтлә ону өйрәндиләр. Һәтта гоншу республикаларда яшаян азәрбайчанлылар да ени әлифбаны өйрәнмәкдә кәри галмадылар. Ени әлифбанын өйрәнилмәсинин илк мүвәф-фәгийәти һаггында ашағыдакы мә'луматы нәзәрдән кечирмәк фәйдәсыз олмаз:

Илләр	Азәрбайчанда		Гоншу республикаларда		Чәми	
	курслар	динләйичиләр	курслар	динләйичиләр	курслар	динләйичиләр
1922	28	720	3	80	31	800
1923	172	1800	6	140	118	2964
1924	178	4500	13	322	191	4822
Екуну	378	8020	22	550	340	3570 ¹

Ени әлифбаны өйрәнән илк динләйичиләр мөһкәм билик әлдә эдәрәк, кениш күтләләрин савадландырылмасы үчүн сә'йлә чалышмаға башладылар.

¹ Азәрбайчан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 379, сияһи I, иш 461, сәһ. 16.

Азәрбайчан ССР һөкүмәти савадсызлыгын ләғви ишинә хүсуси диггәт етирәрәк, 1923-чү илдә Халг Комиссарлары Шурасы янында савадсызлыгы ләғв әтмәк үзрә Хүсуси комитәйә республиканын Баш сияси-маариф идарәсиндән истифадә әтмәк һүгүгу верди. Азәрбайчан ССР һөкүмәтинин, савадсызлыгы ләғв әтмәк иши илә ардычыл сүрәтлә мәшғул олдуғуну ондан көрмәк олар ки, һөкүмәт өзүнүн 1924-чү ил 30 март тарихли гәрары илә комитәнин иш планыны тәсдиг эдәрәк, бу мәгсәд үчүн ләзими вәсаит айрылмасы һаггында хүсуси гәрар гәбул әтди.

Савадсызлыгы ләғв әтмәк уғрунда Халг Маариф Комиссарлыгынын вә Ени әлифба комитәсинин көрдүйү ишләр көзәл нәтичәләрини верди. Бу чәһәтдән ашағыдакы чәдвәл чох характерикдир:

Яшлыларын савадсызлыгынын ләғв әдилмәси			
илләр	охуячларын сайы	шәһәрлә	кәндлә
1922	5400	339	2010
1928	21800	6900	14900
1930	133200	123200	10000
1932	275100	60600	214500
1937	216600	25900	190700
1939	184400	27800	159600

Кениш әһали тәбәгәләринин савадланмасы гаршыя олдуҗа мүнүм бир вәзифә гоиду. Бу вәзифә ибтидан савад алан күтләләри, йә'ни азсавадлылары тәһсил ишинә даһа артыг чәлб әтмәкдән ибарәт иди.

Азәрбайчан К(б)П-нин VIII гурултайы савадсызлыгын ләғви сәһәсиндә газандығымыз мүйәйән наилийәтләри гейд эдәрәк, кәләчәкдә бу иши даһа да кенишләндирмәк вә она бура-хылан вәсаити артырмаг һаггында Халг Маариф Комиссарлыгына вә бу ишлә әлагәдар олан башга тәшкилатлара көстәриш-ләр верди:

«Азәрбайчанын яшлы фәһлә вә кәндлиләри ичәрисиндә савадсызлыгын ләғвини халг маарифинин үмуми системиндә ән вачиб мәсәләләрдән бири һесаб эдәрәк, эйни заманда бу сәһәдә қөркәмли мүвәффәгийәтләри гейд эдәрәк, гурултай ерли бүдчә үзрә савадсызлыгын ләғвинә бурахылан вәсаитин ар-тырылмасыны, һабелә ичтимаи тәшкилатларын да бу ишә чәлб әдилмәләрини тапшырыр.

Азсавадлылығын лəғв эдилмэсинə, өлкəнин яшлы зəһмэт-кешлəri арасында үмуми тəһсил билликлəринин яйылмасына да диггэт верэрək, ХМК савадсызлығын мүнтəзэм сурəтдə лəғв эдилмэси планыны тəртиб этмэлидир»¹.

Республикамызда бешилликлэр эриндə савадсызлығы вə азсавадлылығы лəғв этмək сəһəсиндə бөйүк иш көрүлмүшдүр.

Буну азсавадлылығы лəғв эдэн мəнтəгэлəрдə охуян яшлыларын мигдарыны көстөрөн бу чəдвəлдэн айдын көрмək олар:

Иллэр	Охуянларын үмуми мигдары	Шəһəрдə	Кəндə
1927	6500	3400	3100
1928	10000	4200	5800
1933	89100	34100	55000
1938	156600	25000	131600
1939	177000	34200	142800

Халг Маариф Комиссарлығы хэтти илə тəшкил эдилэн яшлылара мəхсус мəkтəблэр минлэрлə вəтəндəшын натамам орта вə орта тəһсил алмасыны тəмин эдə билди. Яшлылара мəхсус мəkтəблəрин Азэрбайчанда нечə инкишаф этдийини бу рəгэм-лəрдэн көрмək олар:

1935-чи илдə республикамызын яшлылара мəхсус 196 натамам орта вə орта мəkтəбиндə 6000 нəфэр яшлы вəтəндəш тəһсил алды. Дəрд ил сонра, йə'ни 1939-чу илдə исə һəмин мəkтəблəрин сайы 599-а, тəлəбэлəрин сайы 36400 нəфэрə чатды. Бунлардан бир чоху яшлылара мəхсус мəkтəблəri гуртардыгдан сонра али вə али-техники мəkтəблəрдə тəһсил алды вə сосялизм гурулушуна бачарыгла хидмэт этмэйə башлады.

Чар вə мұсават дөврлəриндə тəһсил алмаға имканы олмаян ениетмэлэр вə яшлы фəһлэлэр совет дөврүндə гыса вə узун мүддэтли курсларда тəһсил алдылар. Хүсусилə Азэрбайчан кəндиллəриндə савадсызлығы вə азсавадлылығы лəғв этмək вə бу сəһədə дə ерли кадрлар етишдирмək мəсэлəsi чидди сурəт-дə гаршыда дурду.

1920-чи илдə, Азэрбайчан К(б)П-нин II гурултайы хүсуси гыса мүддэтли сэйяр мəkтəблэр тəшкил эдилмэсини лəзым билэрək, ашағыдакы гəрары гəбул этди:

«Гурултай мэдэни-маариф ишлəрини эн йүксəkликлэрə галдырмағы лабүд вə вачиб һесаб эдир. Азэрбайчан дилиндə бу ишлəri апармаг үчүн лəзыми гэдэр ишчи тапылмадығы үчүн

¹ Резолюции и постановления VIII съезда Азербайджанской Коммунистической партии (б), стр. 64, Баку, 1928.

тəһсил мүддэти алты һəфтə олмаг шəртилə сэйяр мəkтəблэр тəшкил эдилмэлидир. Сэйяр мəkтəблэр бир кəнддэн о бирисинə кечэрək, бир илин эриндə бир кəнди дейил, бəлкə онуну əһатə этмэлидир. Гурултай белə мəkтəблəрин програмыны тэзликлə тəртиб этмэйи Халг Маариф Комиссарлығына тəклиф эдир»¹.

Бундан башга, кəнд районларында мұвафиг сурəтдə ениетмə мəkтəблəri дə тəшкил эдилди. Лəкин азсавадлы ениетмə вə яшлы əһалинин элм вə билийə əһтиячы күтлэви мəkтəблəрин даһа чох яранмасыны тəлəб эдирди. Мəһз буна көрə дə 1924-чу илдэн э'тибарэн йүксək типли мəkтəблэр ярадылды. Бу мəkтəблэр Азэрбайчанын шəһэр вə кəндлəриндə 1931-чи илэдək давам эдэрək, чохлу мигдарда натамам орта тəһсилли вəтəндəшлар һазырлады.

Йүксək типли мəkтəблəрин башлыча хүсусийəти ондан ябарət иди ки, бу мəkтəблəрин динлэйичилəri истеһсалатдаш айрылмадан тəһсил алырдылар. Ашағыдакы чəдвəl йүксək типли мəkтəблəрини вə орада охуян динлэйичилəрин сайынын илдэн-илə нечə артдығыны айдын көстəрир:

Иллэр	Мəkтəблэр	Динлэйичилэр
1924	10	400
1925	10	400
1926	27	1300
1927	61	2300
1928	92	3300
1929	119	4600
1930	171	6500
1931	359	11400

Чəдвəлдэн көрүндүйү кими, йүксək типли мəkтəблэр охумаға сэй эдэн Азэрбайчан кəнчлəринин севимли мəkтəблəri олду вə онларын тəһсил алмалары ишинə хейли көмək этди. Сонралар яшлыларын йүксək типли мəkтəблəri ишчи һазырлаян курслар системинə дахил эдилди. 1935-чи илдэн исə бу курслар яшлыларын натамам орта вə орта мəkтəблəринə чеврилди.

Һүгүгча күтлэви мəkтəблэрлə бəрабэрлəшдирилэн яшлылара мəхсус мəkтəблэр гыса мүддэт эриндə кениш яйылды. Белə ки, һəрках 1935-чи илдə 186 мəkтəбдə 1140 нəфэр охуюрдуса, 1939-чу илдə 599 мəkтəбдə 36400 нəфэр охуюрду.

ССРИ һəкүмэти яшлылар мəkтəби мұəллимлəринин маашы-

¹ Резолюции II съезда АКП(б), стр. 27. Государственное Издательство Азербайджанской Республики, Баку, 1920 г.

ны артырды və бунунла да бу мөктәбләрин педагожи коллективләрини хейли мөһкәмләндирди.

Бундан башга истеһсалатда чалышан фәһләләр үчүн һәтта али мөктәбләрә дахил олмаг имканыны тәмин этмәк мөгсәдилә ени типли мөктәбләр дә ярадылды. Бу чәһәтчә фәһлә факултәләрини хусусилә гейд этмәк лазымдыр. Фәһлә факултәләриндә охуян фәһләләр истеһсалатдан айрылмадан там орта тәһсил алыб, гануила мүййән әдилмиш күзәшләрлә али мөктәбләрә гәбул олундулар. Беләликлә, фәһләләрин тәһсил алмалары үчүн һәр чүр әлверишли шәраит ярадылды.

Фәһлә факултәләринин әһәмийәти фәһләләрә орта тәһсил вермәклә битмәди. Сәнае вә халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф сәһәләри үчүн орта тәһсилли фәһлә мүтәхәссисләри етишдирмәк нөгтейи-нәзәриндән, фәһлә факултәләринин әһәмийәти даһа бөйүк иди. Демәк олар ки, бүтүн али вә али-техники мөктәбләрдә вә я мүййән али мөктәбләрдә онлара дахил олмаг үчүн тәләбә һазырлаян фәһлә факултәләри али мөктәбин үзви һиссәсини тәшкил әдирди. Буна көрә дә фәһлә факултәләрини гуртаранлар али вә али техники мөктәбләрә дахил олмаг һүгүна малик идиләр.

Азәрбайчан ССР-дә фәһлә факултәләри 1920—1921-чи дәрс илиндән тәшкил әдилмәйә башлады. һәмин ил Бақыдакы фәһлә факултәләринә 209 фәһлә гәбул олунду. 1926—1927-чи дәрс илиндә фәһлә факултәләринин сайы артырылмагла, бунларда охуян фәһләләрин мигдары 1824 нәфәрә чатды ки, бу да 1920—1921-чи дәрс илиндә охуянларын сайына һисбәтән 872,8 фаиз артым демәкди.

Бешилликләр дөврүндә фәһлә факултәләринин сайы даһа да артды. Биринчи бешиллиин сонунда, йә'ни 1932—1933-чү дәрс илиндә республикамызда 33 фәһлә факултәси варды вә бурада 8000 тәләбә тәһсил алырды.

Фәһлә факултәләринин бу артымы ялыз Бақынын һесабына дейил, Совет һакимийәти илләриндә ярадылан ени сәнае мәркәзләринин һесабына да олду. Республикамызын икинчи сәнае вә мэдәнийәт мәркәзи олан Кировабадда, һабелә Нуха, Нахчыван вә Степанакерт шәһәрләриндә дә фәһлә факултәләри тәшкил әдилди.

Бешиллик планлар республикада күтләви вә яшлылара мөхсус натамам орта вә орта мөктәб шәбәкәсинин хейли кешишләнмәси, һабелә фәһлә синфинин техникая йийәләнмәси илә әлагәдар олараг, илк дөврләрдә мүсбәт рол ойнаян фәһлә факултәләри тәдричән өз әһәмийәтини итирди. Фәһлә факултәләринин сайы 1937—1938-чи дәрс или үчүн 9-а энди вә бунларда охуянлар 2200 нәфәр олду.

Фәһлә факултәләринин вә онларда охуянларын сайча азалмасы сәбәбләриндән бири дә габагкы бәрпа илләриндә, хусусән бешилликләр дөврүндә яша долмуш фәһлә кәнчләрин бөйүк әксәрийәтинин орта вә гисмән али тәһсил алмалары¹ олду.

Истеһсалата кәләрәк, алман ишғалчыларына гаршы апарылан мүбаризәдә билаваситә иштирак әдән кәнчләр, мөһкәм иш чәдвәли олан яшлылар мөктәбиндә өз тәһсилләрини мүнтәзәм давам әтдирә билдиләр. Мүһарибәдән гайыдан бу кәнч фәһләләрә көмәк этмәк мөгсәдилә ССРИ Халг Комиссарлары Совети 1943-чү илдә фәһлә-кәнчләр мөктәби тәшкил этмәк һаггында хусуси гәрар чыхартды.

Биринчи (1943—1944) тәдрис илиндә Азәрбайчанда 27 фәһлә-кәнчләр мөктәби вар иди вә бурада 2089 нәфәр охуярдү. һәмин биринчи илдәчә натамам орта мөктәби 222 вә там орта мөктәби 536 адам гуртарды. 1944—1945-чи тәдрис илиндә республикамызда 38 мөктәб вә бу мөктәбләрдә 9789 шакирд варды. һазырда республикамызда олан фәһлә-кәнчләр мөктәбләриндә 28622 адам охуярдү.

1944-чү илдә ССРИ Халг Комиссарлары Совети ени дәрс илиндән әтибарән кәнд кәнчләри үчүн кечә мөктәбләри тәшкил этмәйи гәрара алды. Бу мөктәбләрдән мөгсәд, күтләви мөктәбләрә давам этмәк имканы олмаян кәнд кәнчләринә, кәнд тәсәррүфат ишләриндән айрылмадан натамам орта мөктәби битирмәк имканы вермәкди.

1945-чи илдән 1955-чи иләдәк олан дөврдә кәнд фәһлә-кәнчләр мөктәбләринин шәбәкәси бир нечә дәфә вә бунларда охуянларын сайы хейли артды. Тәкчә 1950—1951-чи дәрс илиндә 44 мөктәбдә 13475 нәфәр шакирд тәһсил алырды.

Сов.ИКП ХХ гурултайы истеһсалатда чалышан кәнчләрин билик сәвийәсинин артырылмасыны вачиб вә тә'хирәсалынмаз бир иш һесаб әдәрәк өз Директивләриндә көстәрир:

«Орта тәһсили олмаян зәһмәткешләрин үмуми мэдәни сәвийәсини йүксәлтмәк мөгсәдилә зәһмәткешләрин истеһсалатдан айрылмадан тәһсил алмалары үчүн алтынчы бешилликлә гияби мөктәбләрин вә ахшам үмуми тәһсил мөктәбләринин шәбәкәси даһа да инкишаф әтдирилсин»¹.

Азәрбайчан ССР шәһәр вә кәндләриндә әлм вә билийә рәгбәт күндән-күнә артды. Азәрбайчан зәһмәткешләри әлдә әди-

¹ 1956—1960-чы илләрдә ССРИ халг тәсәррүфатынын инкишафына даир алтынчы бешиллик план һаггында Сов.ИКП ХХ гурултайынын Директивләри, сәһ. 64, Азәрнәшр, 1956.

лән наилийәтләрлә кифайәтләнмәйиб, мэдәнийәтин даһа да йүксәк зирвәләринә доғру ирәлиләдиләр.



Мәктәбәгәдәр тәрбийә иши тамамилә ени олуб, ялныз Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра әмәлә кәлди. Октябр ингилабынадәк ялныз хусуси адамларын тәшәббүсү илә мәктәбәгәдәр тәрбийә мүәссисәләри сахланылдыса, бунлар да шәһәр әһалисинин варлы тәбәгәләринин ушағларыны әһәтә эдирди. Тәсадуфи кәлирлә сахланан белә мүәссисәләр, әлбәттә, инкишаф әдә билмәзди.

Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдуғу күнләрдән башлаярағ, мәктәбәгәдәр тәрбийә мәсәләси Халғ Маариф Комиссарлығынын гаршысында дуран үмдә вәзифәләрдән бири олду. Мәктәбәгәдәр тәрбийә мүәссисәләри шәбәкәси дәвләт бүдчәси һесабына кенишләнмәйә вә ғыса мүддәтли курслар васитәсилә мәктәбәгәдәр тәрбийә ишчиләри һазырланмаға башланды.

1921—1922-чи илләрдә республикада 76 ушағ бағчасы тәшкил әдилди. Бу бағчаларда 4317 ушаға тәрбийә верилмәйә башланды. Һәмнин бағчаларда 229 нәфәр мүәллим тәрбийә иши апарырды.

Мәктәбәгәдәр тәрбийә мүәссисәләри ушағлары дүзкүн тәрбийә эдир, онлары мәктәбә һазырлайыр, бунунла бәрабәр сосиализм гурулушуна чәлб олунан минләрлә зәһмәткеш гадынын ишини йүнкүлләшдирир, онларын истәһсалатда ишләмәсинә имкан ярадырды.

Лакин мәктәбәгәдәр тәрбийә мүәссисәләринин, һәмчинин коммунист тәрбийәсинин әһәмийәтини һечә әндирмәйә чалышан Халғ Маариф Комиссарлығына сохулмуш бәзи буржуа милләтчилләри мәктәбәгәдәр тәрбийә мүәссисәләринин ярадылмасыны ата вә аналара мадди ярдым кими гиймәтләндирирдиләр. Беләликлә онлар ушағ мүәссисәләринин шәбәкәсинин кенишләнмәсинә мане олурдулар вә тәшкил әдилмиш бағчаларын ләғв әдилмәсинә чалышырдылар.

Коммунист партиясы бу мүртәчә фикирли адамлара гаршы мүбаризә апарыб, онлары ифша этди, мәктәбәгәдәр тәрбийә мүәссисәләринин кенишләндирилмәси һағгында хусуси гәрар чыхартды.

1925-чи илдә УИК(б)П XV гурултайы өз гәтнамәсиндә гейд этди:

«Көрпә әвләри, ушағ әвләри вә фәһлә гадыны эв ишиндән азад әдән идарәләр шәбәкәси һәнки сахланмалы, һәтта мүмкүн олдугча кенишләндирилмәлидир»¹.

Буржуа-милләтчи үнсүрләрин зиянкарлығы нәтичәләри арадан галдырылдығдан сонра мәктәбәгәдәр тәрбийә ишләри ени инкишаф дөврүнә дахил олду. Мәктәбәгәдәр тәрбийә мүәссисәләринин вәзийәтини яхшылашдырмағ мәгсәдилә дәвләт бүдчәсиндән бурахылан вәсаитлә янашы оларағ, тәсәррүфат органлары вә ичтимаи тәшкилатлар да ушағ бағчалары тәшкил әтмәйә чәлб олунду.

Ичтимаийәтин бу ишә чәлб олунмасы, кәләчәкдә һәмнин мүәссисәләрин сайыны артырмағ, онларын ишини яхшылашдырмағ вә онлары мүтәхәссис ишчиләрлә тәмин әтмәк үчүн зәмин һазырлады.

Азәрбайчан партия тәшкилаты ичтимаи тәрбийәни яхшылашдырмағ вә гадынлары эв ишләриндән азад әтмәк мәгсәдилә мәктәбәгәдәр тәрбийә мүәссисәләри: яслиләр, бағчалар вә саир шәбәкәси яратмағ үчүн конкрет тәдбирләр көрдү. Азәрбайчан К(б)П-нин VIII гурултайынын гәрарларында дейлирди:

«Халғ маарифи системиндә мәктәбәгәдәр тәрбийә мүәссисәләри илк өзәкләр һесаб олунурлар. Мәктәбәгәдәр тәрбийәнин рол вә әһәмийәти Азәрбайчанда, хусусилә мәишәтчә керидә галмыш кәнддә даһа бөйүкдүр. Гурултай, кәләчәкдә бу ишин инкишафына хусуси диггәт етирмәйи тәклиф эдир. Азәрбайчанда мәктәбәгәдәр тәрбийә ишинә бурахылан вәсаити артырмағ вә совет ичтимаийәтинин тәшәббүс вә вәсаитини дә бу ишә чәлб әтмәк, һабелә мәктәбәгәдәр ишчиләрин һазырланмасына диггәт вермәк ләзымдыр»².

Партиянын бу көстәришини әлдә рәһбәр тутарағ, Халғ Маариф Комиссарлығы ичтимаи тәшкилатлары вә тиچارәт мүәссисәләрини дә ушағ бағчалары тәшкилинә чәлб әтмәйә башлады. Беләликлә, мәктәбәгәдәр тәрбийә мүәссисәләри шәбәкәси кенишләндирилди.

Мәктәбәгәдәр тәрбийә мүәссисәләри бешилликләрдә даһа да кенишләнди. Азәрбайчан ССР-дә мәктәбәгәдәр тәрбийә мүәссисәләринин нечә артдығыны ашағыдакы рәгәмләрдән айдын көрмәк олар. 1927-чи илдә республикада 55 ушағ бағчасында тәрбийә аланларын сайы 2558 нәфәр олдуғу һалда, бешилликләр әрзиндә истәр бағчаларын, истәрсә дә орада тәр-

¹ Сов.ИКП гәтнамә вә гәрарлары, II һиссә, сәһ. 253.

² Резолюции и постановления VIII съезда Азербайджанской Коммунистической партии (б), стр. 45, Баку, 1928.

бийә аланларын сайы илдән-илә артды. Ялныз Халг Маариф Комиссарлығы хәтти илә 1938-чи ил 1 январ мә'луматына көрә 214 ушаг бағчасында 14653 ушаг тәрбийә алырды. Һазырда Азәрбайчанда 500-дән артыг ушаг бағчасында вә 322 көрпә эвиндә 31 миндән артыг ушаг тәрбийә алыр.

Өлкәмиздә, кәнч нәсли тәрбийә этмәк кими фәхри бир ишлә мәшгул олан аналара бөйүк гағый көстәрилер. Сов.ИКП XX гурултайынын Директивләриндә ушаглы гадынларын эмәк вә мәишәт шәраитини даһа да яхшылашдырмаг үчүн бөйүк тәдбирләр көрүлмәси нәзәрдә тутулмушдур. Гадынлара һамиләлик дөврүндә верилән мә'зунийәтин мүддәти артырылмыш, доғум әвләринин, ушаг мәсләһәтханаларынын, сүд мәтбәхләринин, көрпә әвләринин вә ушаг бағчаларынын шәбәкәси хейли кенишләндирилир, мәишәт әһтиячларыны өдәмәк үчүн ярымфабрика́т ейинти мәһсуллары вә машиналар истәһсалы артырылыр.

Ушаг мүәссисәләринин бачарыглы ишчиләрлә тә'мин олунмасы маариф органларынын әсас вәзифәләриндән сайылараг, бу ишә даим чидди фикир верилди. Белә ки, әввәлләр бу ишчиләр курслар вәситәсилә һазырландығы һалда, 1927—1928-чи дәрәс илиндә Халг Маариф Комиссарлығынын вә Бакы Советинин педагожи техникумларында мәктәбгәдәр мүәссисәләр үчүн ишчи һазырлаян шө'бәләр тәшкил олунду. 1938-чи илдә бу чүр шө'бәләр Шамаһы, Загәтала, Ордубад вә Ағдаш шәһәрләриндәки техникумлар янында тәшкил эдилди. Мәктәбгәдәр тәрбийә мүәссисәләри шәбәкәсинин кенишләnmәси даһа чидди тәдбирләр көрүлмәсини тәләб эдирди. Буна көрә дә 1938-чи илдә Бақыда мәктәбгәдәр тәрбийә мүәссисәләри үчүн ишчиләр һазырлаян хүсуси педагожи мәктәб ачымды. Бу саһә үчүн али тәһсилли ишчиләр һазырламаг мәгсәдилә 1931—1932-чи дәрәс илиндә Ленин адына Азәрбайчан Дөвләт Педагожи Институту янында хүсуси шө'бә тәшкил олунду вә бу шө'бә 1936-чы илдән мәктәбгәдәр тә'лим факултәсинә чевриләрәк, өз ишини давам этдирди.

Бүтүн Совет өлкәмиздә, о чүмләдән республикамызда мәктәдәнкар һәр нөв ушаг мүәссисәләри ярадылмышдыр. Белә ки, Азәрбайчан ССР-дә ялныз Маариф Назирлийи вә Азәрбайчан дәмир йол идарәсинин хәтти илә 4 кәнч техникләр стансиясы, 2 кәнч натуралистләр (тәбнийәтчылар) стансиясы, экскурсия стансиясы, 76 пионерләр эви вә мәдәнийәт сарайы вә 9 ушаг паркы тәшкил эдилмишдыр. Бу да кәнч нәслин тә'лим-тәрбийәсини яхшылашдырмагда чох әһәмийәтлидир.

Азәрбайчанда халг маарифинин 35 ил әрзиндәки бөйүк ишләри, газандығы гәләбәләр Коммунист партиясы тәрәфиндән

Ленин милли сиясәтинин дөнмәдән һәята кечирилмәси сайәсиндә әлдә эдилмишдыр.

Азәрбайчан халгынын маариф чөбһәсиндәки гәләбәләри харичдәки Шәрг өлкәләринин һеч бириндә йохдур вә ола да билмәз. Тәгрибән 3 миллион әһалиси олан Азәрбайчан ССР-нин 1508 натамам вә там орта мәктәбиндә 1938—1939-чу дәрәс илиндә 482456 фәһлә-кәндли баласы тәһсил алырдыса, 18 миллион әһалиси олан Түркийәдә 224 натамам вә там орта мәктәбдә 188700 тәләбә тәһсил алырды. Яхуд 16 миллион әһалиси олан Иранда 1939-чу илдә 705 ибтидаи мәктәбдә 94100 нәфәр тә'лим кечмишдырса, Совет Азәрбайчанында һәммин илдә 1932 ибтидаи мәктәбдә 142758 нәфәр тә'лим кечмишдыр. Иранда ялныз варлыларын ушаглары үчүн 34 мәктәбгәдәр тәрбийә мүәссисәсиндә 5000 ушаг тәрбийә алдығы һалда, республикамызда тәкчә Маариф Назирлийи системиндә 14653 фәһлә-кәндли баласы тәрбийә алмагдадыр.

Бунлар бир даһа сүбүт эдир ки, халг маарифи ялныз Совет һакимийәти заманы һәгиги инкишаф йолуна чыхмыш вә халга хидмәт эдир.

МӘДӘНИ-МААРИФ ИШЛӘРИ КЕНИШЛӘНИР

Бөйүк Октябр сосялист ингилабындан сонра Азәрбайчанда зәһмәткешләрин мәдәни тәләбләрини өдәмәк саһәсиндә әлдә эдилән наилийәтләрдән бири дә клуб, китабхана вә гираәтханалар шәбәкәсинин тәшкил олунуб кенишләндирилмәсидир. Ингилабадәк Азәрбайчанда клуб вә китабхана ишләри йох һесабында иди. Онларын сайы аз иди, мүнәсиб биналары йох иди, әдәбийәтлә тә'мин эдилмәмишди, аз мигдарда олан китаб, журнал вә гәзәтләр чар мүстәмләкәчиләринә вә шәһәрин буржуа-тачир тәбәгәләринә хидмәт эдирди; кениш халг күтләсинин идеолокиясыны әкс этдирән вә ингилаби-демократик фикирләри ян бүтүн әдәбийәтын нәшри вә охунмасы гадаған эдилмишди. Чаризм белә мәдәни очаглары ингилаб мәркәзи кими һесаб эдәрәк, ингилаби һәрәкәти боғмаг үчүн, гираәтхана вә китабхана шәбәкәсини ихтисара салмага башлайыр вә яхуд онларын үзәриндә полис нәзәрәтини артырырды.

Чаризмин еритдийи сиясәт асылы вә мүстәмләкә өлкәләриндә даһа ағыр иди. Чар һөкүмәти милли мәдәнийәтин нә шәкилдә олурса олсун тәзәһүрүнү боғмага чалышыр, рус олмаян миллиләтлери зорла «руслашдырмаг» сиясәти еридрди. Чаризм рус олмаян халгларын чөллады вә залымы иди. Чар һөкүмәтинин мәдәни-маариф мүәссисәләринә гаршы олан сиясәти гулдурусәватчылар тәрәфиндән дә давам этдирилирди.

Ялныз Совет һакимийәти гурулдугдан сонра Азербайчан-да мәдәни-маариф очаглары һәгиги инкишаф йолуну тапды. Азербайчан халгынын формача милли, мәзмунча сосялист мәдәнийәтинин чичәкләнмәси үчүн әлверишли шәраит ярадылды.

Клуб, гираәтхана вә китаханаларын тәшкил олунмасына даир бир сыра тәдбирләр көрүлдү.

Азербайчан К(6)П II гурултайы мәдәни-маариф ишләринин кенишләндирилмәси, хусусан гадынлар арасында бу ишин даһа бөйүк әһәмиийәти олдуғуну гейд эдәрәк, өз гәрарларында язырды:

«Мүсәлманларын мәншәт хусусийәтини нәзәрә алараг, гадынлар арасында иш апармаг үчүн бир сыра хусуси сәчиййәә малик тәдбирләр көрмәк лазымдыр (кустар артелләри, савад мәктәбләри, клубларын тәшкили, кишиләр арасында тәшвиғат вә б. к.)»¹.

Совет һакимийәти гуруланадәк Азербайчанда башга мәдәни-маариф мүәссисәләри аз олдуғу кими, клублар да йох дәрәчәсиндә иди. Ялныз 1920-чи илдән әтибарән клуб вә гираәтханалар тәшкил олунмаға башлады. Шәһәрләрдә клублар ярадылды, онларын нәздиндә мүхтәлиф дәрнәкләр вә гираәтханалар ачылды. Кәндләрдә дә коллектив тәсәррүфатын инкишафы илә әлағәдар олараг клублар, мәдәнийәт әвләри, гираәт комалары вә гырмызы кушәләр илдән-илә артмаға башлады.

Коммунист партиясынын XI гурултайы өз гәрарларында партия тәшкилатларынын диггәтини өлкәдә вә хусусән кәнд ерләриндә мәдәни-маариф ишинин даһа да яхшы тәшкил вә инкишаф әтирилмәсинә чәлб әдиб, онун әһәмиийәтини көстәрди. Гурултайын гәтнамәсиндә дейилирди:

«Гурултай һесаб әдир ки, һазыркы дөврүн ән башлыча вәзифәләриндән бири кәнддә апарылан сияси-маариф ишини ләзими йүксәклийә галдырмагдан ибарәтдир»².

Партиянын нөвбәти гурултайларында да мәдәни-маариф ишләринә чидди фикир верилди вә гәрарлар гәбул әдилди.

Партиянын бу гәраыны Азербайчан ССР-дә һаята кечирмәк мәгсәдилә, Азербайчан К(6)П VI гурултайы ашағыдакы гәраы гәбул эдәрәк, биринчи нөвбәдә коммунистләри бу ишә чәлб әтмәк һаггында көстәриш верди:

«Фәһлә-кәндли клубларыны партия тәшкилатынын һәгиги мәркәзинә чевирмәк лазымдыр.

Клублар үзәриндә идеоложи: рәһбәрлик парткомлара тапшырылсын.

Кәнддә ваһид маариф очағы олмаг шәртилә гираәт комаларынын әһәмиийәтини нәзәрә алараг, гәзаларда онларын кениш шәбәкәсинин тәшкили үчүн һәр дүрлү тәдбирләр көрүлсүн, кәндин бүтүн маариф ишләри бурада топланылсын вә дөвләт вәсаити һесабына гираәт комаларына ярдым әдилсин»¹.

Зәһмәткешләрин мәдәни вә сияси-маариф сәвиййәсини йүксәлтмәк, марксизм-ленинизм тәблиғ әтмәк, Ленин милли сиясәтини изаһ әтмәк вә күтләләри бейнәлмилләл руһда тәрбийәләндирилмәк үчүн клубларын шәбәкәси кенишләндирилди, онларын янында гираәтханалар вә гырмызы кушәләр ачылыб, ләзими әдәбийәтлә тәмин әдилди. Зәһмәткеш күтләләрин савадсызлыгыны ләғв әтмәкдә, өлкәнин коллектив тәсәррүфата кечмәси илә әлағәдар олараг колхозчулара агротехники, зоотехники вә байтарлыг әлмләрини өйрәтмәкдә, ени иш үсулларыны, кәнд тәсәррүфатынын габагчыл цалилийәтләрини, партия вә һөкүмәтин гәрарларыны халг күтләләринә баша салмагда клублар бөйүк иш көрдүләр. Нәһайәт, клублар зәһмәткешләри мүхтәлиф бәди и өзфәалийәт дәрнәкләринә чәлб әтмәклә халг ярадычылыгына көмәк әдиб, зәһмәткешләрин мәдәни истираһәт вә әйләнчәси үчүн әлверишли шәраит яратды.

Партия вә һөкүмәт клуб ишләринә даһа чидди фикир верди. Ялныз Бақыда вә онун районларында 1921-чи илдә 40 клуб тәшкил олунду. 1922-чи илдә клубларын сайы артыб 90-а чатды. Бунларын 25-и кәнд районларында иди.

1923-чү илдә Совет Иттифагы халглары арасында тәсәррүфат вә мәдәни бәрабәрсизлийи ләғв әтмәк үчүн чидди тәдбирләр көрмәк һаггында партиямызын XII гурултайынын көстәришиндән сонра клублар даһа да кенишләnmәйә башлады. 1927-чи илдә 254 клуб варды ки, бунлардан 163-ү кәнд вә район ерләриндә иди. Бақыда олан 42 клубдан 32-си гадынлар клубу иди.

Бу заман Азербайчан гадынларыны сосялизм гуручулуғуна вә ичтимаи-сияси ишләрә чәлб әтмәк мәсәләси гаршыда мүһүм вәзифә кими дурурду, чүнки гадынлар бөйүк гүввә идиләр.

С. М. Киров йолдаш 1923-чү илдә Азәрб.К(6)П-нин V гурултайында демишдир:

¹ Азәрб.К(6)П VI гурултайынын гәтнамә вә гәрарлары, сәһ. 19. Кооператив нәшрийәти «Бакински рабочи». 1925.

¹ Азәрбайчан К(6)П II гурултайынын гәраы, сәһ. 6—7. Азәрнәшр. 1920.

² Сов.ИКП гәтнамә вә гәрарлары, I һиссә, сәһ. 716.

«Гадынлар Азербайжан эһалисинин ярысыны тәшкил этмәк-лә бәрәбәр мэдәни чәһәтдән эн керидә галмыш һесаба олунурлар... Она көрә дә гадынлар арасында апарыман иш хусуси эһәмийәт кәсб әдир»¹.

УИҚ(б)П програмында дейлирди:

«Партия, гадынларын һүгүгча рәсмән бәрәбәр олмасы илә кифайәтләнмәйәрәк, әв тәсәррүфатыны коммуна эвләри, ичтиман емәкханалар, мәркәзи чәмаширханалар, яслиләр вә бу ки-ми саир мүәссисәләрлә әвәз этмәк йолу илә, гадынлары көһ-нәлмиш әв тәсәррүфатынын мадди мәшәггәтләриндән азад әт-мәйә чалышыр»².

Партиянын програмындакы бу гиймәтли сөзләр кечмишдә чадра алтында илнәйән Азербайжан гадынларына даһа чох аидди, чүнки ССРИ-нин башга халгларынын гадынларына нисбәтән Азербайжан гадынлары ичәрисиндә даһа чидди иш апармаг тәләб олунурду. Буна көрәдир ки, Совет һакимийә-тинин илк күнләриндән әтибарән партия вә һөкүмәтимиз Азербайжан гадынлары ичәрисиндә иш апармаг үчүн гадын клубларынын тәшкилини зәрури һесаба әтди вә бу клублар васитәсилә гадынлар арасында көрүләчәк ишләрә бөйүк эһәмийәт верди. Бу мөгсәдлә дә Азербайжан Ингилаб Комитәсинин сәдри Н. Нәриманов йолдашын тәшәббүсү илә илк дәфә ола-раг 1920-чи ил майын 20-дә Әли Байрамов адына гадынлар клубу тәшкил олунду.

Бу клуб башга клублара нүмунә олмаг әтибарилә көркәм-ли ер тутурду. Әввәлләр клуб керидә галмыш Азербайжан га-дынлары ичәрисиндә тәблиғат вә тәшвиғат ишләри апармагла мәшғул иди. Илк илләрдә клубун ишләри чох чәтин шәраитдә кечирди. Чүнки мүсәлман руһаниләри вә мүртәчеләр гызғын мүғавимәт көстәрирдиләр.

Әсләрдән бәри һәр чәһәтдән бөйүк сыхынты ичәрисиндә яшамыш, шәриәт ганунлары руһунда тәрбийәләнмиш Азе-рбайжан гадынлары клуба олдуғча пис нәзәрлә бахырдылар. Бу вәзийәтин давам әтмәсинә ябанчы үнсүрләр көмәк эдирди-ләр. Лакин партия вә һөкүмәтин күндәлик рәһбәрлийи нәтичә-синдә клуб өз ишләриндә дөнүш әмәлә кәтирә билди, азербай-жанлы гадынларын клуба чәлб олунмасы илдән-илә артмаға башлады.

Азербайжан гадынлары арасында мүнтәзәм сурәтдә иш апармаг вә бу ишин үсул вә гайдаларыны кетдикчә даһа да

¹ V съезд АКП(б). Стенографический отчет, стр. 7. Издание п/о печати агитотдела ЦК АКП(б). Баку, 1923.

² УИҚ(б)П Програмы вә Низамнамәси, сәһ. 19, Баку, 1936.

яхшылашдырмаг барәсиндә Азербайжан партия тәшкилатынын VI гурултайы өз гәрарында язырды:

«Гадынлар арасында тәблиғаты, онларын мәишәт хусусий-әтләрини нәзәрә алараг мүтләг гадынлар клубларында вә нү-майәндәләр ичласында апармаг лазымдыр, мөвчуд гәзанын тәсәррүфат әтиятлары артдығча, мувафиг тәшкилатлар васи-тәсилә гадынлар үчүн кустар мүәссисәләри шәбәкәләри вә һәмкарлар мәктәбләри тәшкил әдилсин. Мүсәлман гадынлары-нын һәмкарлар бирликләри онларын сияси вә ичтиман шүүрларыны мөһкәмләтмәк вә инкишаф әтдирмәк үчүн эн эһә-мийәтли васитәдир. Мәктәбяшлы гызлар арасында ичтиман-тәрбийә ишләринин апарылмасына фикир верилмәси хусусилә мәсләһәт көрүлүр»¹.

Бу гәрардан сонра Әли Байрамов адына клуб нәинки Бақы шәһәри вә районларындакы гадын клубларына, һәтта Азербай-чанын бүтүн район вә кәнд клубларына да рәһбәрлик әдиб, онларын конфрансларыны чағырыр вә ишләринә истигамәт ве-рирди. Азербайжан районларындан клуба экскурсия кәләрәк, онун иш тәчрүбәсини өйрәнирдиләр. Әли Байрамов адына клуб аз бир мүддәтдә нәинки республикамызда, һәтта Зағаф-ғазия вә ССРИ-дә мәшһур олду.

Бу клуб там мәнәсы илә маариф вә мэдәнийәт очағы иди. Бурада азербайжанлы гадынлар савадланыр, мүхтәлиф пешә-ләрә йийәләнир, сосялизм руһунда тәрбийәләнирдиләр.

Шәрг өлкәләриндә чадранын атылмасы илк дәфә бу клуб-дан башланды. Азербайжанлы гадынлардан ихтисаслы ишчиләр һазырламаг мөгсәдилә клубда 6 айлыг курслар ачылды. Бун-дан башга клубда драм, хор, мусиги, бәдән тәрбийәси, коо-ператив, сәһийә, ичтиман-тәрбийә, әдәби вә сияси дәрнәкләр тәшкил олунду. Бу дәрнәкләрдә гадынлардан мүхтәлиф пешә саһибләри һазырланды. 1923-чү илдә тәшкил олунмуш сәнәт мәктәби 1929—1930-чу дәрс илиндә фабрик-завод мәктәбинә чеврилди. Бурада һәр ил йүздән артыг гадын тәһсил алырды. 1923—1930-чу илләрдән клубда 107 мама һазырланмасы хусу-силә гейд олунмалыдыр.

1920-чи илдә клубун нәздиндә тәшкил олунмуш тикиш фаб-рикиндә 10 нәфәр гадын иштирак эдирдисә, 1930-чу илдә һә-мин фабрикин иши һей'әти 1121 нәфәрә чатды. Гадынлары истәһсалата чәлб этмәк мөгсәдилә клуб нәздиндә 47 нәфәрлик көрпә әви вә 40 нәфәрлик ушаг бағчасы тәшкил әдилди.

¹ Резолюции и постановления VI съезда Азербайджанской Коммунистической Партии (большевиков), стр. 20. Кооперативное издательство «Бакинский рабочий», 1925.

Әли Байрамов адына клубун 7 иллик фәалийәтини ашағыдакы рәгәмләрдән көрмәк олар: бурада 1923 нәфәр өз савдасызлыгыны ләгв этмиш, 1350 нәфәр мүхтәлиф пешәләрә йийәләнмиш, 337 нәфәр истеһсалатда ишләмәк үчүн көндәрилмиш, мүхтәлиф ерләрә 79 экскурсия тәшкил әдилмиш, 29 мұһазирә охунмуш, 128 тамаша вә концерт верилмиш, 78 нөмрә ди-вар гәзети бурахылмышды.

Клуб сонракы илләрдә фәалийәтини даһа да кенишләндирмишди. Сонралар бу клуб Әли Байрамов адына Мәдәнийәт Сарайына чеврилди.

VIII Үмум Азәрбайчан Советләр гурултайына Азәрбайчан ССР һөкүмәтинин һесабат мә'рузәсиндә бу клуб һаггында белә язылмышды:

«Буну сөйләмәк кифайәт әдәр ки, һесабат дөврүндә (1931—1934-чү илләр —Н. П.) мәдәнийәт сарайы мұһазирә, экскурсия, мә'рузә вә сайрә илә 17767 түрк (азәрбайчанлы—Н. П.) гадынына, театр тамашалары илә 48 миндән артыг түрк гадынына, Загафғазия олимпиадасында биринчи мұкафаты алан шәхси фәалийәт дәрнәкләрилә 22649 нәфәрә, о чүмлөдән сарай һаричиндә 20 мин нәфәрә хидмәт этмиш, 2361 түрк гадыныны савадлаңдырмыш, китабһаная 2012 нәфәри, көнүллү чәмийәтләрә 641 нәфәри, сияси тә'лимә 1066 нәфәри чәлб этмишдир. Сарай истеһсалат ихтисасыны, үмуми вә һүсуси тәһсил артырмаг ишиндә дә чоһ-чоһ ишләр көрмүшдүр; мүхтәлиф курслар васитәсилә 2200-дән юхары түрк гадыны һазырлаңмыш, мүхтәлиф мәктәпләрә охумаг үчүн 504 түрк гадыны көндәрилмиш, һазырда курсларда вә ишчи факултәсиндә (1934-чү илин рәгәмләри үзрә) 555 нәфәр охуюр, истеһсалата 1196 нәфәр чәлб әдилмишдир»¹.

Азәрбайчанда гадын клубларынын тәшкили, гадын нүмайәндәләри йығынчаглары вә азәрбайчанлы гадынларын мәдәни-сияси дүшүнчәсинин артмасы нәтичәсиндә минләрлә гадын чадрасыны атараг, кишиләрлә бирликдә сосялизм гуручулуғунда чалышыр. Бир чоһ гадын партия вә совет апаратында рәһбәр вәзифәләрә ирәли чәкилмишдир.

Азәрбайчанда клуб вә гираәт комалары шәбәкәсинин кенишләнмәси, онларын лазымы аваданлыг вә әдәбийәтлә, һабелә кино гурғулары илә тә'мин олунмасы, әһалинин сияси, әлми сәвийәсинин инкишафы совет бешилликләри дөврүндә, көндләрдә бөйүк коллектив тәсәррүфатын яранмасы илә әлагәдар олараг даһа да сүр'әтләнди.

¹ VIII Үмум Азәрбайчан Советләр гурултайына Азәрб. ССР һөкүмәтинин һесабат мә'рузәси материаллары, сәһ. 291—292, Бақы, 1934.

1927-чи илдә ҮИҚ(б) Партиясынын XV гурултайынын гәрарларында дейилир:

«Кәнддә сияси-маариф иши мөһкәмләндирилсин вә кейфийәти йүксәлдилсин. Кәнддә радио гурғулары, кино ишинин инкишафына, китабһаналар шәбәкәсинин күчләндирилмәсинә вә с. һүсуси диггәт верилсин»¹.

Партия гурултайынын халг тәсәррүфатыны инкишаф әтдирмәк сәһәсиндә гаршыя гойдуғу вәзифәләри лайигинчә һәята кечирмәк үчүн әһали арасында кениш изаһат иши апармаг, сияси-маариф мүүссисәләрини, гираәтһаналары, гырмызы кушәләри вә радио ишләрини кенишләндириб инкишаф әтдирмәк тәләб олунурду. Сияси-маариф ишләрини чанландырмаг — көндләрдә кечмишдән галмыш гумарбазлыға, хулиганлыға, дини әфсанәләрә вә сайр әдәтләрә гаршы мұбаризәни гүввәтләндирмәк лазым иди.

Беләликлә, партиянын нөвбәти гурултай вә пленумларынын көндләрдә сияси-маариф ишләринин инкишафы һаггында вердий көстәришләр әсасында республикамызда клубларын вә гираәтһаналарын шәбәкәси даһа да кенишләнмәйә башлады. 1927-чи илдә республикамызда 254 клуб олдуғу һалда, 1932-чи илдә бунларын сайы 576-я, 1938-чи илдә исә 1145-ә чатды. 1938-чи илдә һәмин клубларын 974-ү көндләрдә иди.

Клублар артыгча, онларын янында ачылмыш гираәтһаналарын, бурада олан китаб, журнал вә гәзәтләрин дә сайы артырды. Белә ки, 1938-чи ил ноябр айында республикада клублар янында олан гираәт комаларында 698100 нүсхә китаб вә журнал варды.

1938-чи илдә республикада онларча бөйүк клуб вә мәдәнийәт сарайлары варды. Бунлардан ССРИ-дә бөйүк мәдәнийәт әви сайылан Бақыдакы Шаумян адына Мәдәнийәт сарайыны көстәрмәк олар. Бу сарайын 46 отагдан ибарәт бинасы, тамашачылар үчүн 1332 нәфәрлик салону, 670 нәфәри әһатә әдән 29 дәрнийәт вардыр.

Бөйүк Вәтән мұһарибәси күнләриндә сияси-маариф мүүссисәләри Гызыл Ордунун гәт'и гәләбә чалачағына, фашизмин дармадағын вә мәнв әдиләчәйинә олан инамы мөһкәмләтмәк, Вәтән мұһарибәсинин азадлыг мұһарибәси олдуғуну, мұһарибәнин мәгсәд вә вәзифәләрини зәһмәткешләрә изаһ әтмәк, нәчиб вәтәнпәрвәрлик руһу, дүшмәнә нифрәт һисси тәрбийәләндирмәк, халгы Вәтәнин мұдафиәсинә галһмаға вә архада гәһрәманлыг көстәрмәйә чағырыб руһландырмаг кими шәрәфли иш апардылар.

¹ Сов.ИКП гәтнамә вә гәрарлары, II һиссә, сәһ. 538.

Мүһарибэдән сонрақы бешилликләр дөврүндә динч гуручу-луг шәрәтиндә мәдәни-маариф мүәссисәләринин сайы артды, иш кейфийәти даһа да яхшылашды. 1956-чы илдә республикада 2394 күтләви китабхана, о чүмлөдән кәнд ерләриндә 2021 күтләви китабхана варды. Азәрбайчан ССР-дә 2107 клуб, о чүмлөдән кәнд ерләриндә 1818 клуб варды.

Республикада китабхана вә клуб ишчиләри һазырланмасына хүсуси фикир верилрди. 1938-чи илдән әтибарән Н. К. Крупская адына китабханачылар техникуму орта ихтисаслы сийәси-маариф ишчиләри һазырламагла мәшғулдур. Бу техникум 1941-чи илдән өз фәәлийәтини даһа да кенишләтмәйә башламышдыр. Техникумун ики шө'бәси: китабхана вә сийәси-маариф ишләри шө'бәси вардыр. Бу шө'бәләрин һәр бириндә Азәрбайчан, рус вә әрмәни бөлмәләри мөвчуддур. Бу техникум һәр ил 200 нәфәрә гәдәр клуб, китабхана ишчиси бурахыр. С. М. Киров адына Азәрбайчан Дөвләт Университети филологи факултәсинин китабханачылыг шө'бәси 1953-чү илдән али тәһсилли китабхана ишчиләри бурахыр. Китабхана вә клуб ишчиләринин ишдән айрылмамаг шәртилә өз тәһсилләрини артырмалары үчүн 1953—1954-чү дәрәс илиндән университет-дә гияби шө'бә ачымышдыр. Һазырда республикамызда 4823 күтләви китабхана вардыр ки, онларын китаб фонду 14 миллион нүсхәдән артыгдыр.

Шөһәр вә кәнд клубларынын яхшы ишләдикләринә даир республикамызын айры-айры районларындан бир чох мисаллар кәстәрмәк олар. Агдаш районунун Күкәл кәнд клубу әһали арасында бөйүк һөрмәт газанмышдыр. Кәнд зиялыларынын, колхозчуларынын вә мәктәблиләринин гүввәси илә бурада драм, хор, агро-зоотехника, әдәбийәт вә бәдән тәрбийәси дәрнәкләри тәшкил эдилмишдир. Бәдиә өзфәәлийәт коллективләринин гүввәси илә колхозчулар үчүн тез-тез концерт вә тамашалар верилр. Клубун янында 11 нәфәрдән ибарәт мүһазирәчиләр дәстәси тәшкил олунмушдур. Кәнд зәһмәткешләри үчүн ичти-май, сийәси, әдәби, сәһийә, кәнд тәсәррүфаты мөвзуларында тез-тез мараглы мүһазирәләр охунур. Клубда кәнд тәсәррүфаты габагчылыларынын тәчрүбәсинин яйылмасына чидди фикир верилр. Онларын иш тәчрүбәсини ишыгландыран дивар гәзетләри вә тарла вәрәгәләри бурахылыр, сәрки вә фотомонтажлар тәшкил эдилр.

Губа районунун Рустов кәнд клубу колхозчуларын ән севимли мәдәнийәт очағына чеврилмишдир. Яз-яй тарла ишләри дөврүндә клубун тәшкил әтдйи бәдиә тәшвиғат бригадасы әһали арасында бөйүк сийәси-күтләви иш апарыр. Кәнд зәһмәт-

кешләринә нүмунәви хидмәт кәстәрмәк үчүн клубда мәдәни-маариф ишинин бүтүн формаларындан кениш истифадә олунур.

Агдам шөһәриндәки икимәртәбәли ярашыглы бир бинада ерләшән Мәдәнийәт әви районда һамынын һөрмәтини газанмышдыр. Район зәһмәткешләри һәр күн ишдән сонра бурая кәләрәк, гираәтханада күндәлик гәзетләри охуур, ени журналларла таныш олур, истираһәт отағында столүстү оюнлар үзрә кеңирилән ярышларда, өзфәәлийәт дәрнәкләринин мәшғәләләриндә, тематик кечәләрдә, көрүшләрдә иштирак эдир, мараглы мүһазирәләр динләйр, кинофилмләрә тамаша эдирләр.

Мәдәнийәт әви өз әтрафына чохла фәәл топламышдыр. Буналарын ичәрисиндә чохла мүәллим, ерли тәшкилатларын, идарә вә мүәссисәләрин нүмайәндәләри дә вардыр.

Бурада мүнтәзәм олараг күтләви-сийәси иш апарылыр. Ичтимай-сийәси, тәбиә-әлми, әлми-атеизм вә кәнд тәсәррүфаты биликләринин мүһазирә васитәсилә тәблиғ эдилмәси мәдәнийәт әвиндә апарылан күтләви-сийәси ишләрин әсас формаларындан биридир.

Мәдәнийәт әвиндә 17 нәфәрдән ибарәт мүһазирәчиләр групу тәшкил эдилмишдир. Мүһазирәчиләр групунун гүввәси илә район вә кәнд зәһмәткешләринә мүхтәлиф мөвзуларда мараглы мүһазирәләр охунур.

Бәдиә тәшвиғат бригадалары колхоз зәһмәткешләринин бөйүк рәғбәтини газанмышдыр. Һәмин бригадаларын тәркибиндә маһны охуянлар, сатирик ләтифә сөйләйәнләр, рәгс әдәнләр, мусигичиләр вардыр.

«Кәнд тәсәррүфаты габагчылылары», «Кәнчләр сүлһ уғрунда мүбаризәдә», «Мичурин биолокиясынын тәнтәнәси», «Йүксәк мәһсул усталары» мөвзуларында кеңирилмиш кечәләр дә чохла мараглы олмушдур.

Бурада хор, драм, мусиги, пианино дәрнәкләри тәшкил эдилмишдир. Бу дәрнәкләрдә йүзләрлә мәктәбли, зиялы, фәһлә вә колхозчу иштирак эдир. Һәвәскарлар мүнтәзәм олараг мәшғәләләрдә иштирак эдирләр.

Драм дәрнәи район вә кәнд зәһмәткешләринә хүсусилә яхшы хидмәт кәстәрир. Һазырда дәрнәк коллективинин 32 нәфәр үзвү вардыр. Дәрнәк рус вә Азәрбайчан драматургларынын бир сыра әсәрләрини тамашая гоймушдур.

Район мәркәзиндә өзфәәлийәт гүввәләринә кеңирилән бәхышда бәдиә өзфәәлийәт коллективләри вә айры-айры ифачылар өз истәдад вә бачарыгларыны нүмайиш әтдирмишләр.

Агдам Мэдэнийэт эвинин ишчилэри район зэхмэткешлэринин арзу вэ тэлэблэрини диггэтлэ өйрөнир, эһалийэ мэдэни хидмэти даһа да яхшылашдырмаға чалышырлар.



Бир халгын кечмиш тарихини, мэдэнийэтини вэ үмүмийэтлэ кечирдийн дөврүн характерини айдын көстөрмэк үчүн музей эяни бир васитәдир. Музейдә халгын һөятына, ярадычылыгына, мүбаризэсинә, ингилаби фәэлийэтинә вэ үмүмийэтлэ һәр һансы бир саһәйә аид материаллар олур.

Азәрбайчанда чар заманы бир музей вар иди ки, о да Бакыда иди. Бу музейин олдуғча аз экспонаты варды. Музей мүсават дөврүндә «Истиггал» адланарағ, парламентин ихтиярына верилди. Бурада халгын ярадычылыгына, мэдэнийэтинә, тарихинә, ядәлли ишғалчылара гаршы апардығы мүбаризэсинә аид һеч бир шей йох иди. Аз мигдарда олан экспонатлар исә тәбиәт, тарих вэ әяни вәсаитдән ибарәт иди. Азәрбайчанда Совет һакимийәти гуруландан сонра музейләрин тәшкил әдилиб кенишләндирилмәси илә бәрәбәр, онларын лазыми вәсаит вә материалларла тәмин олунмасына чидди фикир верилди. Башға мэдэни-маариф мүәссисәләри кими музей дә миллиләшдирилди.

1920-чи ил майын 18-дә Азәрбайчан Ингилаб Комитәсинин сәдри Н. Нәриманов йолдашын имзасы илә верилән декретдә дейилди:

«Бүтүн театрлар вэ кинолар, музейләр, фойеләр миллиләшдирилди»¹.

Бу декретә әсасән Халг Маариф Комиссарлығы «Истиггал» музейини бүтүн әмлақы илә өз ихтиярына көтүрдү.

Рәсми оларағ музейин бир мэдэни мүәссисә кими фәэлийәт көстөрмәси 1923-чү илдән башланды. 1924-чү илдә Халг Маариф Комиссарлығы дөвләт музейи һаггында ени әсаснамә гәбул әтди. Бу әсаснамәйә көрә музейдә ашағдыақы шөбәләр ярадылды: тарих, этнография, инчәсэнәт, китабхана. Азәрбайчан халгыннын мэдэнийәти, ярадычылыгы, синфи вэ ингилаби мүбаризэсинә вэ әләчә дә өлкәшүнаслыға аид музей материалы топламағ үчүн бөйүк тәдгигат ишләри көрүлмәйә башланды.

Илләр кечдикчә музей зәнкинләшди, бурада археоложи, этноложы, кеоложи, этнография вэ тарих материаллары да топланды.

¹ Азәрбайчан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 275, с/410, сияһы 1, иш 2, сәһ. 7.

1925-чи илдә кечмиш һәрби-тарихи музейдән гиймәтли сәнәдләр алынды. Бу сәнәдләр Азәрбайчанда ханлығлар дөврүнә аид иди. Бундан әләвә Газах гәзасындан «Редкин-Лакер» адлы археоложи коллексия, ССРИ Музей Фондундан 577 адда экспонатлар (фарфор шәкилләр) вэ Шәргә аид башға шейләр кәтирилди. Һәмин илдә Москва Бәдни музейи э'малатханасындан Авропа һейкәлтәрәшлығы нүмунәләринин сурәти дә алынды.

Азәрбайчанда музейләр илдән-илә һәм кәмийәт, һәм дә кейфийәтчә артды. Республикамызда 1928-чи илдә 2 музей, 1933-чү илдә 11, 1938-чи илдә 18, 1939-чу илдә исә 19 музей олду.

Музейләрин инкишаф әтмәси биләваситә халг тәсәррүфатынын мүвәффәгийәтләри илә, хүсусән бешиллик планларын гаршыя гойдуғу вәзифәләрлә әлағадар олмушдур. Музейләримизин сәмәрәли фәэлийәти нәтичәсиндә халгын музейә олан рәғбәти дә артды. Мәсәлән, 1950-чи илдә 17 музейә 347100 нәфәр, 1955-чи илдә исә 12 музейә 418800 нәфәр бахды. Һазырда республикамызда олан 19 музейдә 273 нәфәр орта вә али тәһсилли ишчи ишләйир.

Азәрбайчан халгыннын мэдэни сәвийәсинин йүксәлмәси музейә олан марағы артырды вә музей шәбәкәсинин кенишләnmәси лүзүмуну гаршыя гойду. Буна көрә дә айры-айры саһәләрә аид музейләр тәшкил олунмаға башланды. Азәрбайчан ССР-нин 20 иллийи мүнасибәтилә республикамызын бәзи район мәркәзләриндә музейләр тәшкил әдилди. Һазырда Бакыда Азәрбайчан тарихи музейи, В. И. Ленин адына музейин Бакы филиалы, инчәсэнәт, театр вэ кәнд тәсәррүфаты музейләри, Нахчыванда, Кировабадда, Нухада, Степанакертдә вә башға район мәркәзләриндә дә музейләр вардыр.



Совет һакимийәти илләриндә республиканын шәһәр, район вә кәндләриндә күтләви китабханаларын тәшкил әдилмәсиндә мүһүм ишләр көрүлмүшдүр.

Ингилабадәк Азәрбайчанда олан китабханалар, демәк олар ки, әсас ә'тибарилә Бакы шәһәриндә ерләширди. Бурада чәми 95000 нүсхә китабы олан 11 китабхана вар иди. Бакыда яшаян әһалинин чохунун азәрбайчанлы олмасына бахмаярағ, бу китаб фондунун анчағ 1139 нүсхәси Азәрбайчан дилиндә иди. Дайми охучуларын сайы 726 нәфәр иди ки, бунлардан да ялһыз 300-ү азәрбайчанлы иди.

Бакыда олан китабханалардан бири һазыркы Ленин адына Азәрбайчан Мәркәзи китабханасыдыр.

Азербайжан ССР Назирләр Совети янында Мәдәни-маариф мүүссисәләри комитәсинин нәшр этдийи «М. Ф. Ахундов адына Азербайжан республика китабханасы» мәчмуәсиндә верилән мәлүмата көрә һәмин китабхананын охучулары 1911-чи илдә 657 нәфәр олмушдур ки, бунларын да 40 фаизи эрмәни, 32 фаизи рус, 17 фаизи йәһуди вә 11 фаизи галан милләтләрлән иди. Бу мәлүмат бизә айдын кестәрир ки, чар һөкүмәтинин еритдийи снәсәт нәтичәсиндә Азербайжан халгынын мәркәзи шәһәри олан Бақыдакы мәдәнийәт мүүссисәләриндә кечмишдә бөйүк мәдәнийәтә малик олан Азербайжан халгынын ады белә чәкилмирди. Һәмин китабханада Азербайжан дилиндә бир нүсхә дә олсун китаб йох иди.

Азербайжанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра китабхана иши көкүндән дәйишмәйә башлады. Партия вә һөкүмәт ингилабын илк күнләриндән китабханалара даир мүнүм тәдбирләр көрдү. Китабханаларын ролуна хүсуси фикир верилди. Халг Маариф Комиссарлығы илә шәһәр маариф шө'бәсинин 1920-чи ил майын 23-дә кечирилән биркә ичласында китабхана һаггында белә бир гәрар гәбул эдилди:

«Чәмийәт хейрийәннин вә эрмәни чәмийәт хейрийәси китабханаларынын китабларындан ибарәт ичтимаи китабхана тәшкили Халг Маариф Комиссарлығынын сәрәнчамына верилр»¹.

Азербайжан Ингилаб Комитәсинин сәдри Н. Нәриманов йолдаш республикамызда мәдәни-маариф мүүссисәләринин тәшкили вә инкишафына чидди фикир верирди. Онун имзасы илә 1920-чи ил октябрын 31-дә верилән декретдә дейилирди:

«Халг Маариф Комиссарлығы өлкәнин бүтүн мәдәни-маариф ишләрини мәркәзләшдирән али орган олдуғу үчүн гәрара алыныр:

Азербайжан Совет Сосялист Республикасынын эразисиндә олан бүтүн китабханалар, һансы мүүссисәнин олурса олсун, истәр инзибати, истәрсә' идея чәһәтдән Халг Маариф Комиссарлығынын сәрәнчамына верилр»².

Бу гәрар әсасында Халг Маариф Комиссарлығы Азербайжанын шәһәр вә районларында китабханалар шөбәкәсини кәнишләндирди. Бақы шәһәриндә олан 11 китабхана дөвләтин сәрәнчамына кечди. Онларын иши көкүндән дәйишдириләрәк лазыми вәсаитлә тәмин эдилди.

¹ Азербайжан Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 57, снәһи I, иш 28, сәһ. 7.

² Азербайжан Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 410, снәһи I, иш 13, сәһ. 72.

Эһалинин сүр'әтлә савадланмасы илә әлагәдар оларак шәһәр вә кәндләримиздә китабхана шөбәкәси дә кәнишләnmәйә башлады. Ингилабын бир или мүддәтиндә Бақыда вә республика районларында 50 китабхана тәшкил эдилди вә бурада 350000 нүсхәдән артыг китаб фонду ярадылды.

Сонракы илләрдә, халг тәсәррүфатынын бәрпасы, әрб әлифбасынын ени, латын әлифбасы илә әвәз олунмасы, Азербайжан дилиндә мүхтәлиф снәси, ичтимаи, әдәби вә әлми китабларын, журнал вә гәзетләрин нәшрә башланмасы халгын мәдәни сәвийәсинин кет-кәдә йүксәлмәсинә сәбәб олду.

Халг Маариф Комиссарлығынын янында тәшкил олунаи китабхана шө'бәси, халг тәсәррүфатынын бәрпа вә инкишафы илә әлагәдар оларак, 1920—1927-чи илләрдә китабханаларын китаб фондуна вә охучуларын сайыны артырмаг үчүн илдән-илә гызгын фәалийәт кестәрди. Буну ашағыдакы чәдвәлдән даһа айдын көрмәк олар.

Илләр	Чәми		О чүмләдән			
	китабханалар	китаблар	шәһәрләрдә		кәналәрдә	
			китабханалар	китаблар	китабханалар	китаблар
1920	11	95000	—	—	—	—
1925	75	572910	69	560300	6	12600
1928	114	1017400	95	996500	19	20900
1932	145	1668710	126	1630300	19	38400
1937	629	1958900	163	1757800	466	201100
1939	1098	2404100	257	2022700	841	381400

Чәдвәлдән көрүндүйү кими, 1920-чи илә нисбәтән 1939-чу илдә республикамыздакы китабханаларын сайы 99 дәфәдән чох, китаб фонду исә 24 дәфә артмышды. 19 илдә белә бир артым мәдәнийәт тарихиндә мисли көрүнмәмиш бир фактдыр. Белә инкишаф инсанын инсан тәрәфиндән истисмары мәнв эдилән сосялизм өлкәсиндә мүмкүндүр. Бундан башга енә һәмин чәдвәлдән көрүндүйү кими, мәдәнийәт очағы олан китабханаларын сайы шәһәрләрдә бәрәбәр кәндләрдә дә илдән-илә артыр. Буржуазия өлкәләриндә исә бунун әксини көрмәк олар.

Өлкәмиздә мәдәни ингилабын һәята кечирилмәси илә әлагәдар оларак китаб вә китабханалара зәһмәткешләрин тәләби даһа да артыр. Партия вә һөкүмәтимиз бу сәһәйә даһа артыг диггәт етирир. Она көрә дә китабханалар шөбәкәси хейли кәнишләндирилр вә онларда олаи китабларын сайы илдән-илә артырылыр.

1920-чи илдә Азербайжанда анчаг 11 шәһәрдә китабхана олдуғу һалда, 1956-чы иләдәк 2021 күтләви кәнд китабханасы

тәшкил эдилди ки, онларын китаб фонду да 4218 мин нүсхә иди.

Охарыда көстәрдийимиз китабханалардан бир нечәсинин тәшкили вә онларын китаб фондунун артмасы илә охучуларын таныш этмәк һеч дә пис олмас.

Ленин адына Азәрбайчан Мәркәзи китабханасы республикадакы бөйүк китабханалардан биридир. Бу китабхана сабиб «Эрмәни чәмийәт хейрийәси китабханасы» әсасында тәшкил эдилмишдир. Китабхананын 1870-чи илдә 500, 1890-чы илдә 3000 нүсхәдән ибарәт китаб фонду вар иди.

Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулан кими китабхана халгын истифадәсинә верилди, онун ишләри енидән гурулуб, китаб фонду илдән-илә артды.

Азәрбайчан ССР Назирләр Совети янында Мәдәни-маариф мүәссисәләри комитәсинин вердийи мә'лумат китабхананын он ил әрзиндә нә кими иш апардығыны айдынлашдырыр. «...1921-чи илдә китабхананын фонду 33000 нүсхә, охучуларын сайы 3577 нәфәр, охучуларә верилән китабларын сайы исә 75000 нүсхә иди. 1930-чу илдә китабхананын китаб фонду 64700 нүсхәйә, охучуларын сайы 6400 нәфәрә, онларә верилән китабларын мигдары исә 260000 нүсхәйә чатды»¹.

Республикамызда олан көркәмли китабханалардан бири дә 1919-чу илдә Хәзәр саһили кооператив иттифагынын идарә һейәти тәрәфиндән тәшкил олунмуш индики Сабир адына Бақы шәһәр китабханасыдыр. Бу китабхананын китаб фонду да һәмин иттифаг тәрәфиндән алынды. Китабхананын мүнасиб бинасы олмадығындан дүкәнда ерләшмишиди. Охучуларынын да сайы 100 нәфәр иди.

Сабир адына китабхана Азәрбайчан Ингилаб Комитәсинин 1920-чи ил 23 май тарихли гәраы әсасында Халг Маариф Комиссарлығынын ихтиярына верилди. Бу китабхана илдән-илә бөйүрәк, китаб фондуну артырды вә даими охучуларынын сайы чоһалды.

Сабир адына китабхана Бақы шәһәринин фәһлә, гуллуҗу вә зиялыларына хидмәт этмәклә бәрәбәр колхозчулары да унутмурду. Китабхана Маштаға вә Пиршағы колхозчулары арасында күтләви иш апарыр вә бурадакы китабханаларә ярдым көстәрирди. Бундан башга Газах, Шамхор, Тавуз, Әли Байрамлы вә Сабирәбад районларынын китабханаларына һа-

һилик әдәрәк, онларә мүнтәзәм сурәтдә методик ярдым көстәрирди.

Республиканын ән бөйүк китабханаларындан бири дә М. Ф. Ахундов адына Азәрбайчан үмуми китабханасыдыр. Бу китабхана 1922-чи илдә Бақынын сабиб ичтимай йығынчағынын (клубунун) вә император техники чәмийәтинин Бақы шә'әси китабханаларынын 5000 нүсхәдән ибарәт китаб фонду әсасында тәшкил олунмушдур. О, 1923-чу ил июнун 5-дән башлаярәг, кениш халг күтләсинә хидмәт эдир. Республикада нәшр олунан китаб, журнал вә гәзәтләрин һамысындан китабхана үчүн бир нечә нүсхә алынды. Бундан башга, ишә башладығы күндән әтибарән китабханая РСФСР-ин, 1925-чи илдән исә ССРИ-нин башга республикаларында чап олунан бүтүн нәшрийәт мәһсулларындан пулсуз бир нүсхә алмаг ихтияры верилмишдир. Беләликлә, китабхананын китаб фонду кетдикчә артыр. Буну ашағыдакы чәдвәл айдын көстәрир:

Илләр	1926	1931	1936	1940	1945	1950	1955
Китабларын мигдары	83361	288377	338561	522892	705274	926573	1126675

Китабхананын әлязмалары фондуна надир әлязмалары вардыр. Азәрбайчан әдәбийятынын бөйүк классикләриндән Хаганинин «Диваны» (Шеирләр мәчмүәси) вә бөйүк Низам Кәнчәвинин «Хәмсәси», XVI әсрин мәшһур лирикләриндән Мәһәммәд Фүзулинин вә башгаларынын әлязмалары китабхананын фондуну зәнкинләширди. Китабханада Яхын Шәрг өлкәләри халгларынын дилләриндә чап олунмуш бир чоһ китабларын вә надир әлязмаларынын олмасы ону Шәрг өлкәләри китабханалары ичәрсиндә бөйүк китабхана оларәг шәһрәтләндирмишдир. Китабханада марксизм-ленинизм классикләринин, рус классик язычы вә шаирләринин әсәрләри вардыр.

ССРИ Дөвләт План Комиссиясынын һәлә 1939-чу ил һәһәбатына көрә бу китабханада саһланылан 552000 нүсхә китаб вә журналдан охучуларә тәкликдә 74800 нүсхә, коллектив абу-рә илә 1100 нүсхә, гираәтханада исә 18400 нүсхә верилмишиди. Бу рөгәмләр М. Ф. Ахундов адына Азәрбайчан Дөвләт китабханасынын халгын мәдәни сәвийәсинин йүксәлмәси ишинә нәһәрәчәдә бөйүк хидмәт әтдийини айдын көстәрир.

¹ «М. Ф. Ахундов адына Азәрбайчан Республика китабханасы», сәһ. 10 Бақы, 1947.

Республикамызын бир чох кэнд китаханаларында зəһмэт-кешлэрə яхшы мэдəни хидмэт кəстəрилер. Гəмин китаханаларын ишчилəri өз вəзифələрини охучулара ялынз китаб вермəклə мəһдудлашдырмырлар. Онлар зəһмэткейилər арасында кениш күтлəви-изаһат иши апарыр, партиямызын сиясəтини тəблиғ эдир, элмин наилийэтлəрини, габагчыл тəчрүбəни аяйыр, ени китабларын охунмасыны тəшкил эдирлэр.

Шамхор районунун Гəзи Асланов адына колхозунда олан китахананын иши бу чəһэтдэн диггэтəлайигдир. Китабхана кэнд тəсəррүфаты биликлəринин, габагчыл тəчрүбəнин тəблиғинə хүсуси фикир верир. Бурада мүнтəзэм олараг охучулар конفرансы чағырылыр, ени китабларын мұзакирəси кечирилер, кэнд тəсəррүфатына аид китабларын сəркиси дүзəлдилер. Китабханада 500-дэн артыг охучу вардыр. 1954-чү илдə охучулара 6 миңдэн чох китаб верилмишдир.

Китабханада фəал охучулардан 17 тəшвиғатчы айрылмышдыр. Онлар партиянын вə һөкүмəтин гəрарларынын өйрəнилмəсиндə колхозчулара яхындан көмөк эдирлэр. Китабхананын фəалийəти колхозда кэнд тəсəррүфаты ишлəринин мұвəффəгийəтлə еринə стирилмəсинə табе этдирилер.

Хачмаз районундакы Узуноба кэнд китабханасы кэндлə вə фермаларда ачдыгы сəйяр китабханалар васитəсилə колхозчулар арасында китабы кениш тəблиғ эдир. Бурада кэнд зиялыларынын гүввəсиндэн сəмэрəли истифадə олунур.

Көйчай районунун Чэрəкə кэндиндəки колхоз китабханасы Киров адына кэнд тəсəррүфаты артели памбыгчыларынын севимли истираһəт еридир. Ахшамлар китабхана я кəнчлэр вə яшлы колхозчулар топлашырлар. Онлар бура я гəзет вə журнал охумаға, ени китаб алмаға, радио я гулаг асмаға кəлирлэр.

Китабханада тез-тез эдəби кечэлэр вə охучу конفرанслар кечирилер. Колхозчулар, кэнд зиялыларынын нұмайəндэлəрин мəктəблəрин юхары синиф шакирдлəri ени китаблары, рус вə Азэрбайчан эдəбийяты классиклəринин əсэрлəрини мұзакирə эдирлэр.

Азэрбайчанын көркəмли драматургу Ч. Чаббарлынын вə фаты күнүнүн 20-чи илдөнүмү мұнасибəтилə кечирилэн эдəби кечэдə охучулар фəал иштирак этмишлэр.

Сов.ИКП XX гурултайы клубларын, мэдəнийəт сарайларынын, мэдəнийəт эвлəринин, техника эвлəринин вə башга мэдəни-маариф очагларынын даһа да инкишаф этдирилмəсини вə иш кейфийəтинин яхшылашдырылмасыны тəлəб этмишдир.

Республикамызын сияси-маариф ишчилəri бүтүн гүввələрини сəфəрбərлийə алыб, Сов.ИКП XX гурултайынын мұбариз гəрарларыны шорəфлə еринə стириллэр.

МƏТБУАТЫН ИНКИШАФЫ

Милли мətбуатын инкишаф этдирилмəси һаггында В. И. Ленин демийшдир ки: «...биз һәр бир халгын мұстəгил, азад инкишаф этмəсинə, һərəсинин өз ана дилиндə эдəбийятынын артмасына вə кенишлənмəсинə һәр васитə илə көмөк эдирик...»¹

Мətбуат Коммунист партиясынын элиндə гүдрəтли силаһдыр. Мətбуат совет адамларыны элмин ганунлары илə силаһландырыр, көрүш даирлəлəрини кенишлəндирер, коммунизм гуручулугунун бөйүк вəзифələрини еринə стирмəк уғрунда мұбаризəйə сəфəрбər эдир. Күтлəлэрə марксизм-ленинизм нэзəрийəсини, Коммунист партиясынын тарихини, стратегия вə тактикасыны өйрəтмəк ишиндə мətбуатын бөйүк ролу вардыр.

В. И. Ленин Русияда фəһлə мətбуатынын кечмишиндэн бəһс эдэрək кəстəрмишдир ки, Русияда фəһлə мətбуатынын тарихи демократик вə сосялист һэрəkəтынын гəлəбəси уғрунда мұбаризə тарихи илə гырылмас сурəтдə бағлыдыр. Ленин партияны тəшкил этмəк ишиндə «Искра» гəзетинин ролуну гейд эдэрək, онун əввəлинчи нөмрлəриндэн бириндə кəстəрмишдир (1901-чи ил № 4-дə):

«Гəзет ялынз коллектив тəблиғатчы вə коллектив тəшвиғатчы дəйил, һабелə коллектив тəшкилатчыдыр».²

Мətбуат нəшри ишини мұвəффəгийəтлə инкишаф этдирмəк үчүн Коммунист партиясы вə Совет һөкүмəти һәр чүр шəраит дратмышлар. Өлкəмиздə сияси, элми, бəдни, истəһсалат-техника вə башга эдəбийят бурахылышы илдэн-илə артыр.

Сосялист сəнаен вə кэнд тəсəррүфатында чалышан фəһлə, кəндли вə гуллугчулар өз мəнəви гидаларыны китаб, журнал вə гəзетлəрдэн алырлар. Миллионларла зəһмэткешин китаб, гəзет вə журналлары севə-севə охумасы чохмиллəтди совет халгынын, о чүмлэдэн Азэрбайчан халгынын мэдəни йүксəлишинə кəмаллы сүбүтдур.

Лакин чар һөкүмəти мətбуатын инкишафына имкан вермириди. Кечмишдə Азэрбайчан эразисиндə чох аз китаб вə гəзет

¹ В. И. Ленин. Əсэрлəri, 29-чу чилд, сəһ. 527.

² В. И. Ленин. Əсэрлəri, 5-чи чилд, сəһ. 11.

чыхырды ки, бунлар да анчаг Бақыда кустар шәкилдә олан мэтбәэләрдә чап эдилирди. 1913-чү илдә Азәрбайчан дилиндә чәми 89 чап вәрәги һәчминдә китаб вә китабчалар бурахылмышды. Онсуз да чох аз мигдарда олан бу китаблар, башлыча олараг, мөвһумат вә дини тәблиғ әдән китаблар иди. Бу да чар һөкүмәтинин мэтбуат һаггында еритдийн сиясәтин нәтичәси иди.

Ингилабдан әввәл Азәрбайчан дилиндә биринчи дәфә олараг 1875-чи илдә гәзет чыхмышдыр. Һәсәнбәй Зәрдаби Мәликовун тәшәббүсү илә нәшрә башлаян «Әкинчи» гәзети Азәрбайчан мэтбуатынын илк өзүл дашы һесаб эдилмәлидир. Бунула Азәрбайчан мэтбуатынын әсасы гоюлду. 1877-чи илин сон айларынадәк нәшр олуан «Әкинчи» гәзети айда ики дәфә чыхырды. Гәзетин 1875-чи илдә 24, 1877-чи илдә исә 20 нөмрәси чыхды.

«Әкинчи» гәзетиндә Азәрбайчан халгынын керилийнә, чәһаләтә, мөвһумата, тәһсилә, маариф мәсәләләринә, Русия вә Европада әлмин ениликләринә аид мәгаләләр дәрч эдилирди. «Әкинчи» гәзетинин әсас идеоложи истигамәти патриархал-феодал Азәрбайчаныны ени инкишаф йолуна чәкмәк иди. «Әкинчи» гәзети Азәрбайчанын ичтимай һәятында һөкм сүрән феодал-патриархал гайдалары илә мүбаризә эдирди. Гәзетин баниси Һәсәнбәй Зәрдаби чәһаләтә гаршы чыхараг, 1876-чы илдә гәзетин 7-чи нөмрәсиндә язырды:

«Бәс милләт, дөвләт гәйрәти чәкән гардашлар кәрәк хәяләр вә гәванди-мөвһумани кәнара гоюб бачарыг вә гүввә саһибләри, әсбаб, аләти тәрәггийят вә мәктәбханалар бина эдиб, машын вә усталар кәтириб вә әтрафы гәндәйи-үлүм илә тәрбийәләтсинләр, та кәм-кәм халг бахәбәр олуб өз маашы илә әбданларына лазым олан ишләри әмәлә кәтирсинләр»¹.

Көрүндүйү кими «Әкинчи» гәзети вә онун баш мүһәррири Һәсәнбәй Зәрдаби Азәрбайчан халгыны мэдәнийәт вә тәрәггийәт йолуна чыхмаға дә'вәт эдирди. Бу тәсадүфи дейилди. Һәсәнбәй Зәрдаби өз дөврүнүн тәрәггипәрвәр адамлары илә көрүшүр, онларла яхынлыг эдирди. Зәрдаби о заманкы Русия мэдәнийәтинин ениликләрини, зиялыларынын габагчыл нүмайәндәләринин демократик идеяларыны дәриндән өйрәнирди. О, Азәрбайчан халгында өз гоншусу рус халгынын изләдийи демократик арзулара мараг вә шөвг оятмаға чалышырды. Шаир Плешшевля вә мәшһур тарихчи Соловьовля достлуг Зәрдаби

¹ «Әкинчи гәзети», № 7, 1876-чы ил.

нин бу арзуларыны даһа да артырды. Һәсәнбәй Зәрдаби нәшр әтдийи «Әкинчи» гәзетини демократик идеялар трибунасына вә мөвһумата гаршы мүбаризә аләтинә чевирди. Бунун үчүн дә о, һәр тәрәфдән тәбрикләр алырды. Зәрдаби горху билмәдән әсл һәгигәти язырды. Буна көрә чар һөкүмәти «Әкинчи» гәзетини бағламаг үчүн бәһанәләр ахтарырды. Чар хәфийәләри ону чидди тәғиб эдирдиләр. Нәһайәт, онлар мәгсәдләринә чатдылар. 1877-чи илдә гәзет бағланды. 1880-чи илдә Һәсәнбәй Зәрдаби өз аиләсилә бирликдә Бакы шәһәриндә яшамаг һүгүндән мәһрум эдилди, доғулдуғу Зәрдаб кәндинә яшамаға көндәрилди.

XIX әсрин ахырларында — XX әсрин әввәлләриндә Русияда вә о чүмләдән Азәрбайчанда ингилаби һәрәкәтын артмасы илә олағәдар олараг, чар һөкүмәти вә онун полис идарәләри мэтбуат һаггында олан мүртәчә сиясәти даһа да күчләндирдиләр. XX әсрин әввәлләриндә Бақыда рус, Азәрбайчан, әрмәни вә күрчү дилләриндә гәзетләр нәшр эдилирди. 1901-чи илдә Бақыда тәшкил олуан «Нина» мэтбәәсиндә «Искра», «Брдзола» адлы ингилаби гәзетләр нәшр эдилиб, бүтүн Русия вә Загафғазия яйылдырды.

1905-чи ил ингилабы дөврүндә вә сонра «Һүммәт», «Бакинский рабочий» (1906-чы илдә), «Гоч-Дә'вәт», «Рядовой», «Бакинский пролетари», «Гудок», «Йолдаш», «Тәкамүл» вә башга болшевик вә ингилаби фәһлә гәзетләри нәшр эдилирди. Бу гәзетләр болшевикләрин рәһбәрлийи илә фәһләләрин сияси вә иғтисади мәнәфеи уғрунда чар мүтләгийәтинә вә капиталистләрә гаршы ардычыл мүбаризә апарыб, чохмилләтли Бакы пролетариатыны вә Азәрбайчан зәһмәткешләрини бейнәлмилләтчилик, һәмрәйлик вә гардашлыг руһунда тәрбийәләндирди. Бу гәзетләр өз сәһифәләриндә рус пролетариатынын ингилаби мүбаризә тәчрүбәсинин вә В. И. Ленин идеясынын яйылмасында Бакы фәһләләринин сияси шүурунун артмасында даһа да бөйүк рол ойнайдырды. Лакин чар һөкүмәти бу гәзетләрин нәшринин давамына имкан вермирди.

1904-чү илдә нәшрә башлаян «Һүммәт» Азәрбайчан дилиндә илк болшевик гәзети иди. «Һүммәт» гәзетинә Мәшәди Әзизбәйов рәһбәрлик эдирди. «Һүммәт» садә дилдә сосял-демократ идеяларыны кениш зәһмәткеш күтләләри ичәрисиндә яйдырды. Халгы сосялизм уғрунда, мүтләгийәт, ерли буржуа вә мүлкәдарлара гаршы силаһлы мүбаризәйә руһландырырды. Азәрбайчан зәһмәткешләри бу гәзетлә чох марағланыб, ону һәвәслә охуярдлар. «Һүммәтин» Кәнчә, Шуша, Нахчыван, Ордубад вә с. шәһәрләрдә шө'бәләри вар иди. 1905-чи илин

эввэлләриндә Шуша вә башга шәһәр полис идарәләриндән Бакыя көндәрилән сәнәддә ерли әһали тәрәфиндән «Һүммәт» гәзетинин марагла охундуғу гейд олунмушду. Алты нөмрәси чыхандан сонра гәзетин нәшри гадаған әдилди.

Азәрбайчан вә әрмәни дилләриндә «Гоч-Дә'вәт» гәзети бу-рахылмаға башланды. Гәзетин сияси рәһбәри вә әсас редактору М. Әзизбәйов иди. Бу гәзет фәһләләри бейнәлмиләл руһ-да тәрбийә этмәкдә бөйүк рол ойнайырды.

Милли гырғынларын гаршысыны алмаг вә зәһмәткеш күт-ләләри ингилаби мүбаризәйә апармаг мәгсәдилә нәшр олунан гәзәтләр ичәрисиндә «Гоч-Дә'вәт» гәзети хүсуси ер тутурду. Бу гәзетин биринчи нөмрәси 1906-чы илин майында чыхмыш-дыр. Гәзетин биринчи нөмрәсинин баш мәгаләси милли гырғы-на сон верилмәсини тәблиғ әдирди. Гәзет милли гырғынлар салан чар һөкүмәтини шейтана бәнзәдирди. «Гоч-Дә'вәт» гә-зети язырды:

«Шейтан шейтандыр, шейтан күлүр, бир бахын мәнним әли-мин мейвәләринә, дейиб өз-өзүнә кефләнир»¹.

Гәзет чар һөкүмәтини шейтан адландырыб, онун милли сия-сәтинә гаршы ардычыл олараг мәгаләләр нәшр этдийиндән 1906-чы илин август айында «зәрәрли истигамәтинә көрә» Бакы кенерал-губернатору тәрәфиндән бағланды.

«Гудок» гызғын фәалийәт кәстәрдийи күнләрдә 1907-чи илин 20 августунда Азәрбайчан дилиндә «Йолдаш» адлы легал болшевик гәзети нәшр әдилмәйә башланды.

1908-чи илин июнунда бағланмыш «Гудок» гәзетинин әвә-зиндә «Бакинский рабочий» гәзети енидән нәшр әдилди. Бу гә-зет Бакы фәһләләри ичәрисиндә гызғын тәблиғат-тәшвиғат иши апарырды. В. И. Ленинн рәһбәрлик этдийи «Пролетарий» гә-зети «Бакинский рабочий» гәзетинә йүксәк гиймәт верирди.

1908-чи илин октябр айынын 31-дә «Бакинский рабочий» гәзети дә «мәсләки зәрәрли олдуғу үчүн» Бакы губернатору тәр-әфиндән бағланды.

Халгы ингилаби мүбаризәйә чағыран болшевик гәзәтләринин чар һөкүмәти гадаған этмәклә бәрәбәр, халгын маарифләндирилмәси, савадландырылмасы, гәзет, журчаллар, китаблар нәшр әдилмәси үчүн дә һеч бир шәраит яратмырды. Әксинә, журнал вә китаб нәшр этмәк истәйәнләр гаршысында ағыр шәртләр гоюрду.

«Мүәллим Сәфәров «Дәбистан» адлы ушағ журналыны

¹ «Гоч-Дә'вәт», № 2.

нәшр этмәк үчүн Бакыда 1900-чү илдә «Губернские» мәтбәәси илә мүгавилә бағламышды. Лакин бу мүгавиләдә ики шәрт варды. Биринчи шәрт ондан ибарәт иди ки, журнал бирдән-бирә дейил, әввәлчә бир вәрәги чап әдиләчәк, сонрадан бу вә-рәгин набору сөкүләрәк, икинчи вәрәг чап әдиләчәкдир вә бу һал журнал чап олунанадәк давам этдириләчәкдир. Икин-чи шәрт ондан ибарәт иди ки, мүәллим Сәфәров өзү мүрәт-тиб тапмалы иди»¹.

Мә'лум олдуғу кими икинчи шәрт биринчидән даһа ағыр иди, чүнки о заман Бакыда Азәрбайчан дилиндә һәрф бир пуддан артыг дейилди, бундан анчаг чар ганунларыны чап эт-мәк үчүн истифадә әдилирди вә азәрбайчанлы мүрәттиб чох аз иди.

Харичи мүдахиләчиләрин нөкәрләри олан мүсаватчыларын ганлы һөкманлыгы дөврүндә мәтбуат даһа бәрбад һала дүш-дү. Мүсаватчыларын нәшр этдийи китаб вә китабчалар мүлкә-дарларын, руһаниләрин вә мүсаватчыларын мәнәфеини күдүр-дү. Мәтбуат зәһмәткеш күтләләрә кедиб чатмырды вә чата да билмәэди, чүнки чар һөкүмәти кими, мүсават һөкүмәти дә хал-гын савадланмасы вә мәдәни сәвийәсинин йүксәлдилмәси илә марагланмыш, онун гайғысына галмырды. Мүсават һөкүмәти-нин маариф назирлийи ади дәрәс китабларыны белә, чап әдиб-йәймырды. Чапа һазырланан һәндәсә дәрәс китабына мүәллиф ени истилаһлар дахил этдийинә көрә онун нәшринә ичәзә ве-рилмәмишди.

Бу дөврдә Азәрбайчанда болшевик мәтбуатынын конкрет мүбаризәси мүсаватчылар әлейһинә чеврилмишди. «Һүммәт» (1917-чи илдә енидән нәшрә башлады), «Бакы фәһлә конфран-сынын әхбари», «Коммунист», «Кәнч ишчи» вә бу кими гәзет-ләрдә болшевик идеяларынын яйылмасы, Совет һакимийәти-нин гурулмасы фикирләри даһа кениш тәблиғ-тәшвиғ әди-лирди.

Чаризм дөврүндә олдуғу кими, мүсават дөврүндә дә Азәрбайчан зиялыларынын тәрәггипәрвәр идеялары боғулур, Азәрбайчан язычыларынын әсәрләри чап әдилмирди. Болше-вик мәтбуаты тә'ғиб әдилиб бағланырды. Она көрә дә 1919-чу илин август айынын 29-да «Коммунист» гәзети биринчи нөм-рәсиндән башлаяраг кизли шәраитдә нәшр әдилди. «Комму-нист» гәзети өзүнүн илк нөмрәсиндән башлаяраг, Азәрбайчан пролетариатыны вә зәһмәткеш кәндлиләри Коммунист парти-ясы этрафында бирләшдирмәк уғрунда фәал мүбаризә апарды.

¹ «Коммунист» гәзети, 1935-чи ил 30 декабр, № 300.

бейнәлмиләлчилик вә пролетар һәмрә'йлийи идеяларыны кениш тәблиғ этди. «Коммунист» гәзети Русия фәһлә синфинин мәгсәди вә һәяты һагғында Азәрбайчан халгына әсл һәгигәти сөйләди, Азәрбайчан халгыны бөйүк рус халгынын йолу илә кетмәйә, фәһлә синфи илә зәһмәткеш кәндиләрин мөһкәм иттифагыны яратмаға, Советләрин байрағы алтында топлашмаға, әксингилабчы мұсават һөкүмәтини йыхмаға вә һакимийәти өз әлиһә алмаға чағырды. Буну билән гулдур мұсават һөкүмәти гәзетин нәшринин давам әтмәсинә имкан вермәйиб, ону гадаган этди.

Коммунист партиясынын рәһбәрлийн алтында гәһрәман Бақы пролетариаты вә Азәрбайчанын зәһмәткеш кәндиләри бөйүк рус халгынын гардашлығ көмәйи илә, буржуазия вә мүлкәдарларын ганлы һөкүмранлығыны девириб, Азәрбайчанда Совет һакимийәтини гурдугдан сонра Азәрбайчан Коммунист партиясынын вә Совет һөкүмәтинин гаршысында мәтбуаты тәшкил вә инкишаф әтдирмәк кими мұһүм бир вәзифә дурду. Чүнки әһалинин мәдәни керилийини арадан галдырмағ, онлары коммунистчәсинә тәрбийәләндирмәк ишиндә мәтбуат ән гүдрәтли васитә иди.

Ингилабдан сонра гаршыда мәтбуатын инкишафы үчүн мәтбәә аваданлығы әлдә әтмәк, кағыз әһтиятя яратмағ вә с. мұһүм вәзифәләр дә дурурду. Азәрбайчан Халг Маариф Комиссарлығы Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдугу биринчи күнләрдә, йә'ни 1920-чи илдә Азәрбайчан Совет һөкүмәти адындан ашағыдакы декрети верди:

«ДЕКРЕТ №1.

Индийәдәк фәһлә синфи үчүн әслиндә мәтбуат азадлығы йох иди, буржуазия нәинки тәкчә азад пролетар фикрини ифадә әдән шәхсләри, һәтта бүтүн пролетар синфини боғурду, өз фикрини ифадә әтмәк үчүн һеч бир вәсаити йох иди, чүнки бүтүн бу вәсаит буржуазиянын әлиндә иди.

Фәһләләр үчүн һәгиги мәтбуат азадлығыны тә'мин әтмәк мәгсәдилә, Азәрбайчан Совет Сосялист Республикасы мәтбуатын капиталдан асылылығыны ләғв әтмәк, китаб, гәзет вә башга мәтбуат әсәрләрини чап әтмәк вә бунлары әһали арасында яймағ үчүн лазым олан техника вә мадди вәсаити фәһлә вә кәндиләрин ихтиярына вермәк мәгсәдилә, Халг Маариф Комиссарлығы бүтүн мәтбәәләри, кағыз әһтиятларыны вә башга мәтбуат вәсаитини миллиләшдирилмиш ә'лан эдир, бунларын

һамысыны Мәтбәә вә мәтбуат идарәсинин янында олан Баш кағыз шө'бәсинә верир»¹.

Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулан заман мәтбәә аваданлығы олмадығы кими, чоһалдычы вәсаит дә йох иди. Бақыда аз-мигдарда олан мәтбәә аваданлығы вә чоһалдычы вәсаит хүсуси шәхсләрин вә я мұсаватчы гулдурларын галыгларынын әлиндә олдуғундан онлар бу аваданлығы Совет һөкүмәтиндән кизләдәрәк тәләф әдирдиләр. Чоһалдычы вәсаитин ашкара чыхарылыб Совет һөкүмәтинә тәһвил верилмәси вә миллиләшдирилмәси һагғында Халг Маариф Комиссары Д. Бунятзадә йолдаш Азәрбайчан Совет һөкүмәти адындан 1920-чи ил 4 июлда ашағыдакы 103 нөмрәли әмри нәшр этди:

«Бүтүн һектографлар, шонографлар, мимнографлар вә башга чоһалдычы вәсаит дәвләт мүлкийәти ә'лан әдилир. Она көрә дә һәмин шейләрин саһибләринә вә онлары саһлаянлара тәклиф әдилир ки, бу әмр ә'лан әдилдикдән сонра кечн 3 күнәдәк, юһарыда кәстәрилән әшянын олдуғу ер һагғында Мәтбәә вә мәтбуат идарәсинә мә'лумат версинләр.

Бу әмрә әмәл әтмәйәнләр Ингилаб Трибуналы мөһкәмәсинә вериләчәкдир»².

Бу гәрарлардан сонра, дәвләт органлары нәшрийәт иши илә билаваситә мәшғул олмаға башладылар. Халг Маариф Комиссарлығы янында тәшкил олунан тәдрис китабларыны тәртиб әдән комиссиянын һазырладығы дәрә китаблары Азәрбайчан дилиндә нәшр әдилмәйә башланды. Әйни заманда аз миғдарда олса да, педагожи, ушағ вә бәдин әдәбийят нәшр әдилди.

С. М. Кировун рәһбәрлик әтдийи Азәрбайчан партия тәшкилаты кениш зәһмәткеш күтләләрини авамлығ вә чоһаләтдән хилас әтмәк ишинә, партия вә һөкүмәт гәрарларынын яйылмасына, ана дилиндә олан мәтбуатын ролуна бөйүк фикир верди. Ана дилиндә чыхан мәтбуат мәктәпләрин ярадылмасына ярдым кәстәрән әсас амилләрдән бири олду.

1923-чү илдә Азәрбайчан К(б)П гурултайына Мәркәзи Комитәсинин һесабат мә'рузәсиндә С. М. Киров Азәрбайчанда мәтбуат ишиндән бәһс әдәрәк демишдир:

«Түркләр (азәрбайчанлылар — Н. П.) үчүн биздә әдәбийят йох иди. Биз бу илин ичәрисиндә түрк дилиндә 14—15 китабча

¹ Азәрбайчан ССР Мәркәзи Дәвләт Архиви, фонд 275/с, 410, сияһи 1, иш 2, сәһ. 1.

² Енә орада, сәһ. 19.

нәшр эдә билдик... Биздә нәшрийят һазырда гайдая дүшүр, биз бә'зи вәсаит элдә этмишик вә ишләмәйә башлайырыг¹.

Азәрбайчан Халг Комиссарлары Шурасынын 1921-чи ил июн тарихли декрети үзрә Халг Маариф Комиссарлығы янында Нәшрийят шө'бәси тәшкил эдилди. Бу шө'бә 1924-чү илдә Азәрбайчан Дөвләт Нәшрийятына чеврилди. Эйни заманда Азәрбайчан Коммунист (болшевикләр) партиясынын Бақы Комитәси «Бақы фәһләси» кооператив нәшрийятыны тә'сис этди. «Бақы фәһләси» кооператив нәшрийяты, башлыча олараг, сияси әдәбийят, ушаг, бәдии вә элми-күтләви әдбийят нәшр этмәклә мәшғул иди. Һәр ики нәшрийят 1927-чи ил январ айынын 1-дәк мүстәгил олараг ишләди. Сонралар «Бақы фәһләси» нәшрийяты Азәрнәшрлә бирләшдирилди.

Совет һакимийәтинин илк күнләриндән башлаяраг Коммунист партиясынын гайғысы сайәсиндә Азәрбайчанда китаб нәшри күндән-күнә инкишаф эдирди.

1920—1927-чи илләрдә республикада китаб вә китабча мәһсуллары нәшринин инкишафыны ашағыдакы чәдвәлдән айдын көрмәк олар.

Үмуми мигдары

илләр	нечә азда	чап вәрәги	тиражы	басма вәрәги
1920	3	27 1/2	63000	278000
1921	14	140	167000	1459000
1922	17	174	182000	1574000
1923	74	594	166250	1541200
1924	123	699 1/2	950700	5974125
1925	164	1063 5/8	1253700	8232900
1926	383	1526 3/8	1776350	10148150
1927	349	1930 11/16	1209100	8567600
Екуну:	1127	6155 11/16	5768600	37774975

Сосялизм гуручулуғунун бүтүн саһәләриндә гәләбәләр га-занмаға көмәк эдән мәтбуат, Азәрбайчан халгынын мадди вә мәдәни йүксәлишинә, онун формача милли, мәзмунча сосялист мәдәнийәтинин даһа сүр'әтлә инкишаф этмәсинә төкан верди. Мәтбуат ишимиздәки нөгсанлары ашкара чыхармаг, комму-

¹ V съезд АКП(б). Стенографический отчет, стр. 4. Издание п/о печати агитотдела ЦК АКП(б). Баку, 1923.

низм гуручулуғунун нөвбәти вәзифәләрини кениш халг күтлә-ләри ичәрисиндә тәблиг этмәк ишиндә ән гүдрәтли бир вәсита-дир. Буна көрәдир ки, Коммунист партиясы Азәрбайчанда мәт-буатын, полиграфия базасынын ярадылыб инкишаф этдирилмә-синә хүсуси фикир верди. Полиграфия ишинә бурахылан вәсаит илдән-илә артды. Белә ки, 1923—1924-чү илләрдә полигра-фиянын инкишафы үчүн 103811 манат бурахылдығы һалда 1927-чи илдә 376306 манат сәрф эдилди. Буна көрә дә чап мәһ-суллары һәм һәчм ә'тибарилә, һәм дә мигдарча хейли артды. Тәкчә буну демәк кифайәтдир ки, 1924-чү илдә 699 1/2 чап вә-рәги һәчминдә китаб вә китабчалар нәшр эдилдийи һалда, 1927-чи илдә 1930 11/16 чап вәрәги һәчминдә китаб мәһсулла-ры нәшр эдилди. 1919-чу илә нисбәтән 1927-чи илдә бу-рахылан китабларын ад ә'тибарилә мигдары 50 дәфә, тираж ә'тибарилә 20 дәфә артмышды.

Полиграфия иши бешилликләр дөврүндә даһа кенишләнди-рилди вә онун мадди базасы хейли мөһкәмләндирилди. Тәкчә буну көстәрмәк кифайәтдир ки, 1933-чү илдә тикилиб гуртаран Мәтбуат сарайынын лайиһә гүввәси 110 миллион басма вәрәги олду вә кәләчәкдә чап мәһсулунун даһа чох артмасы үчүн зә-мин һазырланды.

Азәрбайчан ССР-дә мүхтәлиф илләрдә китаб нәшринин ар-тымыны көстәрән ашағыдакы мүғайисә чәдвәли чох мараг-лыдыр.

Чап ваһидләрин сайы				Тираж (мин нүсхә һесаби илә)				1933-чи ил тиражы 1913-чү ил тиражыдан нечә дәфә артыглар
1913	1928	1933	1938	1913	1928	1933	1938	
275	858	1020	1030	157	2430	5166	9774	71,3
О чүмләдән Азәрбайчан дилиндә								
89	509	586	648	65	1729	3878	7608	89,5

Китаб нәшринин белә артмасы республиканын әһалиси ара-сында савадлыларын вә зиялыларын кетдикчә чохалдығыны көстәрир. Бу зиялыларын артмагда олан мәнәви әһтиячыны өдәмәк үчүн Азәрбайчан Дөвләт Нәшрийяты өз фәалийәтини күндән-күнә артырыр.

Китаб нәшринин кенишләnmәси нәтижәсиндә халгымыз өз классикләринин — Низаминин, Хаганинин, Фүзулинин, Ваги-

фин, М. Ф. Ахундовун, М. Э. Сабирин вэ башгаларынын эсэрлэрини охумаг үчүн имкан элдэ этди.

Азэрбайчан Дөвлэт Нэшрийатынын бурахдыгы китаблар ичэрсиндэ гардаш совет халгларынын вэ биринчи нөвбэдэ бөйүк рус халгынын шаир вэ язычыларынын эсэрлэри көркөм-ли ер тутур. Рус эдэбийятынын даһи классиклэри Пушкин, Толстой, Лермонтов, Гогол, Шедрин, Чехов, Горки вэ башгаларынын эсэрлэри Азэрбайчан дилиндэ он мин нүсхэлэрлэ нэшр эдилмишдир.

Мүһарибэдэн эввэлки динч гуручулуг иллэриндэ олдуғу кими, Бөйүк Вэтэн мүһарибэси иллэриндэ дэ республикамызын нэшрийаты өз фэалийятыни даяндырмады. Ялныз буну демөк кифайэтдир ки, 1944—1945-чи дэрс илиндэ республикада 689000 тиражла 39 дэрс китабы чап эдилди.

Мэтбуатымыз Вэтэн мүһарибэси иллэриндэ алман фашизминэ гаршы халгымызы мүбаризэйэ сэфэрбэр этмөклэ Вэтэн-мизин азадлыг вэ истиглалийяти уғрунда мүбаризэ апармаг үчүн республикамызын зэхмэткешлэрини совет вэтэнпэрвэрлийи руһунда, Коммунист партиясына, Совет һөкүмэтинэ, сосялист Вэтэнинэ мөһаббэт вэ садагэт руһунда тэрбийэ этди. Мэтбуат Азэрбайчан халгыны фэдакар эмөк үчүн руһландырды, республиканын зэхмэткешлэринин бүтүн гүввэсини алман фашизмини дармадағын этмөк вэ дүшмэн үзэриндэ гэлэбэмизин тэмин этмөк үчүн сэфэрбэрлийэ алмагда фэал иштирак этди.

Мүһарибэдэн сонраки бешиликлэр дөврүндэ республикамызын мэтбуаты сүр'этлэ инкишаф этди. Элми, сияси вэ бэдин эдэбийятын нэшри даһа да артды. Белэ ки, 1954-чү илдэ 9 нэшрийат 998 адда 9373,1 мин тиражла (о чүмлэдэн 756 адда 7296,9 мин тиражла Азэрбайчан дилиндэ) китаб нэшр этди.

Азэрбайчан Китаб палатасынын вердийи мэ'лумата көрө Совет һакимийяти иллэриндэ республикада (1956-чы илэдөк) 26800 адда китаб 176 миллион 400 мин тиражла нэшр эдилмишдир.

Нэшр эдилэн китаблар ичэрсиндэ марксизм-ленинизм классиклэринин эсэрлэри мүһүм ер тутур. В. И. Ленин эсэрлэринин 4-чү нэшринин бүтүн чилдлэри, К. Маркс вэ Ф. Энгелсин Сечилмиш эсэрлэринин 1-чи вэ 2-чи чилдлэри, К. Марксын «Капиталынын» 1-чи вэ 2-чи чилдлэри, «Коммунист партиясынын Манифести», Сов.ИКП гэтнамэ вэ гэрарларынын үч чилдийи Азэрбайчан дилинэ тэрчүмэ эдилиб чап олунмушдур. 1954-чү илэдөк марксизм-ленинизм классиклэринин 274 эсэри

Азэрбайчан дилинэ тэрчүмэ эдилмиш вэ үмумийяэтлэ 8 миллион нүсхэ тиражла бурахылмышдыр.

Инди республикамызын шөһэр вэ кэндлэриндэ элэ бир эв йохдур ки, орада марксизм-ленинизм классиклэринин эсэрлэри олмасын. Азэрбайчан халгы бу даһиянэ эсэрлэри охумагла өз сияси билликлэрини дурмадан даһа да артырыр. Инди халгымыз марксизм-ленинизм классиклэринин, гардаш халгларын вэ биринчи нөвбэдэ рус эдэбийяты классиклэринин, һабелэ мүасир шаир вэ язычыларынын, элэчэ дэ дүня эдэбийяты классиклэринин эсэрлэрини өз ана диллэриндэ охуюрлар.

Диггэтэлайиг сөз усталары олан рус эдэбийяты классиклэринин Азэрбайчан охучулары тэрэфиндэн чоһ тэлэб олунан эсэрлэри Азэрнэшр тэрэфиндэн күтлэви тиражла бурахылыр. Сон иллэрдэ бөйүк рус шаири А. С. Пушкинин эсэрлэринин алтынчы чилди вэ Н. Г. Гоголун эсэрлэринин алты чилдийи нэшр эдилмиш, М. Ю. Лермонтовун «Зэманэмизин гөһрэманы» эсэри, А. П. Чеховун сечилмиш эсэрлэринин ики чилдийи, И. А. Гончаровун «Обломов» эсэри, М. Е. Салтыков-Шедринин «Сечилмиш эсэрлэри», М. Горкинин сечилмиш эсэрлэринин 1—5-чи чилдлэри вэ башга эсэрлэр чап эдилмишдир. Азэрбайчан охучусу Л. Толстоюн «Һәрб вэ сүлһ», А. Радишшевин «Петербурдан Москвая сөһәт» эсэрлэрини, Н. Некрасовун, И. Туркеневин эсэрлэрини өз ана дилиндэ охуюрлар. Ялныз 1951—1954-чү иллэр эрзиндэ рус эдэбийяты классиклэринин эсэрлэри 220 мин нүсхэдэн чоһ тиражла нэшр эдилмишдир.

1951-чи илдэн 1954-чү илэдөк Азэрнэшр Низаминин гезэллэрини вэ «Сиррлэр хэзинэсини», Ч. Мәммәдгулузадэнин вэ Н. Вэзирвун икичилдик сечилмиш эсэрлэрини, М. Ф. Ахундовун, Г. Закирин, М. П. Вагифин эсэрлэрини, Сабирин «Һопһопһамэсини» вэ саир эсэрлэри бөйүк тиражларла нэшр этмишдир.

Совет язычыларынын эсэрлэринэ охучуларын тэлэби чоһ бөйүкдүр. Сон заманлар Азэрнэшр В. Маяковскинин эсэрлэрини, В. Ажаевин «Москвадан узагларда», Б. Полевоюн «Эст инсан һаггында повест», Э. Казакевичин «Одердэ баһар», Г. Николаеванын «Бичин» эсэрлэрини вэ башгаларыны мин нүсхэлэрлэ нэшр этмишдир.

Азэрбайчан совет эдэбийяты эсэрлэринин дэ нэшри илдэн-илэ кенишлэнир. С. Вурғунун, М. Ибраһимовун, С. Рүстәмийи, М. Һусейнин, М. Чалалыи, А. Шаигийи, М. Раһимийи, Р. Рзаыи вэ башгаларынын сечилмиш эсэрлэри нэшр олунмушдур.

Сон заманлар Азэрбайчан язычылары сыраларына чоһлу

көнч язычы кэлмишдир. Көнч шаирлөрдөн Б. Ваһабзаде, Ҳ. Нүсейнзаде, И. Сәфәри, Ҳ. Аббасзаде, Н. Бабаев вә башгаларынын Азәрнәшр тәрәфиндән шеир китаблары бурахылмышдыр.

ССРИ-нин гардаш халгларынын бәди эдәбийят наилийәтләринә Азәрбайчан охучусунун көстәрдий бөйүк мараг халглар достлугунун парлаг тәзаһүрләриндән биридир. Сон илләр әрзиндә ССРИ халглары эдәбийятынын ән яхшы әсәрләри тәрчүмә вә чап эдилмишдир. Бунларын ичәрисиндә Т. Г. Шевченконун «Сечилмиш әсәрләри», М. Ауэзовун «Абай» әсәри, А. Исәһакянын «Сечилмиш шеирләри вә һекайәләри», А. Корнейчукун п'есләри, В. Латсисин «Балыгчы оғлу», «Ганасыз гушлар», Б. Кербабаевин «Айсолтан» әсәрләри вә бир чох башгалары вардыр. 1954-чү илдә әрмәни ше'ри вә нәсри антологияларынын нәшри чох гиймәтли бир башланғычдыр.

Сон илләрдә Азәрбайчан дилиндә харичи эдәбийят нәшри дә артмышдыр. Т. Драйзерин «Америка фачиәси» романы, М. Твәнин һекайәләри, Һовард Фастын романлары, харичи өлкәләрин мүасир тәрәггипәрвәр язычыларынын әсәрләри, Чин, болгар, албан һекайәләри мәчмуәләри, А. Зекерсин «Еддинчи хач», Дин Линин «Санган чайы үзәриндә күнәш», Т. Сватоплукун «Ботострой» әсәрләри вә башгалары нәшр эдилмишдир.

Партия вә һөкүмәтимиз колхозчуларын артмагда олан мәдәни тәләбини тәмин этмәк үчүн һәр чүр шәраит ярадыр.

Азәрбайчан Дөвләт Нәшрийятынын кәнд тәсәррүфаты эдәбийяты шө'бәси кәнд тәсәррүфатына аид мүхтәлиф китаблар бурахыр. Совет Иттифагы Коммунист партиясы Мәркәзи Комитәсинин сентябр, феврал-март вә июн Пленумларынын гәрарлары илә әлагәдар олараг кәнд тәсәррүфаты эдәбийятынын нәшри хейли артырылмышдыр. 1954-чү илдән әтибарән «Колхозчунун китабханасы» сериясына аид олан бир чох китаблар бурахылмышдыр. Нәшрийят, һәмчинин «Колхоз кәндинин габагчыл адамлары» сериясындан бир сыра очеркләр нәшр этмишдир. Ени бурахылан китаблар ичәрисиндә айры-айры колхозчуларын, мангабашчыларынын йүксәк иш нүмунәси ишыгландырылыр. Мәсәлән, Губа мейвәчилик колхозунун сәдри Бабаевин «Коммуна йолу» адлы китабчасы, Хачмәз районундакы Телман адына колхозун сәдри Сосялист Әмәйн Гәһрәманы Гызгайыт Һәсәнованын «Йүксәк мәһсул уғрунда» адлы китабчалары ени бурахылан вә колхозчуларымызын әмәк наилийәтләринин әкс әтирән китабчалардыр.

Азәрбайчан Ушаг вә Көнчләр Эдәбийяты Нәшрийяты сон

илдә кәндимизин кәнчләринә вә комсомолчуларына көмәк үчүн 16 китабча бурахылмышдыр. «Чаван һейванларын вә гушларын бәсләнмәси», «Илк аддымлар», «Әмәк вә сәадәт», «Боллуға доғру» вә бу кими әсәрләр кәнд кәнчләринин хошладығы китабчалардыр.

Мүһарибәдән сонрақы бешиликләр әрзиндә халгын мадди вә мәдәни вәзиййәти яхшылашдыгча, мәтбуата олан тәләби күндән-күнә артмагдадыр. Республикамызда әлә бир район мәркәзи, шәһәр, гәсәбә вә кәнд йохдур ки, орада китабхана, клуб, мәдәниййәт әви вә китаб магазини олмасын. Китаб Азәрбайчан кәндлисинин күндәлик мәишәтинә даһил олмушдур. Һәр күн республикада йүз минләрлә тәзет, журнал вә китаб сатылыр. Һәр ил Азәркитаб тәрәфиндән кечирилән «Китаб айлығы» күнләриндә мәтбуата тәләб даһа да артыр, китаб магазинләринә кәлән алычыларын сайы чохалыр.

Бакынын мәркәзи күчәләриндә, багларында, мәдәниййәт сарайларында, кино вә мәктәпләриндә сәйяр китаб сатышы мәнтәгәләриндә, Минкәчевир вә Сумгайыт кими бөйүк тикинти шәһәрләриндә исә сәйяр китаб тичарәти тәшкил эдилмишдир.

Ялныз Бакы әһалиси күндә орта һесабла 50 мин манатлыг тәзет вә журнал алыр.

1950-чи илдә 400-дән артыг колхоз идарә һей'әти Азәркитаба мүраҷиәт эдәрәк, өз китабханалары үчүн китаблар сифариш этмишләр.

1951—1954-чү илләр әрзиндә китаб тичарәтинин мал дөвриййәси 6 миллион манатдан чох артмыш вә 50 миллион маната чатмышдыр.

Азәрбайчан эдәбийяты классикләринин вә совет язычыларынын әсәрләринә, һабелә республикамызын элми-тәдгигат идарәләринин бурахдыглары китаблара республикамыздан харичдә дә бөйүк мараг вардыр. Совет Иттифагынын башга районларында яшаян нефтчиләр Бакынын ениликчи нефтчиләринин габагчыл иш тәчрүбәләриндән бәһс эдән китаб вә китабчаларла чох марагланырлар.

Китаб тичарәти идарәсинин почт васитәсилә китаб кәндәрән шө'бәси һәр ил минләрлә адресә бир нечә йүз мин манатлыг китаб кәндәрир.

«Азәрбайчан һағыллары» китабы үчүн Ленинграддан, Севастополдан, Хабаровскдан, Уфадан, Киевдән, Сталинграддан, Свердловскдан, Еревандан вә бир чох дикәр шәһәрләрдән сифаришләр алынмышдыр. Сифаришчиләрә тәгрибән 400 китаб кәндәрилмишдир.

М. Ф. Ахундовун сечилмиш фәлсәфи әсәрләри китабы үчүн гардаш республикаларын охучуларындан вә китабханаларындан 70-дән артыг сифариш алынмышдыр. М. Ә. Сабирин, Н. Б. Вәзировун, М. Ибраһимовун, С. Вурғунун вә С. Рүстәмийн сечилмиш әсәрләринә хейли сифариш алынмышдыр.

Өлкамизин бир чох элми-тәдгигат институтлары вә элми китабханалары, һабелә мүхтәлиф ихтисаслы элми ишчиләри почт илә китаб көндәрән шө'бә васитәсилә Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясы Нәшрийятынын вә Азәрбайчан Нефт Нәшрийятынын бурахдыглары бир чох китаблары алырлар. Халгымызын сияси билийинин артырылмасында, мәдәни сәвийәсинин йүксәлдилмәсиндә күндәлик мәтбу органларын, хүсусилә гәзәтләрин бөйүк әһәмиyyətи вардыр. Совет Иттифагы Коммунист партиясы гәзәтләрин вә журналларын нәшринин кенишләндирилмәсинә бөйүк гайғә көстәрмиш вә көстәрир. Республикамызын зәһмәткешләринин мәдәни сәвийәсинин дурмадан артмасы нәтижәсиндә күндәлик мәтбуатын да тиражы артыр. Тәкчә буну көстәрмәк кифайәтдир ки, «Коммунист» гәзәти 1920-чи илдә 9000 тиражла бурахылдығы һалда, 1940-чы илдә 60000 тиражла нәшр олунмуш, һазырда исә 120000 нүсхәйә чатмыш. «Бакинский рабочий» вә «Коммунист» (эрмәничә) гәзәтләринин тиражы да мұвафиг сурәтдә артмышдыр.

Республикамызда нәшр әдилән гәзәт вә журналлар зәһмәткешләрин мәдәни-техники сәвийәсинин йүксәлдилмәсиндә яхындан көмәк эдир. Азәрбайчан партия тәшкилаты күндәлик мәтбуатын инкишафына сияси ярдым эдир вә онун ишини гиймәтләндирир.

Азәрбайчан КП МК вә БК өзләринин мұбариз органы олан «Коммунист» гәзәтинин он мининчи нөмрәсинин чапдан чыхмасы мұнасибәтилә ону саламлайыб тәбрик әтмишләр. Тәбрикдә дейилир ки, «Коммунист» гәзәти һәлә Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулмаздан әввәл тә'сис әдилмишдир. Онун бүтүн шанлы йолу республикада пролетар ингилабынын галиб кәлмәси уғрунда, бөйүк сосялист ислаһатларынын һәята кечирилмәси уғрунда Азәрбайчан партия тәшкилатынын вә бүтүн Азәрбайчан зәһмәткешләринин гәһрәман мұбаризәси тарихи илә мөһкәм бағлыдыр. Илк бешилликләр дөврүндә «Коммунист» республиканын сосялистчәсинә сәнаеләшдирилмәси вә кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәси уғрунда мұбаризәнин өн сырасында олмушдур. Бөйүк Вәтән мұһарибәси дөврүндә гәзәт республиканын зәһмәткешләрини фашист ишғалчылара гаршы фәдакар мұбаризә апармаға руһландырыр, фәһләләри,

колхозчулары вә зиялылары дүшмән үзәриндә гәләбә чалмаг наминә гәһрәманчасына ишләмәйә сәфәрбәр эдирди.

«Коммунист» гәзәти бүтүн өз тарихи боюнча йорулмаг билмәдән һәр шейә галиб кәлән марксизм-ленинизм идеяларыны күтләләр арасында яйыр, совет халгларынын достлуг вә гардашлығыны мөһкәмләтмәк уғрунда фәал мұбаризә апарыр, республиканын зәһмәткешләрини пролетар бейнәлмиләлчилийи руһунда тәрбийә эдир.

«Коммунист» гәзәти Азәрбайчанда мәдәни ингилабын һәята кечирилмәси уғрунда мұбаризәдә вә чохлу милли кадрлар етишдирилмәсиндә бөйүк рол ойнамышдыр.

Азәрбайчанда нефт сәнасинин, памбыгчылығын вә һейвандарлығын инкишаф әтирилмәсиндә, сәнае вә кәнд тәсәррүфатында сосялизм ярышынын кенишләндирилмәсиндә «Коммунист» гәзәти өзүнүн коллектив тәблиғатчы, коллектив тәшвиғатчы вә коллектив тәшкилатчылыг ролуну доғрулда билмишдир. Гәзәт Азәрбайчан зиялыларындан өз әтрафында бөйүк фәһләкәндли мұхбирләри ордусу етишдирмиш вә тәрбийә әтмишдир. Бу мұхбирләр ордусу васитәсилә гәзәт, гаршысында дуран вәзифәләри мұвәфғгийәтлә еринә стирә билир вә халгы өз вәзифәләрини өдәмәк үчүн сәфәрбәр эдир.

Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин Мәркәзи Органы «Правда» гәзәтинин редаксиясы 1955-чи илин 20 ноябрында өз тәбрикиндә языр:

««Коммунист» гәзәтинин редаксиясына.

«Правда» гәзәтинин редаксиясы «Коммунист» гәзәтинин редаксия һей'әтини, фәал мұәллифләрини вә охучуларыны гәзәтин он мининчи нөмрәсинин чапдан чыхмасы мұнасибәтилә гызғын тәбрик эдир.

Нефт вә памбыг уғрунда, Азәрбайчан Совет Сосялист Республикасынын иғтисадийят вә мәдәнийәтини даһа да йүксәлтмәк уғрунда мұбаризәдә сизә мұвәфғгийәт арзу эдирик.

Техники тәрәгги уғрунда әзмлә мұбаризә апаран, габагчыл вә мұтәрәгги нә варса һамысыны фәал бир сурәтдә мұдафиә әдин вә яйын, өзүнүтәнгиди вә ашағыдан тәнгиди чәсарәтлә кенишләндирир. Ениликчиләрин тәчрүбәсини, Коммунист партиясынын XX гурултайы шәрәфинә сосялизм ярышыны кениш вә парлаг ишығландырын. Бакы фәһлә синфинин шанлы ингилаби ән'әнәләрини давам әтирир, Азәрбайчан зәһмәткешләрини Коммунист партиясына мөһәббәт вә сәдагәт руһунда, чошгун совет вәтәнпәрвәрлийи руһунда, бейнәлмиләлчилик вә Совет Иттифагы халгларынын гардашчасына достлугу руһунда

тәрбийә эдин. Бөйүк Маркс—Энжел—Ленин идеяларыны күтләр арасында йорулмадан яйын».

Азәрбайчан К(б)П МК органылары олан «Коммунист», «Бакинский рабочий» вә «Коммунист» (эрмәничә) гәзетләри Ленин ән'әнәләриндән тәрбийә алмыш Бақы пролетариатынын тәшкилатчылыгы тәчрүбәси әсасында бүтүн Азәрбайчан зәһмәткешләрини ленинизм руһунда тәрбийәләндирмәкдә Азәрбайчан партия тәшкилатына яхындан көмәк әдирләр. Бу гәзетләр партия сырларынын сафлығыны, Совет дәвләтинин мәнәфеини горумыш, күтләләри Ленин бейнәлмиләлчилиийи байрағы алтында топлая билмиш вә болшеви́змин аловлу сөзүнүн бөйүк гүвәсилә Азәрбайчан халгыны сосяли́змин там гәләбәси уғрунда мүбаризәйә сәфәрбәрлийә ала билмишдир.

Азәрбайчанын күтләви гәзетләриндән бири дә «Ени йол» гәзети иди. Азәрбайчан Ени әлифба комитәсинин органы олан бу гәзет ени әлифба — латың әлифбасы илә чыхырды. «Ени йол» гәзетини Азәрбайчанда мәдәни ингилабын амилләриндән бири адландырсаг сәһв әтмәрик.

1922-чи илдә сентябрын 22-дән нәшрә башлаян «Ени йол» гәзети илк нәмрәсиндән әтибарән, әрәб хәлифәләринин әсрләрдән бәри тәкчә азәрбайчанлылары дейил, бүтүн Шәрг әләминә гылынч күчүнә гәбул әтдирдикләри әрәб әлифбасына гаршы гүвәтәли атәш ачды.

Халгымызын бөйүк алими, философу, драматургу Мирзә Фәтәли Ахундовун вахтилә Шәрг өлкәләрини кәзәрәк, гәбул әтдирмәйә чалышдығы вә нәтичәсиз галан арзусу—ени әлифбаны тәтбиг әтмәк арзусу — ялныз Совет һакимийәти дөврүндә һәята кечирилди вә «Ени йол» гәзети бунун биринчи чарчысы олду.

«Ени йол» гәзетинин ролу ялныз көһнә әрәб әлифбасына гаршы амансыз мүбаризә апармагла битмир. Гәзет Азәрбайчанын кениш зәһмәткеш күтләләринин савадланмасы уғрунда да диггәтәләйиг ишләр көрдү. Он минләрчә зәһмәткеш мәһз бу гәзетин васитәсилә савадсызлыгыларыны ләғв әтди, әлмә, билийә ийәләнмәйә башлады.

«Ени йол» гәзети өз сәһифәләриндә ачдығы шә'бәдә бөйүк рус халгынын дилини өйрәнмәкдә Азәрбайчан фәһлә вә кәндлиләринә бөйүк хидмәт кәстәрди.

«Ени йол» гәзети аз бир заманда кениш күтләләр арасында бөйүк рәғбәт газанды. Азәрбайчан К(б)П Бақы Комитәси буну нәзәрә алараг, гәзетин тиражыны артырмаг, һабелә гәзет

редакциясы үчүн даһа чох вәсаит бурахылмасы барәдә мүнүм бир гәрар чыхартды.

Бақы Комитәсинин гәрарларындан сонра гәзетин охучулары даһа сүр'әтлә артды вә тәбидир ки, тиражы да чоһалды. Мәсәлән, гәзет 4 ил әрзиндә бирдән-бирә 5 мин нүсхә артды.

Күтләви вә саһә гәзетләриндән «Вышка», «Кәндли», «Мүәллим», «Әдәбийят гәзети», «Кәнч ишчи» гәзетләри дә он мин нүсхәләрлә чап әдилмәйә башлады.

Бунларла янашы олараг, республиканын мәркәзиндә вә районларында чоһлу ени гәзетләр нәшр әдилмәйә башлады. 1928-чи илдә Азәрбайчанда 23 гәзет чап олуурду. Бунларын бирдәфәлик тиражы 194 мин нүсхә иди. Азәрбайчан дилиндә чыхан 9 гәзетин бирдәфәлик тиражы 76 мин нүсхә иди.

Бешилликләр дөврүндә республикада чыхан гәзетләрин сайы даһа да артды. 1928-чи илдә 23 гәзет бурахылдығы һалда, 5 ил сонра, йә'ни биринчи бешиллийин сонунда 100 адда гәзет чыхарылды ки, бунларын да бирдәфәлик тиражы 321 мин нүсхә иди.

Икинчи бешилликдә гәзетләрин сайы даһа да артды. Азәрбайчан районларынын һамысында район гәзетләри бурахылмаға башланды. Бә'зи районларда ики вә даһа чоһ гәзет бурахылды. Бунларын бирдәфәлик тиражы 605 мин нүсхә иди. О чүмләдән Азәрбайчан дилиндә 343 мин нүсхә тиражла 87 гәзет нәшр олуурду. Бу исә биринчи бешиллийин башланғычына нисбәтән бүтүн республика үзрә 202 фаиз, Азәрбайчан дилиндә чыхан гәзетләр үзрә 527 фаиз артым тәшкил әдирди.

Республикада мәтбуаты инкишаф әтдирмәк үчүн илдән-илә она артыг вәсаит бурахылырды. Белә ки, 1933-чү илдә мәтбуата 2,5 миллион манат сәрф әдилдийи һалда, 4 ил сонра, йә'ни 1937-чи илдә бу мәбләг 4,4 миллион маната чатдырылды ки, бу да 176 фаиз артым тәшкил әдирди.

Беләликлә, Совет һөкүмәти мәтбуат ишинин техники базасыны тәкмилләшдирмәклә бәрәбәр она ләзым олан малийә вәсаитини дә мүнәтәзәм сурәтдә артырды.

Республикамызын зәһмәткешләрини коммунизм гуручулуғунун гаршына гойдуғу вәзифәләри еринә етирмәйә доғру сәфәрбәрлийә алан район гәзетләринин иши диггәтәләйигдир. Азәрбайчан К(б)П МК-нын рәһбәрлийи алтында бир чоһ район гәзетләри өз ишләрини күнүн гәләбләринә уйғун гура билдикләриндән бир сыра мүнвәффәгийәтләр әлдә әтмишләр. 1939-чу илдә Үмум Иттифаг Кәнд Тәсәррүфаты Сәркисинә һазырлығы яхшы тәшкил әдән, сосялист әкинчилиийини йүксәлт-

мәклә районун колхозларына لازымы ярдым көстәрмиш олан «Гызыл Араз» (Гарякин району) гәзети Үмум Иттифаг Кәнд Тәсәррүфаты Сәркисинин Баш Комитәси тәрәфиндән икинчи дәрәчәли диплом, 5000 манат пул вә бир велосипед мұкафат алды.

ҮЙК(б)П МК 1938-чи илдә ноябрын 14-дә гәбул этдий гәрарында көстәрир ки, «Марксизм-ленинизм тәблигиндә башлыча вә һәлләдичи силаһ мәтбуат — журналлар, гәзет вә китабчалар олмалыдыр».

Бу гәрар гәзет вә журнал нәшри саһәсиндә Азәрбайчан партия тәшкилатынын иш програмы олду. Бу замандан әтибарән республика вә район гәзетләриндән эләвә чоxtиражлы ашағы мәтбу органлар ярадылды. Айры-айры нефт районларында, ири санае мұәссисәләриндә, бөйүк тикинтиләрдә, МТС, совхоз вә али мәктәбләрдә гәзетләр бурахылды. Идарә вә мұәссисәләрдә, нефт мәдәнләриндә колхоз вә совхозларда бурахылан дивар гәзетләри кетдикчә инкишаф әдиб, мүнτζәэм чыхмаға башлады, ерли партия, тәсәррүфат, һәмқарлар вә комсомол тәшкилатларына яхындан көмәк этди.

Чоxtиражлы гәзетләр сырасында Хәзәр дәннизчиләринин «Каспи болшевики», Азәрбайчан дәмрийолчуларынын «Болшевик релсләриндә», нефттәмизләйән заводларда чыхан «Совет трубчаткасы», Самур-Дәвәчи каналы тикинтиси заманы бурахылан гәзетләр Азәрбайчан вә рус дилләриндә күтләви тиражла чап әдиләрәк, мұәййән саһәләрин ишчиләринин севә-севә оху-дуглары вә халгымызын игтисади гәләбәләринә яхындан көмәк эдән гәзетләрдир.

Бундан башга, республикада шөһрәт газанмыш «Мүәллим гәзети»ни, «Азәрбайчан кәнчләри» вә «Молодежь Азербайджана», «Азәрбайчан пионери», «Нефт уғрунда» гәзетләрини вә башга гәзет вә журналлары гәйд этмәк лазымдыр.

Республика, район вә дивар гәзетләри әтрафында топланан фәһлә-кәндли мұхбирләри болшевик мәтбуатынын ән'әнәләринә йийәләнмиш вә онларын сырасындан бир чох бачарыглы совет жүрналистләри етишмишдир.

Әһалинин кениш күтләләринин савадланмасы, зиялыларын артмасы, игтисадиийтын йүксәлмәси нәтичәсиндә республикада элми, фәнни, бәдии, тәнгиди журналлар нәшр әдилмәйә башлады. Журналлар да бешиликләр дөврүндә артды. 1933-чү илдә Азәрбайчанда чыхан 15 журналдан 10-у Азәрбайчан дилиндә иди. 1938-чи илдә журналларын сайы 20-йә чатды ки, буларын да үмуми иллик тиражы 932 миң нүсхә иди. Бу исә

1933-чү илә нисбәтән 554,8 артым тәшкил әдирди. 1954-чү илдә республикамызда 2441,2 миң нүсхә тиражла 46 журнал нәшр әдилмишдир. Һәмин журналлар ичәрисиндә 1923-чү илдән нәшр әдилмәйә башлаян «Маариф вә мәдәнийәт» («Азәрбайчан») зиялыларымызын севимли журналыдыр. Һәмин журнал Азәрбайчанын классик вә мұасир язычы, мұтәфәккир вә шаирләринин әсәрләрини халга танытмаға бәрәбәр, йүзләрлә ени кәнч язычы вә шаир тәрбийә әдиб етишдирир.

Азәрбайчан зиялыларынын севә-севә оху-дуглары Азәрбайчан КП МК-нын «Тәблигатчы» журналы өз охучуларынын марксизм-ленинизм нәзәрийәси илә силаһландырыр.

Азәрбайчан мұәллимләри илк дәфә олараг анчаг Совет һакимийәти дөврүндә ана дилиндә педагожи вә методики журнал нәшр этмәк шәрәфинә наил олдулар. Бу журнал әввәлләр «Ени мәктәб», сонралар исә «Мүәллимә көмәк» ады илә чап олунду. Һазырда «Азәрбайчан мәктәби» ады илә чыхан бу журнал мәктәб ишинин сәмәрәли тәшкил әдилмәси вә методики чәһәтчә инкишаф этмәси ишиндә Азәрбайчан мұәллимләринә яхындан ярдым көстәрир.

Республикамызда чыхан «Азәрбайчан гадыны», («Шәрг гадыны») журналы Азәрбайчан мәтбуатында көркәмли ерләрдән бирини тутур. Азәрбайчан К(б)П МК органы олан бу журнал 1923-чү илдән нәшр әдилди. Онун ән бөйүк хидмәти ингилабдан әввәл чәһаләтдә галмыш азәрбайчанлы гадынлары ичтиман вә мәдәни һәята чыхармаг саһәсиндә көрдүйү ишләрдәдир. «Шәрг гадыны» биринчи нөмрәсиндән башлаяраг гадынлары Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын зәһмәткеш гадынлары бәхш этдий һүгуглардан кениш истифадә этмәйә чағырды, онлары өлкәмиздә башланмыш тәсәррүфат вә мәдәни гуручулуг ишләринә чәлб этди, ени нәсли тәрбийә әдиб етишдирмәкдә гадынларын бөйүк ролуну йүксәк гиймәтләндирди. Азәрбайчанлы гадынлар чәһаләт буховларынын гырмаг, мәдәни һәята атылмаг, халг тәсәррүфатынын мұхтәлиф саһәләриндә кишиләрлә чийин-чийинә ишләмәк барәдә «Шәрг гадыны» журналынын мәсләһәтләриндән һәвәслә истифадә этмишләр.

Азәрбайчан ЛККИ МК органы олан «Комсомол» журналы 1928-чи илдән 1940-чы иләдәк нәшр әдилдийи дөврдә кәнчләри Коммунист партиясынын һәгиги көмәкчиләри, сәдагәтли совет вәтәнпәрвәрләри руһунда тәрбийәләндирмәк кими нәчиб бир мәгсәд дашыды вә буна наил олду.

«Пионер» журналы 1927-чи илдән нәшрә башламышдыр. О, кәнч нәсли Ленин ишинә сәдагәтли олмаг, элм вә мәдәний-

йэтэ йийэләнмәк руһунда тәрбийә этмәк сәһәсиндә бөйүк фәәлийәт кәстәрир. Журнал өз гаршысына гоюлмуш вәзифәләрин өһдәсиндән мүвәффәгийәтлә кәлир вә зәһмәткеш балаларына элм вә мәдәнийәтә йийәләнмәк зөвгүнү ашылайыр. Журналын сәһифәләриндә республикамызын көркәмли алимләринин, педагог вә тәрбийәчиләринин мәгаләләри дәрчә эдилир. Журналын диггәти чәлбә эдән хусусийәтләриндән бири дәрчә бу дур ки, о өз әтрафына пионер вә мәктәблиләрдән ибарәт мүхбирләр чәлбә эдә билмишдир.

«Азәрбайчан сосялист кәнд тәсәррүфаты» журналы вә «Азәрбайчан кәнд тәсәррүфаты» гәзети дәрчә республиканын кәнд тәсәррүфатыны инкишаф әтдирмәк уғрунда сәйлә иш апарыр. Бу гәзет вә журнал габагчыл совет агрономия әлминин наилийәтләрини кениш тәблиғә этмәк йолу илә кәнд тәсәррүфатынын бүтүн сәһәләрини даһа да инкишаф әтдирмәкдә зәһмәткешләри һәртәрәfli ярдым кәстәрир, кәнд тәсәррүфат әлминин тәрәғгиси илә әлагәдар олан мәсәләләри ишләйиб һазырламаг кими мүһүм вәзифәләри еринә етирир. Колхозчулара, совхоз вә МТС ишчиләринә кәнд тәсәррүфаты әлминдәки ениликләри, кәнд тәсәррүфаты усталарынын вә габагчыл механизаторларын иш тәчрүбәсини, кәнд тәсәррүфаты истәһсалынын итгисадийәт вә тәшкилинин мүхтәлиф әктуал мәсәләләрини, онларын әтрафылы вә дәрин изаһыны өз сәһифәләриндә ишыгландырырлар. Бу журнал вә гәзет республикамызын кәнд тәсәррүфатынын әсәс сәһәләри олан памбыгчылыгы, һейвандарлыгы, мейвәчилийи, тәрәвәзчилийи, үзүмчүлүйү, субтропик биткиләри инкишаф әтдирмәк вә кәнд тәсәррүфатыны механикләшдирмәк сәһәсиндә колхоз, совхоз вә МТС ишчиләринә яхындан көмәк эдирләр.

Булардан әлавә республикамызда «Тәшвиғатчынын дәрчәтәрчәси», «Блокнот агитатора» вә бир сыра башга журналлар да он мин нүсхә тиражла нәшр эдилир.

Азәрбайчанда мәтбуатын инкишафы сәһәсиндә бөйүк наилийәтләр әлдә эдилмишдир. Биз онлардан гысача данышдыг. Сөйләдикләримизә еқун вурараг гәйдә этмәлийик ки, Азәрбайчанда мәтбуат ялныз Совет һакимийәти дөврүндә, Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында өз һәгиги инкишаф йолуну тапышдыр.

Өлкәмиздә, о чүмләдән Совет Азәрбайчанында алтынчы бешилликдә полиграфия сәнәси вә китаб мөһсулларынын нәшри даһа да инкишаф әтдириләчәкдир. Сов.ИКП XX гурултайынын Директивләриндә дейилир:

«Китаб нәшрини яхшылашдырмаг вә инкишаф әтдирмәк

үчүн тәдбирләр көрүлсүн. Китаб, журнал вә гәзет бурахылышы артырылсын, нәшрләрин вә тиражларын даһа да артырылмасына фикир верилсин. Бурахылан китабларын бәди тәртибаты вә полиграфик кейфийәти яхшылашдырылсын, полиграфия базасы кенишләндирилсин вә мөһкәмләндирилсин. ССРИ Мәдәнийәт Назирлийи полиграфия мүүссисәләринин күчү тәғрибән 50 фаиз артырылсын, мәтбәләр мүүсир аваданлыгла тәчһиз эдилсин, һәрф тәсәррүфаты вә полиграфия рәнкләринә кейфийәти яхшылашдырылсын. Хусусән кәнд ерләриндә китаб тичарәти кенишләндирилсин»¹.

Республикамызын әлм, маариф, мәдәнийәт, әдәбийәт, инчәсәнәт вә нәшрийәт ишчиләри XX гурултайын Директивләрини еринә етирмәк уғрунда инадла чалышырлар.

ЕНИ ЗИЯЛЫЛАРЫН ЕТИШДИРИЛМӘСИ

Азәрбайчанда али тәһсилин тәшкили вә инкишаф әтдирилмәси ени совет зиялыларынын етишдирилмәси үчүн мүһүм амилдир. Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында Совет һакимийәти илләриндә Азәрбайчан халгынын бөйүк наилийәтләриндән бири сосялизм гуручулуғунун бүтүн сәһәләриндә чохла али тәһсилли азәрбайчанлы кадрларын етишдирилмәсидир, коммунизм уғрунда ени, дүшүнчәли вә габагчыл мүбаризләрин тәрбийә эдилмәсидир. Бу зиялы кадрлары бүтүн ярадычылыг гүввәләрини сосялизм гуручулуғуна сәрф эдирләр.

Н. А. Булганин Сов.ИКП XX гурултайында демишдир:

«Мүтәхәссисләр бизим фәхр әтдийимиз вә гәдрини билдийимиз гызыл фондуздур. Әбәс ерә дейилдир ки, капиталист дөвләтләрин бә'зи хадимләри мүтәхәссисләр һазырламагла өз өлкәләринин биздән керә галдығыны һәйәчанла гәйдә эдирләр»².

Мүһәндис вә агрономларымыз, мүәллим вә һакимләримиз, язычыларымыз сәнәси, кәнд тәсәррүфатыны вә мәдәнийәти бөйүк марагла йорулмадан йүксәлдирләр.

Тарихи нөгтеи-нәзәрдән Азәрбайчан гыса мүддәт әрзиндә чошгун бир сурәтдә инкишаф эдәрәк, Шәрг өлкәләри ичәриндә габагчыл, орденли совет сосялист республикасына чеврилмишдир. Азәрбайчанда диггәтәшәян ени совет зиялылары ордусу ярадылмышдыр. Бу исә ялныз Коммунист партиясынын вә Совет һөкүмәтинин гайғысы нәтижәсиндә мүмкүн олмушдур.

¹ Сов.ИКП XX гурултайынын Директивләри, сәһ. 66, Бақы, 1956.

² Н. А. Булганин. Сов.ИКП XX гурултайынын Директивләри һаггында мәрүзә, сәһ. 73.

Азәрбайчанын сәнае, кәнд тәсәррүфаты, әлм, техника вә инчәсәнәт габагчылларынын орден вә медалларла тәлтиф олунамасы азәрбайчанлы кадрларла кәстәрилән гайғынын парлаг сүбутудур.

Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдуғу күндән ихтисаслы ишчиләр һазырламаг мәсәләси ән мүһүм вәзифә олараг таршыда дурду. Чүнки ингилабдан әввәл Азәрбайчанда халг тәсәррүфаты сәһәләриндә ихтисаслы ишчиләр чох аз иди. Азәрбайчан кәнди һәким, агроном нә олдуғуну билмирди. Бәзи кәндләр мүстәсна олмагла, галан кәндләрдә бир мүәллим белә тапылмазды. Одур ки, Совет һакимийәтинин илк илләриндә ени кадрлар һазырламаг лазым иди.

Азәрб.К(б)П V гурултайында С. М. Киров йолдаш кадр һазырланмасы һаггында демишир:

«Чох тәәсүф ки, гәзаларда ихтисаслы ишчиләрин йохлуғу иши ерләрдә лазыми йүксәклийә галдырмағымыза имкан вермир. Кәләчәкдә бу иши, һәм шәһәрдә, һәм дә гәзаларда лайыгинчә гайдаг салмаг лазымдыр»¹.

Кадрларла олан бөйүк әһтиячы бирдән-бирә өдәмәк чәтин иди. Буна керә дә Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдуғу күндән башлаяраг ихтисаслы кадрлар һазырламаг үчүн, бир тәрәфдән, даими ишләйән мүәссисәләр тәшкил олунду, о бири тәрәфдән, гыса мүддәтли курслар васитәсилә мүхтәлиф пешәләрә сәһиб кадрлар һазырламаг иши женишләндирилди. Гыса мүддәтли курслар васитәсилә минләрлә сәнае, кәнд тәсәррүфаты, нәглият, рабитә, маариф, партия вә совет ишчиләри һазырланды.

Еничә тәшкил олунмуш Халг Маариф Комиссарлығы ингилабдан бир нечә күн сонра, 1920-чи ил июнун 30-да, кадрлар һазырламағы тәшкил этмәк ишиндә һәлләдичи әһәмиийәти олан мүәллимләрин учота алынмасы һаггында хүсуси гәрар гәбул этди. Бунун нәтижәсиндә Бақыда вә республиканын районларында олан мүәллимләр дәрһал ишә чәлб олунду. Әйни заманда Халг Маариф Комиссарлығы гыса мүддәтли мүәллим курслары ачараг, бунларла йүзләрлә азәрбайчанлы киши вә гәдын чәлб этди.

Мүәллимләрә бөйүк әһтияч олдуғуну билдирән ашағыдакы әмрләр чох характеркир. Азәрбайчан ССР Ингилаб Комитәсинин 1920-чи ил 9 август тарихли гәрарында дейилир:

V Съезд АКП(с). Стенографический отчет, стр. 14. Издание п/о печати агитотдела ЦК АКП(б). Баку. 1923.

«1) Бүтүн мүәллимләр һәрби вәзифәдән азад олунур. 2) Педагожи курсларда охуянларла бу курслары гуртаранадәк; бүтүн әдрис мүәссисәләриндә охуянларла исә мәктәб курсуну гуртаранадәк һәрби вәзифәни еринә етирмәк үчүн чағырышдан мөһәт верилир»¹.

Кадрларын етишдирилмәси ишинә Совет һөкүмәтинин нә әдәр бөйүк әһәмиийәт вердийини бу гәрар чох айдын кәстәрир.

Мүәллим һазырламаг иши һәр ил даһа артыг әһәмиийәтәлик олду. Республикамызын рәһбәр партия вә совет органы бу мәсәлә илә мүнтәзәм сурәтдә мәшғул олдулар.

Халг Маариф Комиссарлығы һәр ил кенишләнмәкдә олан мәктәб шәбәкәсини гыса мүддәтли курслар васитәсилә мүәллимлә тәмин этмәкдә чәтинлик чәкирди. Азәрбайчан Мәркәзи Ичрайийә Комитәсинин Рәясәт һейәти С. Ағамалыоғлу йолашын сәдрлийи илә 1923-чү ил 27 январ тарихли ичласында Халг Маариф Комиссарлығынын ишчи һазырлығы һаггында әрүзәсини мүзакирә әдәрәк, ашағыдакы гәрары гәбул этди:

«...Биринчи дәрәчәли мәктәб мүәллимләринин билик сәвийәсини йүксәлтмәк мәгсәдилә онлар үчүн яй тәтили заманы педагожи курслар тәшкил этмәк һаггында Халг Маариф Комиссарлығы коллекиясынын гәрары тәсдиг әдилсин. Бу курсларын тәшкили үчүн лазым олан вәсаитин ХМК-на бурахылмасы Али Игтисади Шурая тәклиф әдилсин»².

Азәрбайчан Мәркәзи Ичрайийә Комитәси енә һәмин гәрарында инчәсәнәт кадрлары һазырламаг үчүн театр мәктәбинин чылмасына ичәзә верәрәк, бу тәдбир үчүн кифайәт гәдәр вәсаит айырмағы Халг Комиссарлары Шурасына тәклиф этди. Бунунла да Азәрбайчанда инчәсәнәт ишчиләри һазырламаг үчүн шәраит ярадылды.

Совет һөкүмәти кадрлар һазырламаг ишинин мадди бинәвәсини мөһкәмләтмәйи дә унутмурду. Азәрбайчан ССР Халг Комиссарлары Шурасы 1922-чи ил 15 июн тарихли гәрары илә Халг Маариф Комиссарлығына тәклиф этди ки, халг мәктәбәринин мүәллими кими мәс'улийәтли вәзифәйә кадрлар һазырлаян курсларын һәр чәһәтчә тамамилә тәмин олунмасына хүсуси диғгәт етирсин. Педагожи мүәссисәләрин ишиндә чәтинлик тәрәтгәтмәк мәгсәдилә вәсаитин вахтында бурахылмасы Халг Малыйә Комиссарлығына бир вәзифә олараг тапшырылды.

¹ Азәрбайчан Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 275, с/410, сияһи 1, иш сәһ. 28.

² Азәрбайчан Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 379, сияһи 1, иш 458, бл. 1.

Ингилабдан эввэл Азәрбайчанда халг мүәллимләрини мадди вәзийәти чох ағыр иди, чүнки маариф ишинә чох вәсаит бурахылды.

В. И. Ленин дейир:

«Халг мүәллимләрини рәисләрин сыхышдырмасы вә тәғийәтләри әтмәси һәлә бир яна дурсун, онлары һәр бир урядник, кәндә олан һәр бир гаракурүһчү вә я көнүллү хәфиййә вә сияси поли мамуру сыхма-боғмая салыр. Вижданлы халг маарифи ишчиләринә мааш вермәйә кәлдикдә Русия йохсулдур, амма мүф тәхор задәканлара пул едиртмәйә, мүһарибә авантураларына гәнд заводчуларына, нефт кралларына вә бу кимиләринә сә дөгә пайламаға вә саир үчүн миллионлар вә он миллионларла пу сәрф әтмәйә кәлдикдә исә Русия чох зәнкинدير»¹.

Ингилабдан сонра, Совет һөкүмәти мүәллимләрин мадди вәзийәтини яхшылашдырмаг үчүн бир сыра тәдбирлә көрдү. Мүәллимләрин вәзийәтини яхшылашдырмаг ишинә В. И. Ленин 1922-чи илдә вердийи ашағыдакы кестәри әлдә рәһбәр тутулду:

«Биздә халг мүәллими буржуазия чәмиййәтиндә һеч бир заман дурмамыш олдуғу, дурмадығы вә дура билмәйәчәйи бир йүксәклийә галдырылмалыдыр»².

Азәрбайчан ССР һөкүмәти дә мүәллимләрин мадди вәзийәтини вә мәнзил шәраитини яхшылашдырмаг үчүн бир сыра тәдбирлә һәята кечирди. Һәлә 1920-чи илдә Азәрбайчан ССР Ингилаб Комитәсинин гәбул әтдийи гәрарында дейилрди:

«... Бүтүн маариф ишчиләринин, мүәййән олунмуш мәнзил сәһәсиндән артыг, әвдә ишләмәк үчүн әлавә олараг бир ота тутмаға ихтиярлары вардыр»³.

Азәрбайчан Ингилаб Комитәси али тәһсилли кадрлар һазырламаг ишиндә әлми гүввәләрә чох бөйүк әһтияч һисс әдилийини вә Бақыда али тәһсил мүәссисәләринин тәшкил әдилийәсинин зәрурийәтини нәзәрә алараг, 1920-чи илдә ашағыдакы декрети верди:

«1. Бақы Университетинин вә ачылмасы нәзәрдә тутула Политехник Институтунун профессор вә мүәллимләри әвә әдилмәз ихтисаслы ишчиләр сырасына дахил әдилсин.

2. Университетин вә Политехник Институтунун профессор вә мүәллимләринә ишләниб һазырланмыш тариф дәрәчәләри

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 135.

² Енә орада, 33-чу чилд, сәһ. 477—478.

³ Азәрбайчан Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 275, с/410, сияһи 1, иш сәһ. 24.

ән артыг олараг хүсуси нормаларла әлавә әмәк һаггы верилсин»¹.

Азәрбайчан ССР Ингилаб Комитәсинин 1920-чи ил 10 июн тарихли декретинә көрә профессорлар, мүәллимләр, ректорлар, проректорлар, проректор көмәкчиләри вә ассисентләр һәрби әллүға чағырышдан азад олундулар.

Бүтүн бу тәдбирләр Ленин милли сиясәти әсасында мәдәнийәти инкишаф әтдирмәйи бачаран кадрлар етишдирмәк ишиндә халгымыз үчүн кениш имканлар яратды.

Чар Русиясындан вә мүсават дөврүндән галан сайча чох аз мүәллимләри ени иш үсулу илә, сосялист мәдәнийәти илә аныш әтмәк мүһүм вәзифәләрдән бири иди.

В. И. Ленин демишди:

«Халг мүәллимләрини тәшкил әтмәк ишини мүнтәзәм сүәтдә күчләндирмәк лазымдыр ки, онлар буржуа гурулушунун даяғындан... совет гурулушунун даяғына дөндәрилсинләр, онларын васитәсилә кәндлиләр буржуазия илә иттифагдан узагашдырылсын вә пролетариатла иттифаға чәлб әдилсин»².

Көһнә мүәллимләри һәрәкәтә кәтирмәк, онлары ени вәзифәләрә гошмаг, педагогика мәсәләләринин ени гайдада гоюлулу илә марагландырмаг үчүн мүһүм тәдбирлә вә ишләр көүлмәли иди. Она көрә дә гысамүддәтли курсларда ени ишчиләр һазырламагла бәрабәр, һәмин көһнә мүәллимләри дә әһатә тмәк лазым кәлирди.

Курс тәдбирләринин нә гәдәр әһәмийәтли олдуғуну тәсәвүр әтмәк үчүн онларын бурахылышыны нәзәрдән кечирәк: 1923—1927-чи илләрдә курсларда 4173 нәфәр һазырланды. Бундан башга ени әлифба курслары васитәсилә 1000 нәфәр азырланды.

Курс тәдбирләри, башлыча олараг, ингилабдан сонракы йәрпа илләриндә чох йайлды. Лакин бунунла янашы олараг, әбит үмуми ихтисас мәктәбләринин сайы да илдән-илә арты вә даһа бачарыглы кадрлар һазырланды. Республикамызы педагожи, кәнд тәсәррүфаты, сәнае, иншаат, сәһиййә вә байарлыг техникумлары бүрүдү. 1924—1925-чи дәрс илиндә республиканын техникумларында 4969 нәфәр, 1925—1926-чы дәрс илиндә 5893 нәфәр, 1926—27-чи дәрс илиндә исә 7137 нәфәр әләбә, о чүмләдән 67,7% азәрбайчанлы тәһсил алды. Сон ил-

¹ Азәрбайчан Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 275, с/410, сияһи 1, иш сәһ. 24.

² В. И. Ленин. Әсәрләри, 33-чу чилд, сәһ. 478.

дә тәһсил алан 4826 азербайчанлынын 1757 нәфәри гылар иди.

1920—1926-чы илләрдә тәкчә педагожи мәктәпләр ашағьдакы гәдәр Мүәллим бурахды:

Илләр	Бурахыландарын сайы	О чүмләән азербайчанлы	
		кишиләр	гадылар
1920	—	—	—
1922	9	9	—
1923	40	40	—
1924	113	95	18
1925	197	157	40
1926	401	328	73

Бу рәгәмләр мүәллимләр етишдирмәк ишинә һөкүмәт тәрәфиндән нә гәдәр бөйүк әһәмийәт верилдийини көстәрир.

Орта вә али тәһсилли мүәллим һазырлаян мүәссисәләрин етишдирдийи кадрлар нәтичәсиндә республикамызда орта вә али тәһсилли мүәллимләрин сайы кетдикчә чоһалды, ибтидаи вә әв тәһсилли олан мүәллимләрин сайы илдән-илә азалды. Бу ну ашағьдакы чәдвәлдән айдын көрмәк олар.

Илләр	Али вә орта тәһсиллиләр	Ибтидаи вә әв тәһсилли оланлар
1920	3%	97%
1924	9%	91%
1925	23,8%	76,2%
1926	31,7%	68,3%
1927	43,6%	56,4%

Рәгәмләрдән көрүндүйү кими азербайчанлы мүәллимләрин билик сәвийәси ардычыл сурәтдә йүксәләрәк, азсавадлы мүәллимләр педагожи ихтисас газанан мүкәммәл һазырлыгылы, мүәсир методлар вә марксизм-ленинизм дүнякөрүшү илә силәләнән мүәллимләрлә әвәз әдилди. Халг маарифи үчүн ишчә һазырлыгы үзрә көрүлән бу тәдбирләр мүсбәт нәтичәләр верди.

Азербайчан ССР халг тәсәррүфатынын башга сәһәләриндә дә (сәнае, нәглият, рабитә, кәнд тәсәррүфаты, ичтимаи-иғтисади гурулуш, инчәсэнәт, сәһийә вә с.) бәрпа илләриндә кадр һазырлыгына бөйүк фикир верилди. Белә ки, 7 ил мүддәтиндә 818 нәфәр мүтәхәссис һазырланды.

Азербайчан К(б)П VII гурултайы (1926-чы ил) халг тәсәррүфатынын бүтүн сәһәләри үчүн ихтисаслы кадрлар һазырламағ мәсәдилә ашағьдакы гәрары гәбул этди:

«Ихтисаслы фәһләләрин планлы сурәтдә һазырлыгынын әсәс формасы фабрик-завод шакирдлийи мәктәбидир. Бу мәктәпләрин һазырда олан шәбәкәсини гејри-кафи һесаб әдәрәк, инкишаф әтмәкдә олан сәнае вә нәглияттын тәләбинә мүвафиг оларағ бунларын вә охуян шакирдләрин сайыны артырмағ лазымдыр».¹

Бурада да һәм гысамүддәтли курсларын, һәм дә техникумларын вә диқәр орта мәктәпләрин шәбәкәси бир нечә дәфә артды.

Республикада партия, совет вә сияси-маариф ишчиләри һазырламағ сәһәсиндә совет-партия мәктәпләринин чох бөйүк хидмәти олмушдур. Бир кечид формасы олмағ әтибарилә бу мәктәпләр ерли кадрлар һазырланмасында хүсусилә мүһүм рол ойнадылар. 1920—1921-чи илдән башлаярағ бу типли мәктәпләр Бақы, Қировабад, Степанакерт, Нахчыван вә башга шәһәрләрдә тәшкил олунду. Азербайчан партия тәшкилаты күтләви кадрлар һазырлаян бу мәктәпләрин иши илә яхындан мәшғул олурду.

1925-чи илдә Азербайчан К(б)П VI гурултайынын кәндә иш һағгындакы гәрарында дейилир:

«Гаршысына партия-совет хәтти илә практики ишчиләр һазырламағ кими ән чидди мәсәләләрдән бирини гоймуш олан партия, мөвчуд партия-совет мәктәпләри шәбәкәсинин мөһкәмләндирилмәсини вә инкишафыны бу тәдбир үчүн зәмин һесаб әдир»². Бу гәрарлардан сонра совет-партия мәктәпләринин шәбәкәси кенишләндирилди. Мәсәлән, 1927-чи илдә I вә II дәрәчәли 8 совет-партия мәктәби вар иди ки, бурада 785 нәфәр

¹ Резолюции и постановления VII съезда АКП(б), стр. 16. Кооперативное издательство «Бакинский рабочий», Баку, 1926.

² Резолюции и постановления VI съезда Азербайджанской Коммунистической партии (б), стр. 19. Кооперативное издательство «Бакинский рабочий», 1926.

тәһсил алырды. Бунлардан да 101 нәфәри гадын иди, о чүмлөдән 87 нәфәри азербайҗанлы гадын иди.

Бәрпа дөврүндә Азербайҗан ССР-нин халг тәсәррүфаты енилән гурулдуғу кими, маариф вә мәдәнийәт сәһәсиндә дә хейли ирәлиләмә олду. Мә'лум олдуғу кими, ССРИ халг тәсәррүфатынын бәрпа вә инкишаф этдирилмәсинә даир биринчи бешиллик план тәртиб эдилди. Азербайҗан зәһмәткешләри бешиллик планын еринә етирилмәси уғрунда чидди мүбаризә йә киришиләр. Азербайҗан халг тәсәррүфаты бешиллик әрзиндә ени техника илә силаһланды. Буна көрә дә бу техниканы идарә эдә билән орта ихтисаслы ишчиләр һазырламаг әһтиҗиҗ гаршыя чыхды.

Сәнаеин инкишаф этдирилмәсинә даир перспектив плана уйғун олараг ени мүтәхәссисләр һазырламағын планлашдырылмасы мәсәләси УИК(б)П МК-нын 1928-чи ил июн Пленумунда әсас мәсәлә кими мүзакирә эдилди. Ени мүтәхәссисләр һазырланмасы ишини яхшылашдырмаг һаггында В. М. Молотов йолдашын мә'рузәси әсасында гәрар гәбул эдилди. Гәрарда дейлирди:

«Техникумларын тәләбә һей'әти вә шәбәкәси кенишләндирилсин вә элә эдилсин ки, бешиллийин ахырында мүһәндисләрин сайы илә техникләрин сайы арасындакы нисбәт азы 2:3 олсун»¹.

Пленумун бөйүк сиясә әһәмийәтә малик олан бу гәрары Азербайҗан үчүн дә ихтисаслы кадрлар һазырламаг ишиндә бир програм олду. Биринчи бешиллийи мүвәфғәййәтлә һаята кечирмәк үчүн сәдагәтлә вә вичданла чалышан кадрлар етишдирилмәси иши кенишләндирилди. Ленин милли сиясәтини дөнмәдән һаята кечирмәк сайәсиндә Азербайҗанда сәнае вә кәнд тәсәррүфатынын инкишафыны тә'мин эдән минләрлә орта ихтисаслы ишчиләр һазырланды.

1914—1915-чи дәрә илиндә Азербайҗанын әразисиндә чәми 3 орта ихтисас мәктәбиндә 500 нәфәр ишчи һазырланардыса. Совет һакимийәтинин 8-чи ил дөнүмүндә, йә'ни 1928—1929-чу дәрә илиндә Азербайҗан ССР-дә бу чүр орта ихтисас мәктәбләринин сайы 41-ә, мүдавимләринин сайы исә 10800 нәфәрә чатды.

Азербайҗанда кадр һазырлығы мәсәләсинин чох бөйүк сияси вә тәчрүбәви әһәмийәтини нәзәрә алараг, 1930-чу илдә Азербайҗан К(б)П Х гурултайы өз гәрарында кәстәрди:

¹ Сов.ИКП гәтнамә вә гәрарлары, II һиссә, сәһ. 575.

«Гурултай өлкәнин план тәләбатына уйғун олараг кадрларын тәкмилләшмәси вә һазырланмасы ишини кенишләндирмәйи АК(б)П МК-я тапшыраг, кадр һазырланмасы, о чүмлөдән апаратын ерлиләшдирилмәси һаггында Мәркәзи Комитәнин әһ яхын пленумунда мә'лумат вермәйи МК-нын ени һей'әтинә тапшырыр»¹.

Беләликлә республикамызда кадрлар һазырлығы мәсәләси диггәт мәркәзинә гоюлараг, бешилликләр дөврүндә хүсусилә кениш ер тутду. Техникумларын вә ихтисаслы ишчи һазырлаян башга орта мәктәбләрин, һабелә бурада охуянларын нечә артдығыны ашағыдакы рәгәмләрден көрмәк олар:

Биринчи бешиллийин сонунда, йә'ни 1932—1933-чү дәрә илиндә республикадакы 85 техникумда вә ихтисаслы ишчи һазырлаян башга орта мәктәбләрдә 14800 нәфәр, икинчи бешиллийин сонунда, йә'ни 1937—1938-чи дәрә илиндә 74 мәктәбдә 23500 нәфәр, 1938—1939-чу дәрә илиндә исә 93 техникумда вә ихтисаслы ишчи һазырлаян башга орта мәктәбләрдә 27076 нәфәр тәһсил алырды.

1938—1939-чу дәрә илиндә тәләбәләрин сайы биринчи бешиллийин башланғычына, йә'ни 1928—1929-чу дәрә илинә нисбәтән 250%, бешиллийин сонунда, йә'ни 1932—1933-чү дәрә илинә нисбәтән 183% тәшкил этди ки, бу да 1914—1915-чи дәрә илиндә олдуғундан 54,2 дөфә артыг иди.

1938—1939-чу дәрә илиндә республикамызын техникумларында вә ихтисаслы ишчи һазырлаян башга мәктәбләриндә охуян 27076 тәләбә халг тәсәррүфаты сәһәләринә көрә белә бөлүнүрдү: сәнае вә тикинти сәһәсинә 4019, нәглийят вә рабиәтә сәһәсинә 912, кәнд тәсәррүфаты сәһәсинә 2926, ичтимаи-игтисади сәһәйә 519, маариф сәһәсинә 11851, инчәсәнәт сәһәсинә 1540, сәһиййә сәһәсинә 5309 нәфәр.

Бу рәгәмләрден айдын көрүнүр ки, Азербайҗан ССР-дә 18 ил мүддәтиндә йүзләр вә минләрлә ихтисаслы кәнч сосялизм гуручулары һазырланды.

Мүһарибә дөврүндә дә орта тәһсилли мүтәхәссисләрин һазырланмасы иши давам этдирилди. Мүһарибәдән сонра бу ишә даһа да чидди фикир верилди. Белә ки, мүһарибәдән сонракы дөрдүнчү бешилликдә 21709 нәфәр, бешинчи бешилликдә исә 22000 нәфәр орта ихтисаслы кәнчләр һазырланды. Техникум вә башга орта ихтисаслы тәдрис мүәссисәләриндә охуянларын сайы, истәр мүһарибә илләриндә, истәрсә дә мүһа-

¹ Резолюция по отчету ЦК АКП(б) на X съезде партии, стр. 12, Баку. 1930.

рибэдэн сонракы бешилликлэр дөвүрдә артырылды. Буну ашагыдакы чөдвөлдән даһа айдын көрмөк олар.

Илләр	Тәһрис мүүссисәләрини сайы	Мүлавиһмә әрин сайы
1940—1941	91	17390
1945—1946	69	17856
1950—1951	81	10'64
1955—1956	79	29255

Сов.ИКП XX гурултайынын Директивләриндә алтынчы бешилликдә орта тәһсилли мүтәхәссисләр һазырланмасы мүнүм бир вәзифә олараг ирәли сүрүлмүшдүр.

«Али вә орта ихтисас мәктәпләриндә халг тәсәррүфаты вә мәдәни гуручулуғ үчүн тәләб олуһан гәдәр мүтәхәссисләр һазырланмасы нәзәрдә тутулсун. Бешиллик әрзиндә али вә орта тәһсилли мүтәхәссисләр бурахылышы бешинчи бешиллийә нисбәтән бүтүндүклә тәғрибән бир дәфә ярым, ағыр сәнае сәһәләри, тикинти, нәглийят вә кәнд тәсәррүфаты үчүн мүтәхәссисләр бурахылышы исә тәғрибән ики дәфә артырылсын»¹.

Директивләрдә мүнәндис-техник вәзифәләриндә ишләйән әмәли ишчиләрин, һабелә фәһлә вә колхозчуларын истәһсалатдан айрылмадан орта тәһсил алмаларына кениш имкан вермәк үчүн ахшам мәктәпләри вә гияби мәктәпләр вәситәсилә орта ихтисас тәһсиллини хейли кенишләндирмәк дә көстәрилмишдир. Партия, совет вә комсомол тәшкилатлары Сов.ИКП XX гурултайынын көстәришләрини еринә етирмәк уғрунда йорулмаг билмәдән мүбаризә апарырлар. 1956-чы илдә республикамызын 79 мүхтәлиф ихтисас мәктәбиндә вә техникумда 29000 нәфәрдән чох кәнч өз тәһсилләрини давам этдирмишләр. Коммунист партиясы, Совет һөкүмәтинин кадр һазырлығы сәһәсиндә апардығы иһадлы мүбаризәси нәтичәсиндә инди республикамызын шәһәр вә кәндләриндә 47 мин нәфәрә гәдәр орта тәһсилли мүтәхәссисләр халг тәсәррүфатында чалышырлар.

Ингилабдан әввәл нәинки Азәрбайчан, һәтта Загафгазияда бир дәнә дә олсун али мәктәб йох иди. Азәрбайчан зәһмәткешләри али тәһсилә һасрәт галмышдылар. Яһныз ингилабдан сонра Азәрбайчанда али тәһсил мүүссисәләри тәшкил этмәк үчүн имкан яранды.

¹ Сов.ИКП XX гурултайынын Директивләри, сәһ. 64—65.

Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулан күндән башлаяраг сәнае, кәнд тәсәррүфаты вә мәдәнийәти инкишаф этдирмәк үчүн республикада мүхтәлиф мүтәхәссисләр һазырлаян али вә али техники мәктәпләр тәшкил әдилди вә бу мәктәпләрин сайы кәт-кәдә даһа да артырылды. һәмин мәктәпләрдә Азәрбайчан зәһмәткешләринин оғул вә гызлары пулсуз вә дөвләтдән тәгаүд алмагла охумаға башладылар.

Азәрбайчан халгынын габагчыл нүмайәндәләринин тә'кидилә Бақыда 1919-чу илдә университет тәшкил әдилмишди. Яһныз Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра университет һәгиги ишә башлады.

Азәрбайчан Ингилаб Комитәсинин 1920-чи ил 16 ноябр тарихли декрети илә, республика сәнаеи үчүн кадрлар һазырламаг мәгсәдилә политехник институт, кәнд тәсәррүфаты мүтәхәссисләри етишдирмәк үчүн Азәрбайчан ССР һөкүмәтинин 1920-чи ил 14 декабр тарихли гәрары илә политехник институт аһында кәнд тәсәррүфаты факултәси ярадылды. Чохлу миғдарда тәшкил олуһмуш техникум вә орта мәктәпләри али тәһсилли кадрларла тә'мин этмәк мәгсәдилә Азәрбайчан һөкүмәтинин 1921-чи ил 14 июл тарихли гәрары илә Бақы Педагожи Институту ярадылды.

Азәрбайчанда али мәктәпләрин вә али тәһсилли тәшкил вә инкишаф этдирилмәсиндә бөйүк рус халгынын мисилсиз көмәйи олду. Белә ки, 1922-чи ил 13 ноябрда РСФСР-ни үмуми дөвләт бүдчәсиндән Азәрбайчан университетинин, педагожи вә политехник институтунун әһтиячыны өдәмәк үчүн 10 мин манат гызыл пул ярдымы әдилди.

Азәрбайчанда тәшкил олуһмуш институтларда әлми гүввә чох аз иди. Азәрбайчанлылардан ибарәт әлми ишчиләрин һазырланмасы сәһәсиндә рус алимләринин бөйүк ролу олмушдур. Али вә али техники мәктәпләрдә көркәмли рус алимләриндән академик Губкин, Голубятников, И. И. Мешшанинов, И. И. Широкогородов, В. В. Бартолд вә башгалары Бақыя кәләрәк, мүнәзирәләр охуюр вә әлми рәһбәрлик әдирдиләр.

Азәрбайчанда тәшкил олуһан бу үч али мәктәб 1924-чү илдән башлаяраг али тәһсилли кадрлар бурахды. Онлар 1927-чи иләдәк 1870 нәфәр һәким, педагог, мүнәндис, агроном, шәргшунас вә башга мүтәхәссисләр бурахмышдыр. 1928—1929-чу дәрәс илиндә бу али мәктәпләрдә 4400 нәфәр фәһлә-кәндли баласы охуюрду.

Бүтүн өлкәмиздә олдуғу киһи, Совет Азәрбайчаньнда да мүтәхәссисләрә олан тәләбин артмасы, сһи совет зиялылары-

нын бөйүк бир ордусуну яратмаг зэрурэти али мектэблэрин енидэн гурулмасыны тэлэб эдирди.

УИК(б)П МК-нын 1928-чи ил июл Пленумунун али мектэблэрдэ ени мутэхэссис назырланмасы ишини яхшылашдырмаг хаггындакы гэрары эсасында Азербайчанда бир сыра институтлар тэшкил эдилди. Июл Пленумунун гэрарына мувафиг олараг 1929-чу илдэ Азербайчан Политехник Институтунун кэнд тэсэррүфат факултэси эсасында Кировабад шэһэриндэ мүстэги Кэнд Тэсэррүфат Институту ярадылды. 1930-чу илин 9 январында Загафгазия СФСР һөкүмэтинин гэрары илэ Бақыда Загафгазия Дөвлэт Бэдэн Тэрбийэси Институту тэшкил олунду. 1936-чы илдэ бу институт енидэн тэшкил олунуб Азербайчан Дөвлэт Бэдэн Тэрбийэси Институтуна чевриди. 1936-чы илдэ Азербайчан Дөвлэт Педагожи Институтундан гияби шө'бэ айрылды, мүстэги Гияби Педагожи Институту ярадылды. 1936-чы илдэ һакимләри тэкмилләшдирэн, 1939-чу илдэ мүэллимләри тэкмилләшдирэн институтлар тэшкил олунду.

Коммунист партиясы вэ Совет һөкүмэтинин гайгысы сайысында ярадылан бу али вэ али техники мектэблэрдэ тэлэбэлэрин сайы илдэн-илэ артды вэ мезунларын сайы чохалды. Нэркаһ 1928—1929-чу дэрс илиндэ үч али мектэбдэ 4400 тэлэбэ охуюрдуса, 1938—1939-чу дэрс илиндэ 14 али мектэбдэ 11900 тэлэбэ охуюрду. 18 ил мүддэтиндэ һэмин али мектэблэр 21592 нэфэр мүхтэлиф ихтисаслы али тэһсилли кадрлар назырлады ки, бу да эһалинин һэр 1000 нэфэринэ 6,7 нэфэр али тэһсиллинин дүшдүйүнү көстэрир.

Али ихтисаслы ишчилэрин назырланмасы саһэсиндэ Коммунист партиясы вэ Совет һөкүмэтинин бөйүк гайгыкешлийи һэмишэ өзүнү көстэрир.

УИК(б)П МК вэ ССРИ Назирлэр Совети Азербайчан ССР-нин 20-чи илдөнүмүндэ көндэрдикләри тэбрикдэ язырдылар:

«Ингилабдан эввэл Азербайчанда бир дэнэ дэ олсун али мектэб йох иди. Инди республикада 150 али мектэб, техникум вэ элми-тэдигат мүэссисэи вардыр. Мүэллим, мүһэндис, агроном, һаким, эдэбийятчы, мусигичи вэ артистлэрин чохлу милли кадрлары етишмишдир».

Азербайчанын али мектэблэриндэ тэлэбэлэрин сайча чохлуғу нэинки Шэрг өлкэлэрини, һатта бир сыра Европа өлкэлэрини дэ кечмишдир. 1938—1939-чу дэрс илиндэ Түркийэдэ эһалинин һэр 1924, Алманияда 981, Инкилтэрэдэ 930, Италияда 574 вэ Франсада 582 нэфэриндэн бир адам али мектэбдэ охулуғу һалда, һэмин заман Азербайчанын 108 нэфэр эһалисиндэн бир нэфэри али мектэбдэ охуюрду.

Республикада тэшкил олунан бу али мектэблэр өз инкишафыны Бөйүк Вэтэн мүһарибэси иллэриндэ һеч дэ даиядырмады. Мектэблэрин мигдары артды. Алман фашистлэринэ гэлэбэ чалмаг үчүн мүэллимлэр, һакимлэр, мүһэндислэр Гызыл Орду сыраларына кетдикдэ, али мектэблэримиз өз ишлэрини мүһарибэ шэраитинэ уйгун олараг гурдулар. Кадр назырлығы даһа да чидди бир вэзифэ олараг гаршыда дурду. Бу вэзифэнин эһдэсиндэн кэлмэк үчүн Азербайчан партия тэшкилатларынын рэһбэрлийи алтында Азербайчанын али мектэблэри өз ишлэриндэ чидди дөмүш ярадараг, мүһарибэйэ кедэн кадрлары вэвэз этмэк үчүн өлкэнин сэнэе, кэнд тэсэррүфаты, мэдэни мүэссисэлэри үчүн марксизм-ленинизм элминэ дэриндэн йийэ дэнишиш, сиясы чэһэтдэн еткин, сағлам фикирли, вэтэн вэ халгымыза ахырадэк садиг олан али тэһсилли вэтэнпэрвэрлэр етишдирдилэр.

1941—1942-чи дэрс илиндэ республикада Халг Маариф Комиссарлығы тэрэфиндэн идарэ олунан 6 али мектэб олдуғу һалда, Вэтэн мүһарибэси иллэриндэ бунларын сайы 9-а чатдырылды. 1943-чу илдэ Казах, Губа вэ Ағдам районларында ени мүэллим институтлары тэшкил олунду.

Мүһарибэ иллэриндэ университетин нэздиндэ тэшкил олунан шэргшүнаслыг шө'бэси эсасында мүстэгил шэрг факултэси тэшкил олунду. Инчэсэнэт ишчилэри назырламаг үчүн театр институту тэшкил эдилди.

Мүһарибэдэн сонракы иллэрдэ Азербайчанда орта мектэблэри рус вэ харичи дил мүэллимләри илэ тэмин этмэк мэгсэдилэ рус вэ харичи диллэр институтлары ярадылды. Азербайчан Сэнэе Институтундан 1952-чи илдэ Политехник Институт айрылды.

Республиканын али вэ али техники мектэблэри 1940-чы илдэн 1950-чи илэдэк 9782 али тэһсилли педагог, 5489 һаким, 3069 мүһэндис вэ 1672 агроном назырладылар.

1955—1956-чы дэрс илиндэ республиканын 14 али мектэбиндэ 34699 тэлэбэ, о чүмлэдэн 10000 нэфэрдэн чоху гияби шө'бэдэ охуюрду. Али мектэблэрин чохалмасы илэ элагэдар олараг орада охуян тэлэбэлэрин дэ мигдары артды.

102-чи сәһ-дәки чәдвәл мүһарибэдән сонракы бешилликләр дөврүндә республикамызда али мектәбләр дә охуян тәләбәләрин артымыны көстәрир.

Али мектәбләрин сайча азалмасы Нахчыван; Нуха, Казах, Агдаш вэ Губа мүэллимлэр институтларынын бағланмасы илэ элагэдарды.

Сов.ИКП XIX гурултайынын гэрарларында үмуми ониллик тәһсилэ кечмәклә там али тәһсилли мүэллимә эһтияч артды.

она көрө дө мүәллимләр институтлары ләғв эдилди, онларын өззиндө Бакы, Кировабад педагожи институтлары, рус дили вә харичи дилләр институтларына тәләбә гәбулу артды.

Илләр	Али мәктәб- ләрин саны	Охуналарын сайы
1940—1941	16	14612
1945—1946	17	19631
1950—1951	20	28432
1955 - 1956	14	34699

Али мәктәбләрин лабораториялары эн ени типли ләвази-матла тәмин эдилмишдир. Һазырда (1956-чы илдә) али мәктәбләримиздә 2088 нәфәр элми, педагожи ишчи вардыр.

Бүгүн өлкәмиздә олдуғу кими, Азәрбайчанда да ибтидаи мәктәбдән тутмуш али мәктәбә гәдәр тәдрис очагларынын гапылары һамынын үзүнә ачыгдыр.

Будур, көн заводунда чалышан азәрбайчанлы фәһлә һүсейнбала һүсейновун 8 ушағынын һамысы али тәһсил алмышдыр. Онлардан 6 нәфәри һәким, бири чография мүәллим, дикәри иктисадчыдыр. Һүсейновун бөйүк гызы һәтта ики факултә битирмишдир.

Кечмиши муздур олан Гурбан Көзни Акмурадованын 8 ушағы вардыр. Оун бир оғлу сияси вә элми биликләри ян чәмийәтин үзвүдүр, үч гызы университетдә охуюр, бир гызы ушаг хәстәханасында баш һәкмиин муавинидир. Аиләнин ән кичик гызы бу ил орта мәктәби гуртармышдыр.

Бәрдә районунда дул гадын һәгигәг Абасованын бир гызы али тәһсилли мүәллимдир, ики гызы университетдә, бир оғлу сәнае институтунда, бир гызы Бәрдә орта мәктәбинин X сифиндә, бир оғлу исе VIII сифиндә охуюр.

Азәрбайчанда али мәктәб шәбәкәси артмагла бәрабәр, онларын иш кейфийәти дә яхшылашыр, элми гүввәләрин, факултә вә кафедраларын мигдары чошалыр.

Бешинчи бешиллик әрзиндә 26 мин нәфәрлән чох али тәһсилли мүтәхәссис һазырланмышдыр. Техники элмләр сәһәсиндә кадр һазырлығына даһа чох әһәмийәт верилир. Бунун нәтичәсиндә 1955-чи илдә республикада халг тәсәррүфатынын бүтүн сәһәләриндә али тәһсилли мүтәхәссисләрин сайы 1950-чи илә нисбәтән 49 фаиз, о чүмләдән мүнәндисләрин сайы 37 фаиз, агрономларын сайы 49 фаиз, зоотехникләрин вә байтар һәкимләринин сайы 61 фаиз, һәкимләрин сайы 18 фаиз артмышдыр. Совет һакимийәти илләриндә республикамызда али вә али

техники мәктәбләрин тәшкил вә инкишаф этдирилмәси нәтичәсиндә мүтәхәлиф иктисаслы али тәһсилли мүәллим кадрларынын ордусу ярадылмышдыр. Инди республикамызын сәнаеи, кәнд тәсәррүфаты вә мәдәнийәт сәһәсиндә 44100 нәфәр али тәһсилли мүтәхәссис сосялист гуручулуғунда фәал иштирак әдирләр. Бундан башга гейд этмәк ләзымдыр ки, республикамызын али мәктәбләрини гуртаранларын мүййән мигдары Орта Асия, Эрмәнистан, Күрчүстан вә башга гардаш республикалара ишә кетмишләр.

Сов.ИКП XX гурултаы али мәктәбләрдә, хүсусән али техники мәктәбләрдә кадр һазырланмасы ишинин яхшылашдырылмасына чидди фикир верилмәсини гаршыя гоймушдур. Директивләрдә көстәрилир ки, али иктисас мәктәбләриндә халг тәсәррүфаты вә мәдәни гуручулуғу үчүн тәләб олунан гәдәр кадр һазырланмасы нәзәрдә тутулсун. Бешиллик әрзиндә али тәһсилли мүтәхәссисләр бурахылмасы бешинчи бешиллийә нисбәтән бүтүнлүкдә тәгрибән бир дәфә ярым, ағыр сәнае сәһәләри, тикинти, нәглийят вә кәнд тәсәррүфаты үчүн мүтәхәссисләр тәгрибән ики дәфә артырылсын.

Һәмин Директивләрдә мүнәндис вә техник вәзифәләриндә ишләйән ишчиләрин вә колхозчуларын итәһсалатдан айрылмадан али тәһсил алмаларына кениш имкан вермәк үчүн ахшам гияби мәктәбләринин вә гияби мәктәбләр вәситәсилә али иктисас тәһсилинин хейли кенишләндирилмәси көстәрилмишдир.

Республикамызда али мәктәбләрин мадди базасынын кетдикчә мөһкәмләнмәсини, педагожи вә элми кадрларын инкишаф этмәсини ашағыдакы айры-айры али мәктәбләрин әмәли ишиндән айдын көрмәк олар.

С. М. Киров адына Азәрбайчан Дөвләт Университети 10 ил әрзиндә (1920—1930) 1500-дән артыг мүтәхәссис, һәким, тарихчи, рязийятчы, физик, кимякәр, биолог, дилчи, шәргшүнас, иктисадчы, һугушшүнас бурахды. Республикамызын халг тәсәррүфатынын инкишафы илә әлағәдәр олараг университеттин факултәләринин сайы артды вә профилләри дәйишди.

Университет йүксәк иктисаслы азәрбайчанлы кадрлар етишдирилмәсиндә вә онларын бөйүмәсиндә мүнәм рол ойнады. Университетин тәләбәләри сырасында азәрбайчанлыларын илдән-илә артдығыны көстәрән рәгәмләр буну айдынчасына сүбүт әдир: 1919—1920-чи дәрс илиндә университетдә 297, 1924—1925-чи дәрс илиндә 506 вә 1928—1929-чу дәрс илиндә 784 нәфәр азәрбайчанлы тәләбә тәһсил алды.

Илк заманлар университетдә дәрсләр башлыча оларак рус дилиндә кечирилди. Ялныз шәрг факултәсиндә дәрсләр Азәрбайчан дилиндә апарылыр вә азәрбайчанлы тәләбәләр бу факултәйә дахил олурдулар. 1926-чы илдән әтибарән бүтүн факултәләрдә тәдрис Азәрбайчан дилиндә кечирилмәйә башлады. Бунунла әлагәдар оларак университетин бүтүн факултәләриндә азәрбайчанлыларын сайы илдән-илә артды.

Азәрбайчанлы кадрлары һазырламаг мәгсәдилә Азәрбайчан К(б)П VIII гурултайы ашағыдакы гәрары гәбул этди:

«Һазырда али мәктәбләрин түркләшдирилмәси (азәрбайчанлашдырылмасы — Н. П.) проблеми һәгигәтән һәята кечирилди. Лакин бу иши битмиш һесаб әтмәк олмаз. Түркләшдирилмә ишини кенишләндирмәк вә али мәктәбләрин өзләриндә түркләшдирмә тәрәфдары оланлара әсастанараг бу иши даһа да ирәдиләтмәк вә бу ишин ән яхын заманларда гуртармасыны нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

Түркләрдән вә я түрк дилини биләнләрдән әлми ишчиләрин һазырланмасы али мәктәбләрин түркләшдирилмәси проблеминин әсас мәсәләләриндән бири оларак давам әтмәкдәдир. Әлми фәалийәт үчүн лазым кәлән шәраити яратмаг мәгсәдилә: а) сабит әлми ишчи кадрлары мүййән әдилсин вә бунун кәмийәтчә мигдары артырылсын; б) онларын мадди вәзийәти яхшылашдырылсын»¹.

Халг тәсәррүфатынын чошгун инкишафы илә әлагәдар оларак мütәхәссисләрин һазырланмасы ишини кенишләндирмәк лазым иди. Буна көрә дә али мәктәбләрн снитән гурмаг вә Азәрбайчанда ени совет зиялылары ордусу яратмаг лазым кәлди. Бу зәрурәт нәтичәсиндә Азәрбайчан Дөвләт Университетинин айры-айры факултәләри мütәгил саһә институтларына чевриләрәк, онлар мұвафиг халг комиссарлыгларынын ихтиярына верилди. Беләликлә педагожи факултә әсасында педагожи институт, тибб факултәси әсасында тибб институту, һүгүг факултәси әсасында совет гурулушу вә һүгүг институту, игтисадийят факултәси әсасында тичарәт вә кооперасия институту тәшкил әдилди.

Бешилликләр нәтичәсиндә республикамызын йүксәлмәкдә олан халг тәсәррүфатынын вә кетдикчә артан мәктәбләрин әлми ишчиләрә олан әһтиячыны өдәмәк вә республиканын түкәнмәз тәбии зәнкиликләриндән даһа яхшы истифадә әтмәк үчүн

¹ Азәрбайчан Коммунист (болшевикләр) партиясынын VIII гурултайынын гәтинамә вә гәрарлары, сәһ. 56—57. Баки, 1928.

мүкәммәл ихтисаслы кадрлар һазырламаг мәгсәдилә Азәрбайчан Дөвләт Университети 1934-чү илдә ноябрын 4-дә бәрпа олунду. Азәрбайчан халгынын хиласкарларындан бири олан Серкей Миронович Кировун хатирәсини әбәдиләшдирмәк мәгсәдилә университетә онун ады верилди.

С. М. Киров адына Азәрбайчан Дөвләт Университетиндә әввәлчә тарих, физика-риязийят, кимя вә биолокия факултәләри ачылараг, дәрсләр Азәрбайчан вә рус дилләриндә кечирилди. Университетин 13 кафедрасында мütәгил әлми иш апарылды. Сонралар университетдә филоложи, һүгүг вә кеоложи-чография факултәләри вә филоложи факултәси дахилиндә шәрг шө'бәси тәшкил олунду. Даһа сонра һәммин шәрг шө'бәси мütәгил факултәйә чеврилди.

Факултә вә шө'бәләрин кет-кәдә артмасы вә университетдә апарылан әлми ишләрин кенишләnmәси нәтичәсиндә кафедраларын сайы да кетдикчә артараг, 1939—1940-чы дәрс илиндә 41-ә чатды. Һазырда университетдә 59 кафедра вардыр.

Беләликлә С. М. Киров адына Азәрбайчан Дөвләт Университети бөйүк инкишаф дөврү кечәрәк, орденли республикамыз үчүн чохла мütәхәссис кадрлар һазырлаян бөйүк бир мәдәнийәт очагына чеврилди. Университетә тәләбә гәбулунын илдән-илә нечә артдыгыны ашағыдакы чөдвәлдән көрмәк олар.

Илләр	Тәләбәләр	О чүмләдән азәрбайчанлылар
1934—1935	176	105
1935—1936	393	166
1936—1937	514	215
1937—1938	790	384
1938—1939	1214	585
1944—1945	1479	695
1955—1956	3072	2385

Азәрбайчан Дөвләт Университети 1922—1927-чи илләрдә 1870 нәфәр мütәхәссис бурахды ки, бунларын бөйүк гисминин азәрбайчанлылар вә азәрбайчанлы гызлар тәшкил әдирди. Бунларын сырасында республикамызын көркәмли алимләри — университетин ректору, әмәкдар әлм хадими, Азәрбайчан ССР Әлмләр Академиясынын һәгиги үзвү профессор Ю. Мәммәдәлиеви, филоложи әлмләри доктору Әли Султанлыны, Азәрбайчан Әлмләр Академиясынын һәгиги үзвү А. Гараеви вә башга йолдашлары көстәрмәк олар.

Ҳазырда Азербайжан Довлэт Университетиндэ ССРИ Эл-лэр Академиясынын мухбир узву профессор А. О. Маковелски, профессор В. И. Тихомиров, профессор П. Ю. Ростовтсев вэ башга алимлэр чалышмагдадырлар.

Университетин муаллимлэринин сайы илдэн-илэ артдыгы кими, элми дэрэчэ вэ ад аланларын да мигдары чохалыр. Бунларын ичэрисиндэ азербайжанлыларын чохалмасы диггэтэлайингдир. Белэ ки, университет тэшкил олундуғу 1919-чу илдэ 44 муаллимдэн ялыыз 9 нэфэри азербайжанлы олдуғу халда. 1928—1929-чу дэрс илиндэ 311 муаллимдэн 128 нэфэри азербайжанлы иди. Элми дэрэчэси олан муаллимлэрин сайы да илдэн-илэ артыр. Ҳазырда 358 элми ишчинин 40-ы доктор вэ профессор, 176-сы досент вэ элмлэр намзэдиدير.

Бүтүн бунлар Азербайжан Довлэт Университетинэ партия вэ һөкүмэт тэрэфиндэн верилэн бөйүк диггэти сүбут эдэн дәлил-лэрдир.

Азербайжан Ингилаб Комитэсинин 1920-чи ил 16 ноябр тарихли декретилэ Бакы политехник мәктэби Мәшәди Әзизбәйов адына Бакы Политехник Институтуна чеврилди. Политехник институтунун профилинин дәйишмәси илэ әләгәдар олараг, 1930-чу илдэ Нефт Институту адландырылды. Азербайжан кәчләринин чох севдийи бу али техники мәктәб илк вахтларда гаршысына гоюлан вәзифәлэри еринэ етирмәкдә бир сыра чәтинликләрә раст кәлди (профессор вэ муаллимлэрин азлыгы, лаборатория вэ кабинетлэрин лазыми аваданлыгга тәһиз олунмамасы вэ саир). Лакин Азербайжан партия тәшкилатынын вэ Совет һөкүмәтинин күндәлик гайгысы сайәсиндә бу чәтинликләр мувәффәгийәтлэ арадан галдырылды.

Һәмий институт аз мүддәт ичэрисиндә бөйүйәрәк, ССРИ али техники мәктәблэри сырасында көркәмли ер тутду. Өлкә гаршысында бөйүк хидмәтлэрини нәзәрә алараг, Азербайжан ССР Мәркәзи Ичрайийә Комитәси Рјясәт Һейәти 1931-чи илдэ институту Гырмызы Әмәк Байрагы ордени илэ тәлтиф этди.

Институтун ады бир нечә дәфә дәйишилмишди. 1926-чы илдән Сәнае Институту, 1930-чу илдән Азербайжан Нефт Институту, Гырмызы Әмәк Байрагы ордени илэ тәлтиф эдилдикдән сонра исә она Әзизбәйов адына Азербайжан Гырмызы Әмәк Байрагы ордени Сәнае Институту ады верилди.

Совет һөкүмәти бу института һәр ил чохла мигдарда пул бурахды. Институтун мадди бинөврәсинин нечә мөһкәмләнди-йини айдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы рәгәмлэри көстәрмәк олар: 1922-чи илдэ институтун бүдчәси 72000 манат идисә, 1940-чы илдэ 3 миллион 925 мин манат олду. Әввәлләр һәр бир

гәләбә үчүн 945 манат хәрчләнирдисә, 1940-чы илдә 4018 манат хәрчләнди.

Азербайжан кәчләринин сәнае институтунда охумаға һәвәс көстәрдикләрини бу рәгәмләрдән даһа яхшы көрмәк олар. Биринчи тәдрис илиндә политехник институтда 1136 нэфәр тәләбә тәһсил алырдыса, 1940-чы илдә тәгрибән ики дәфә чох, йәни 2139 нэфәр тәләбә тәһсил алырды ки, бунларын да 513 нэфәри азербайжанлы иди. Ҳазырда институтда 9000 нэфәр (о чүмләдән 4000 нэфәр гияби шөбәдә) тәләбә тәһсил алыр.

1955—1956-чы дэрс или үчүн институтун әсас шөбәсинә 900 нэфәр, гияби шөбәсинә 1250 вэ ахшам шөбәсинә 125 нэфәр тәләбә гәбул олунмушдур.

Институт ССРИ вэ Азербайжан халг тәсәррүфаты үчүн мөдәричиләр, газмачылар, кәсологлар, машынгайыранлар, технологлар, тикинти мүтәхәссислэри вэ игтисадчылар һазырлайыр.

Азербайжан К(б)П VIII гурултайы али тәһсил мүсәссисләриндә тәдрис кейфийәтини йүксәлтмәк зәурәтини вэ бу ишин бөйүк элми вэ игтисади әһәмийәтини гейд эдәрәк, белә бир гәрар гәбул этди:

«Истәһсалатын мүтәхәссисләрә олан тәләбинин артмасы илэ әләгәдар олараг, тәләбәләрә вэ бүтүн охуянлара олан тәләблэри дә артырмаг лазымдыр. Билийн ичтиман вэ милли мәншәә үстүнлүк верилмәси илэ вэ я ичтиман иши илэ әвәз этмәйә йол верилмәмәлиидир»¹.

М. Әзизбәйов адына Гырмызы Әмәк Байрагы орденли Сәнае Институту ССРИ сосялист сәнаеинин тәләб этдийи кейфийәтдә мүтәхәссисләр етишдирид. Институтун 25 илдә бурахдыгы 11 мин нэфәр али тәһсилли кәч мүтәхәссис сосялист сәнаеинин мүхтәлиф сәһәләриндә, ССРИ-нин мәркәз вэ учгарларында чалышараг, билик вэ бачарыгларыны әсиркәмирләр.

Институт Азербайжан кәчләриндән ихтисаслы мүнәдисләр етишдирмәк сәһәсиндә дә кетдикчә ени мувәффәгийәтләр газаныр. Әкәр институт биринчи 10 илдә ялыыз 10 нэфәр азербайжанлы мүтәхәссис бурахмышдыса, 1931—1932-чи дэрс илиндә 121, 1935—1936-чы дэрс илиндә 160, үмумийәтлэ икинчи 10 илдә 1140 нэфәр азербайжанлы мүтәхәссис бурахды ки, бунларын да 139 нэфәри азербайжанлы гызларды.

Азербайжан Сәнае Институтунун элми ишчиләринин артмасы диггәти даһа чох чәлб эдир. Әкәр 1920—1921-чи дэрс илиндә институтда чәми 66 нэфәр элми ишчи вардыса, 1940-чы дэрс илиндә 315 нэфәр олду. 1920—1921-чи дэрс илиндә инсти-

¹ Азербайжан Коммунист (болшевикләр) партиясынын VIII гурултайынын гәтнамә вэ гәрарлары, сәһ. 57. Бакы, 1928.

тутда элми дәрәҗәси олан бир нәфәр олмадығы һалда, 1940-чы илдә онун 26 профессору, 83 досенти варды. Һазырда институт-да 236 элмләр доктору вә намзәди чалышыр.

Институтда 49 кафедра, 37 кабинет вә тәдрис э'малатхана-сы вардыр.

Азәрбайчан Сәнае Институтунун элми ишчиләри сәмәрәли элми-тәдгигат ишләри апарырлар. Бөйүк Вәтән мұһарибәси илләриндә 275 мөвзу үзәриндә апарылан тәдгигат иши баша чатдырылды. Бунуила да сәнае институту халг тәсәррүфатына көмәк этди. Мәсәлән, «Борулардан ахан маеин мигдарыны көстәрән чивәсиз чиһазлар», «Катализ вәситәсилә күкүрдү чыхармаг йолу илә октан әдәди бөйүк олан бензин нөвләри алмаг», «Яг истеһсалыны артырмаг вә һазырланан яғларын кейфийәтини яхшылашдырмаг» кими элми, техники енилик вә тәдбирләр институтун элми ишчиләринин вәтән гаршысындакы хидмәтләринин көзәл нүмунәләриндәндир.

Бөйүк Вәтән мұһарибәси илләриндә институтун ишчиләриндән 435 нәфәри орден вә медалла мұкафатландырылды ки, бунлардан 128 нәфәри профессор вә мұәллим, 270 нәфәри тәләбә, 37 нәфәри исә гуллугчу иди.

Институтун етишдирдийи мұтәхәссисләрән көркәмли алимләримиз Ш. Әзизбәйов, М. Ә. Гашгай, Ә. Ягубов, М. Һүсейнов, С. Дадашов Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын үзвләридиләр. Азәрбайчан ССР Назирләр Совети Сәдринин мұавини Ч. Магомәев, ССРИ Нефт Сәнаеи назире Байбаков, Сосялист Әмәйи Гәһрәманлары Азәрбайчан ССР Нефт Сәнаеи назире С. Вәзирев, Баба Бабазадә, Ю. Сәфәров, Чәфәров, Мәлик-Пашаев, Дмитриев йолдашлар да АСИ-нин етишдирмәләридиләр.

Бу институтун етишдирдийи мұтәхәссисләр ялныз Азәрбайчанын мәдән вә заводларында дейил, һабелә Совет Иттифагынын ән узаг ерләриндә — Сахалин, Камчатка вә башга ерләрдә элми-тәдгигат ишләри апарырлар.

Бөйүк Октябр сосялист ингилабынадәк Азәрбайчанда нәинки али, һәтта орта кәнд тәсәррүфат мәктәби белә йох иди.

Азәрбайчан ССР Ингилаб Комитәси, өлкәнин кәнд тәсәррүфатынын артмагда олан тәләбләрини нәзәрә алараг, политехник институт тәркибиндә кәнд тәсәррүфат факултәси ярадылмасы һаггында 1920-чи ил декабрын 14-дә гәрар гәбул этди. Бу факултә илк дәфә 1924-чү илдә республиканын сосялист тарлалары үчүн агрономлар бурахды. Азәрбайчан партия тәшкилаты сосялист кәнд тәсәррүфаты үчүн команда һей'әти һазырлаян бу факултәнин иши илә чох яхындан мәшғул олуб,

онун бөйүмәси, бурахдығы мұтәхәссисләрин сайча артмасы вә кейфийәтчә яхшылашмасы мәсәләләринә даим фикир верди.

Халг тәсәррүфатынын бәрнәсы вә иккишафы, кәнд тәсәррүфаты үчүн чохлу совет мұтәхәссисләри етишдирмәк тәләбини ирәли сүрдү. Она көрә дә Азәрбайчан К(б)П IX гурултайы өз гәрарында язырды:

«а) яхын ил ичәрисиндә кәнд тәсәррүфат факултәсини Кәнд Тәсәррүфат Институтуна чевирәрәк, ону Азәрбайчанын кәнд тәсәррүфатынын тәләбләринә уйғулашдырмалы. Әйни заманда иттифагын башга ерләриндән мұтәхәссисләрин дә'вәт әдилмәсини гүввәтләндирмәли. РСФСР кәнд тәсәррүфаты али мәктәбләриндә мүйәйиһ гәдәр ер сахлатмалы вә ораны гуртаранлар анчаг Азәрбайчан кәндләриндә ишләмәйи өһдәләринә көтүрмәлидиләр. Яхын илләр ичәрисиндә кәнд тәсәррүфаты факултәси дипломант вә тәләбәләринин сайыны артырмаг үчүн тәдбир көрмәк ХМК-на тәклиф әдилсин. Бешиллик планын тәләбатына уйғун олараг кәнд тәсәррүфаты техникумларында хусуси шө'бәләрин тәшкилинин тә'мин әдилмәси ХМК-на тапшырылсын. Ағамәлюглу адына торпаг техникумундан суварма вә торпаг гурулушу ишчиләринин бурахылышы гүввәтләндирлин»¹.

1929-чу ил майын 12-дә Азәрбайчан ССР һөкүмәтинин гәрары илә факултә мұстәгил кәнд тәсәррүфат институтуна чевриләрәк, Халг Торпаг Комиссарлығынын ихтиярына верилди.

Институт тәшкил олундуғу илк күнләрдән башлаяраг Азәрбайчанын кәнд тәсәррүфаты үчүн йүксәк ихтисаслы мәдәни кәнд тәсәррүфат ишчиләри етишдирир. Илк бурахылышы 1924-чү илдә олан бу институт биринчи он ил мүддәтиндә өлкәйә 277 мұтәхәссис агроном верди.

Кәнд тәсәррүфатынын әлликчә коллективләшмәси вә бу әсасда ени техника илә силаһланмасы даһа чох кәнд тәсәррүфат мұтәхәссисләри етишдирмәк мәсәләсини ирәли сүрдү. Она көрә дә института гәбул ишләри кенишләнди, бурахылышы илдән-илә мұвафиг сурәтдә артды. 1930-чу илдән 1940-чы иләдәк олан икинчи он ил мүддәтиндә Азәрбайчан Кәнд Тәсәррүфат Институту 2743 нәфәр али тәһсилли мұтәхәссис бурахды. Фәрәһләндиричи чәһәт одур ки, Азәрбайчан Кәнд Тәсәррүфат Институту 1930-чу илдә, илк дәфә олараг, 4 нәфәр азәрбайчанлы гадын агроном вә зоотехник бурахды.

Институтда тәһсил алан азәрбайчанлы гадынларын сайы да илдән-илә артды вә 20 ил әрзиндә 73 нәфәр гадын бу институту битирди.

¹ Азәрбайчан Коммунист (б)П IX гурултайынын гәрарлары, сәһ. 49. 1929.

1938—1940-чы илләрдә институтда чалышан 36 мұәллим, о чүмләдән 28 азербайжанлы мұәллим элмләр намзәди алимлик дәрәчәси ады алмаг үчүн диссертасия мұдафиә этди. Бу көстәрир ки, институт ялныз кәнд тәсәррүфат ишчиләри етишдирмәклә кифайәтләнмәйиб, һәм дә республиканын көркәмли элми мәркәзләриндән бири олду.

Институтун етишдирдийи ишчиләр сырасында Азербайжан КҖП МҚ биринчи катиби, кәнд тәсәррүфат элмләри намзәди И. Д. Мустафаев, Азербайжан ССР Назирләр Совети Сәдрини мұавини И. К. Абдуллаев, Азербайжан ССР Дөвләт План Комиссиясынын сәдр мұавини М. Поладов, Азербайжан халгынын адлы-санлы гызы, ики дәфә Сосялист Эмәйи Гәһрәманы, Азербайжан ССР Али Советинин депутаты Бәсти Бағырова вә онларча, йүзләрчә башгаларыны көстәрмәк олар.

Институту гуртармыш олан мұтәхәссисләрин чох һиссәси билаваситә истәһсалатда ишләйәрәк, Азербайчанда сосялист кәнд тәсәррүфатыны инкишаф этдирир. Бөйүк Вәтән мұһарибәси илләриндә вә сонралар Совет һөкүмәти тәрәфиндән тәлтиф эдилән Азербайжан ССР зәһмәткешләри сырасында бу институту битирән йүзләрлә мұтәхәссис вардыр. Институтда тәрбийә алан бир чох мұтәхәссис вә усталарымыз Умум Иттифак Кәнд Тәсәррүфат Сәркисиндә медал вә гиймәтли һәдийәләрлә тәлтиф олунмушлар.

Азербайчанда кәнд тәсәррүфат институту тәшкил олундуғу илк вахтларда бурада чәми 11 мұәллим дәрәс дедийи һалда. 1955-чи илдә 235 мұәллим чалышырды.

Инди институтда 15 нәфәр азербайжаңлы элмләр доктору вә 50 нәфәрдән артыг элмләр намзәди ишләйир.

Институт тәшкил олундуғу күндән индийәдәк 5600 нәфәрдән артыг али тәһсилли агроном, зоотехник, байтар һәким, мұһәндис-механизатор, мелиоратор, мешәчилик мұһәндиси бурамышдыр.

1954—1955-чи дәрәс илиндә институтда 2300 тәләбә, гияби шәбәсиндә исә 900 нәфәр тәһсил алырды.

Сов.ИКП МҚ сентябр Пленумунун гәрарына әсәсән 1954-чү илдә институтда 9 гысамүддәтли курс тәшкил эдилмиш вә бурада 260-а гәдәр агроном, зоотехник, мұһәндис-механизатор, байтар һәкими өз биликләрини тәкмилләшдирмишдир.

Институтун элми һейәти республиканын бир чох МТС, колхоз вә совхозларына конкрет әмәли көмәк эдириләр.

Кәнд тәсәррүфаты үчүн йүксәк ихтисәслы кадрлар һазырламагдан өтрү Азербайжан Кәнд Тәсәррүфат Институту үчүн һәр чүр шәраит ярадылмышдыр. ССРИ Назирләр Совети вә

Сов.ИКП-нин «1955—1960-чы илләрдә Азербайжан ССР-дә кәнд тәсәррүфатыны даһа да инкишаф этдирмәк тәдбирләри һаггындакы» гәрарында көстәрилир ки:

«Али Тәһсил Назирлийинә вә Азербайжан ССР Назирләр Советинә бир вәзифә олараг тапшырылсын: а) кәлән илләрдә Азербайжан Кәнд Тәсәррүфат Институту үчүн 60 мин кубметр һәчминдә тәһсил корпусу вә һәрәси 400 нәфәрлик ики үмуми ятагхана, профессор-мұәллим һейәти үчүн 24 яшайыш бинасы тикдирмәк лайиһәсини 1955-чи ил лайиһә-ахтарыш ишләри планында нәзәрдә тутсунлар»¹.

Республикамызда йүксәк ихтисәслы кадрлар һазырлаян мұәссисәләрдән бири дә Совет һакимийәти илләриндә ярадылыб инкишаф этдирилән Азербайжан Дөвләт Тибб Институтудур.

Ингилабдан әввәл Азербайчанда тибб ишчиләри һазырлаян нә али, нә дә орта мәктәб йох иди. Азербайчанда ишләйән бир нечә һәким вар идисә, онлар да Азербайчандан харичдә тәһсил алмышдылар вә әсәсән шәһәр буржуазиясына хидмәт эдирдиләр. Әһалинин әсәс һиссәсинә тәбии ярдым эдилмирди. Ингилабдан әввәл Азербайжанын кәндләри һәким нә олдуғуну билмирди. Ингилабадәк анчаг Бақыда бир санитар тәшкилаты вар иди ки, бурада да чәми 6 һәким ишләйирди. Азербайжанын галан ерләриндә сәһийә ишләринә фикир верилмирди. Бунун нәтичәсиндә әһали арасында гыздырма, көз ағрысы, готурлуг, дахили, йолухучу вә башга хәстәликләр кениш йайылмышды. Бу хәстәликләрә тутуланлар да «түркчәрә һәкимләрин» дәрманлары илә мұәличә эдилирди ки, бунун да нәтичәси чох пис олурду.

Азербайчанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра партия вә һөкүмәт кечмишдән мирас галмыш авамлыға, савадсызлыға, түркчәрә мұәличәләрә гаршы мұбаризә апармагла, әһалинин сағламлығыны һәр шейдән үстүн тутду. Халгын сағламлығыны горумаг үчүн дөвләт бөйүк вәсаит сәрф этди. Бүтүн әһалийә пулсуз тибб хидмәти көстәрилди. Шәһәрләрдә, районларда, бөйүк мұәссисәләрдә, кәндләрдә хәстәханалар, мұәличәханалар, ушаг вә гадын мәсләһәтханалары, доғум әвләри, тибби мұәличә стансиялары тәшкил эдилди. Бу ишләрин өһдәсиндән кәлмәк үчүн республикада орта вә али тәһсилли тибби кадрлар һазырланмасына чидди фикир верилди.

¹ 1955—1960-чы илләрдә Азербайжан ССР-дә кәнд тәсәррүфатыны даһа да инкишаф этдирмәк тәдбирләри һаггында ССРИ Назирләр Совети вә Сов. ИКП Мәркәзи Комитәсиндә, сәһ. 19. Бақы, Азәрнәшр, 1954.

Нүксәк ихтисаслы кадрлар һазырланмасынын илк очагы Азәрбайҗан Дөвләт Университетинин тибб факултәси олмуш-дур. Истәр университетин, истәрсә дә политехник институтун бүтүн факултәләринә нисбәтән тибб факултәси даһа чох мүтәхәссис һазырлайырды. Мисал үчүн, 1920—1927-чи илләрдә республиканын али мәктәпләринин бүтүн факултәләриндә 1870 нәфәр мүхтәлиф ихтисаслы кадр һазырланды ки, бунлардан 832 нәфәри тибб факултәсини гуртармыш һәкимләр иди. Бу да 46,1 җаиз тәшкил эдирди.

Буниҗа бирликдә һәмни факултәдә элми-тәдҗигат ишләри дә кенишләнмәйә башлады. Белә ки, 1921-чи илдә ноябр айында тәбиәтчиләр вә һәкимләр чәмийәти, 1923-чү илин ахырында чәрраһлар чәмийәти тәшкил эдилди. Бу ахырынчы чәмийәт 1926-чы илдә кеникологлар чәмийәтинә чеврилди. 1926-чы илдә дермотолог, патолог вә терапевт — һәкимләр чәмийәтләри тәшкил олунду. Бу чәмийәтләрин һәр бириси өз сәһәләри үзә элми-тәдҗигат ишләри апармагла малярия, көз агрысы, готурлуг, эпидемик вә башга хәстәликләрә гаршы мүбаризә апарырдылар. Эһни заманда онлар түркчәрә һәкимләрә гаршы мүбаризә апармаг мәгсәдилә республиканын район вә кәндләриндә элми муһазирәләр кечирдикләри кими, «Бакы тибб журналында» элми-күтләви мәгаләләр дә язырдылар.

Азәрбайҗанын шәһәр вә районларында ени сәнае мүәссисәләринин кенишләнмәси, кәнд тәсәррүфатынын коллектив әсаслар үзәриндә енидән гурулмасы илә әлагәдар олараг, бүтүн ихтисаслы кадрлара әһтиҗ чохалдыгы кими, совет адамларынын сағламлыгыны муһафизә этмәк үчүн һәкимләрә дә әһтиҗ артырды. Буна көрә Азәрбайҗан Дөвләт Университети нәдәндә олан тибб факултәси әсасында 1930-чу илдә мүстәҗил Азәрбайҗан Дөвләт Тибб Институту тәшкил эдилди. Бу институт өз ишләрини яхшы тәшкил этмәси илә тез бир заманда Совет Иттифагында ирәлидә кәдән институтлардан бири олду. Институтун дөрд факултәсиндә 1930—1931-чи дәрә илиндә 578 фәһлә, кәндли ушагы тәһсил алырды. Бунларын әксәрийәти азәрбайҗанлылар иди. Институтун бу факултәләри Азәрбайҗан ССР-нин нефт вә памбыг районлары үчүн али тәһсилли азәрбайҗанлы һәкимләр һазырламаг сәһәсиндә бөйүк иш апарырды.

1934-чү илдә институтда 1789 нәфәр тәләбә тәһсил алырды ки, бу да 1930-чу илә нисбәтән 174,9 җаиз чох иди. Институт 1931—1934-чү илләрдә 490 һәким һазырлады. Бунлардан 143 нәфәри азәрбайҗанлы, о чүмләдән 101 нәфәри азәрбайҗанлы гадын иди.

Азәрбайҗанлы тибб элми кадрларынын олмадығындан институтда дәрсләр әввәлчә (факултә оларкән, 1926-чы иләдәк) рус дилиндә кечирилирди. Азәрбайҗанлылардан элми кадрлар һазырланандан сонра дәрсләр Азәрбайҗан вә рус дилләриндә кечирилмәйә башлады. Истәр тәләбәләрин, истәрсә дә элми ишчиләрин сайы кетдикчә азәрбайҗанлылар һесабына чохалды. Әкәр 1926—1927-чи дәрә илиндә тибб факултәсиндә 25 нәфәр баш элми ишчидән анчаг 2 нәфәри, 161 нәфәр кичик элми ишчидән 93 нәфәри азәрбайҗанлы идисә, 1934-чү илдә 256 элми ишчидән 166 нәфәри азәрбайҗанлы олду.

Совет һәкимийәти илләриндә (1920—1945) АТИ-дә 85 нәфәр тибб элмләри доктору, 102 нәфәр тибб элмләри намзәди ады алмаг үчүн диссертасия муһафизә этди.

АТИ илдән-илә истәдәдлы элми ишчиләр етишдирди. Бунлардан М. Топчубашев, Ә. Әфәндиев, Т. Пашаев, К. Гурбанов, Б. Әйвазов, Н. Балакишиев, И. Оручов, Ф. Әфәндиев вә онларла башга профессорлары көстәрмәк олар.

1939-чу илдә республикамызны 7 Элми-Тәдҗигат Тибб Институтунда элми ишлә мәшгул олан 294 нәфәр элми ишчинин әксәрийәти АТИ-нин етишдирдийи кадрлар иди.

Элми-тәдҗигат ишләринин вә тәһминин кейфийәтини яхшылашдырмаг мәгсәдилә АТИ-нин етишдирдийи элми ишчиләр тәрәфиндән бир чох элми әсәрләр вә тәдрис китаблары язылмышдыр. Мәсәлән, тибб элмләри доктору профессор М. А. Топчубашевин «Хүсуси чәрраһийәйә аид» 3 һиссәдән ибарәт тәдрис китабы, тибб элмләри доктору профессор М. Ә. Мирғасымовун «Үмуми чәрраһийә курсунун тәдрис китабы» (1939) вә «Өлкәнин муһафизәсиндә чәрраһлығын ролу» (1940) әсәри, тибб элмләри доктору профессор И. Оручовун «Хәстәләри муһайинә этмә планы» (дахичи хәстәликләрә аид, 1939) вә «Истису курортунун характеристикасына даяр» (1936) әсәрләринин, профессор М. М. Мәликовун «Үмуми нерво-патолокиянын ғыса конспекти» (1933) әсәринин, профессор Б. А. Әйвазовун «Готурлуг вә онунла мүбаризә» вә дикәр элми ишчиләр тәрәфиндән язылмыш бир чох башга әсәрләри көстәрмәк олар. Бундан башга АТИ-нин элми кадрлары тәрәфиндән малярия, эпидемик, зоб, наркос, нафталан нефти, сидик дашы хәстәликләри вә саңр мәсәләләрә һәср олунмуш йүзләрлә элми-тәдҗигат ишләри апарылды.

АТИ республикамызда сәһийә ишләринә хидмәт этмәк үчүн Азәрбайҗан дилиндә «Азәрбайҗан тәбабәт журналы» нәшр эдирди. Бу журнал васитәсилә Азәрбайҗан әһалисинә, хүсусән нефт вә памбыг районларына мүхтәлиф сәһийә мәсләһәтләри верилирди.

Тələбələr үчүн АТИ-нин элми ишчилəri тәрəфиндән (Азәрбайчан дилиндə) язылан орижинал дəрс китаблары, конспектләр вə рус дилиндən тәрчүмə эдилən дəрсликлər институтун нəшрийят бөлмəsi тәрəфиндən чап эдилди. Белə кн, ялныз 1931—1934-чү иллəрдə Азәрбайчан дилиндə 28 китаб нəшр эдилди.

Өз ишлəрини яхшы тəшкил этмəsi, партия вə һөкүмəтин тапшырыгларыны вахтында еринə стирмəsi нəтичəсиндə 1933-чү илдə ССРИ али вə али техник мəктəблəринин мүсəбигəсиндə АТИ-йə 5000 манат мұкафат верилди, 1938-чи илдə исə ССРИ Сəһиййə Назирлийнин кечичи Гырмызы байрағыны алды.

Бунлар кəстəрир ки, АТИ Совет Иттифагында олан яхшы тибб институтларындан биридир. Бу да Коммунист партиясынын Ленин миллн сиясəтинин дүзкүн һəята кечирилмəsi сайəсиндə элдə эдилмишдир.

Бөйүк Вəтən мұһарибəsi иллəриндə кадр һазырламаг саһəсиндə яхшы ишинə кərə Азәрбайчан Тибб Институту ССРИ Халг Сəһиййə Комиссарлығынын кечичи Гырмызы байрағыны икинчи дəфə алды.

Азәрбайчан Тибб Институтунун мүаличə-профилактика, педиатрия, сəһиййə вə кикиена, давачат вə стоматология факултəлəri вə 58 кафедрасы вардыр. Бу кафедраларда 282 элми ишчи чалышыр. 36 нəфэр элмлэр доктору вə профессордан 25 нəфəri азәрбайчанлыдыр. Бурада 55 нəфэр элмлэр намзəди вардыр. Институтда охуян 2514 тələбэдən 1690 нəфəri азәрбайчанлы, о чүмлэдən 972 нəфəri азәрбайчанлы гадындыр.

Һазырда институтун эмəкдашлары районларын колхозчуларына вə совхоз ишчилəринə чох бөйүк көмөк эдирлэр. Институтун һазырладыгы һəкимлəрдən 6600 нəфəri республиканын тибб мүəссисэлəриндə зəһмəткешлэрə хидмэт эдир. Институтун етишдирлийи һəкимлəрин бөйүк бир һиссəsi Орта Асия республикаларында, Күрчүстан, Эрмəнистан вə башга республикаларда ишлэйрлэр.

Азәрбайчан Коммунист партиясынын XXI гурултайында Мəркəзи Комитəнин һесабат мə'рузəсиндə кəстəрилдийи ки ми, һазырда республикамызын элми-тəдгигат идарэлəриндə вə али мəктəблəриндə 4304 нəфэр элми ишчи, о чүмлэдən 162 нəфэр элмлэр доктору, 1476 нəфэр элмлэр намзəди ишлэйир.

Совет Азәрбайчанында али тəһсилн тарихиндə мисли көрүнмəмиш дэрəчэдə инкишаф этмəсинин сəбəби Коммунист партиясы вə Совет һөкүмəтинин Азәрбайчан халгына кəстəрдийи гайгы сайəсиндə, рус халгынын яхындан көмөк этмəsi

нəтичəсиндə мүмкүн олмушдур. Белə бир инкишаф анчаг инсанын инсан тэрəфиндən истисмарынын нə олдуғуну билмэйэн, мүстəмлəkə вə асылы олмаян чəмиййэтдə, сосялизм чəмиййəтиндə мүйəссэр ола билэр.

ЭДƏБИЙЯТ ВƏ ИНЧƏСƏНƏТИН ЧИЧƏКЛƏНМƏСИ

Эдəбийят мэдəниййəтин əсас һиссэлəриндən биридир. Дуняда эн долгун вə идеялы олан совет эдəбиййаты Коммунист партиясынын диггэт мəркəзиндə дурур. Совет эдəбиййаты дуня эдəбиййатынын эн яхшы вə мүтэрэгги фикирлəринин варисидир.

В. И. Ленин һэлə 1905-чи илдə «Партия тəшкилаты вə партиялы эдəбийят» адлы мəгалəсиндə сосялист эдəбиййатынын əсас сəчиййəсини мүййәнлəшдирэрək язмышдыр:

«... эдəбийят партиялы олмалыдыр. Буржуа эхлагына зидд олараг, мөнфəэтпэрəстлик, алверчилик мəгсəдини күдэн буржуа мəтбуатына зидд олараг, буржуа-эдəби мəнсəбпэрəстлий вə фəрдиййэтчилийинə, «ага анархизминə» вə асан газанч таманына зидд олараг, — сосялист пролетариат *партиялы эдəбийят* принципини гэрəи сүрмəли, бу принцип инкишаф этдирмəл вə мүмкүн гэдэр даһа мүкəммəl вə там шəкилдə ону һəята кечирмəлидир.

Партиялы эдəбийят принцип нэдэн ибарəтдир? Бу принцип ялныз ондан ибарəт дейил ки, сосялист пролетариат үчүн эдəбийят иши, шахслəрин вə я группарын асан газанч элдə этмəsi үчүн васитə ола билмəз, бу иш үмумиййэтлə, үмуми пролетар ишиндən асылы олмаян фəрди иш ола билмəз. Рəдд олсув битэрəф эдəбийятчылар! Рəдд олсун фəвгəлбəшэр эдəбийятчылар! Эдəбийят иши үмуми пролетар ишинин бир һиссəsi... олмалыдыр»¹.

Даһи Ленинин бу кəстəришлəri сосялизм гурулушу дөврү эдəбиййатынын əсас маһиййəти вə хусусиййэтлəрини мүййәнлəшдирир. Һəгигэтэн «Дуняда эн габагчыл эдəбийят олан совет эдəбиййатынын күчү ондадыр ки, о, халгын мəнафеиндən, дөвлəтин мəнафеиндən башга һеч бир мəнафеи олмаян бир эдəбийятдыр»².

Совет эдəбиййаты өз халгы илə бағлыдыр. О, бəшəриййəтин эн яхшы арзу вə һисслəринин ифадəsi олараг инкишаф эдир.

Совет эдəбиййаты мəзмун э'тибарилə буржуа эдəбиййатындан фəрглидир. Белə ки, буржуа эдəбиййатынын əксинə олараг «Совет эдəбиййатынын вəзифəsi кəнчлəri дүзкүн тəрбиййə эт-

¹ В. И. Ленин. Эсəрлəri, 10-чу чилд, сəһ. 32.

² УИК(б) П МК-нын эдəбийят вə инчəсəнəт һаггында гəрарлары, сəһ. 6. Бакы, Азэрнəшр, 1950.

мәкдә, онларын тәләбләринә чаваб вермәкдә, күмрәһ, өз иши- нә инанан, маниәләрдән горхмаян, һәр чүр маниәни арада галдырмаға һазыр олан ени нәсл тәрбийә этмәкдә дәвләт ардым көстәрмәкдән ибарәтдир»¹.

Совет әдәбийяты азадлыг севән инсанларын арзуларыны ифадә эдир, зәһмәткеш күтләләрин ингилаби мүбаризә вә гәһ- рәманлығыны әкс әтдирир.

Сосялист әдәбийяты ичтимаи мүлкийәт әсасында инкишаф эдир. Буржуа әдәбийяты исә дүшкүн, халга яд, фикирчә йохсу- вә позгундур. А. Жданов йолдаш 1934-чү илдә Совет Язычы- ларынын I Умум Иттифаг гурултайында совет әдәбийятының хүсусийәтләриндән данышаркән көстәрирди ки:

«Совет әдәбийятындан башга, зәһмәткешләри һәр чүр ис- тисмары вә муздул кәләлик боюндуругуну гәти мәнв этмәк үчүн мүбаризәйә тәшкил эдән бир әдәбийят йохдур вә һеч олмамыш- дыр. Өз әсәрләринин мәзмунуну фәһлә синфинин вә кәндләр- ләрин һәятындан вә онларын сосялизм уғрундакы мүбаризә- синдән алан бир әдәбийят йохдур вә һеч вахт олмамышдыр. Һеч бир ердә, дүнянын һеч бир өлкәсиндә, бүтүн милләтләр- дән олан зәһмәткешләрин һүгүг бәрабәрлийини, гадынларын һүгүг бәрабәрлийини мүдафиә вә тәләб эдән бир әдәбийят йох- дур. Буржуазия өлкәсиндә һәр чүр фанатизм, һәр чүр мисти- кань, һәр чүр мөвһуматы давамлы бир сурәтдә әзиб мәнв эдә- бир әдәбийят йохдур вә ола да билмәз, буну бизим әдәбийят эдир.

Белә габагчыл идеялы, ингилаби бир әдәбийят анчаг совет әдәбийяты ола биләрди. Ганы сосялизм гурулушумузун ганын- дан, әти сосялизм гурулушумузун әтиндән олан совет әдәбийя- ты ола биләрди вә һәгигәтән дә олду».

Совет әдәбийяты вә инчәсэнәтинин айрылмаз бир һиссәсә олан Азәрбайчан әдәбийяты вә инчәсэнәти бөйүк рус халгы- нын әдәбийяты вә мәдәнийәти илә сых әлагәдә инкишаф эт- мишдир.

Азәрбайчан халгынын көркәмли оғуллари — Һәсэнбәй Зәр- даби, Аббасгулу аға Бакыханов, М. Ф. Ахундов, Нәчәф Бәй Вәзиров, Әбдүррәһимбәй Һагвердиев, Чәлил Мәммәдгулузада вә башгалары рус халгынын етишдирдийн бөйүк адамларын — Пушкин, Гогол, Толстой, Чехов вә башга язычыларын мәдәни- ирсиндән истифадә этмишләр.

Кечән әсрдә олдуғу кими, совет дөврүндә дә Азәрбайча әдәбийятынын мәфкурәви йүксәлишиндә вә зәнкинләшмәсиндә

¹ УИК(б)П МК-нын әдәбийят вә инчәсэнәт һаггында гәрарлары, сәһ. 6. Бакы, Азәрнәшр, 1950.

бөйүк рус мәдәнийәтинин — әдәбийят вә инчәсэнәтинин сон дәрәчә мүсбәт вә гүввәтли тә'сири олмушдур.

Мүасир язычыларымыздан Ч. Чаббарлы, М. С. Ордубади, С. Вурғун, С. Рустәм, М. Раһим, Р. Рза, М. Ибраһимов, Мир Чалал, С. Рәһимов вә башгалары рус әдәбийятынын даһи сә- нәткары вә пролетар әдәбийятынын баниси М. Горки, мүбариз пролетар шаири В. Маяковски, һәятла сәнәт вәһдәти ярадан Н. Островски, М. Шолохов, А. Фадеев вә башгаларынын ярадычылыг йолларындан, үслуб вә хүсусийәтләриндән исти- фадә эдәрәк, Азәрбайчан совет әдәбийятыны рус совет әдәбий- яты илә гаршылыглы әлагәдә инкишаф әтдирмишләр.

Һазырда Азәрбайчан совет әдәбийяты Шәргдә ән габагчыл вә нүмунәви әдәбийят дәрәчәсинә чатмышдыр.

Азәрбайчан әдәбийяты халгьмызын тарихини тәһриф эдән, ону феодал шәргин вә я капиталист гәрбин шакирди һесаб эдән вә беләликлә мәдәнийәт тарихимизин, әдәбийятымызын инкишафына нәчиб тә'сир бағышlayan габагчыл рус мәдәни- йәтинин, рус ичтимаи фикринин ролуну гиймәтләндирмәйән буржуа милләтчилиин тә'сирләринә гаршы болшевик мүбари- вәсиндә инкишаф әтмишдир.

Азәрбайчан халгы зәнкин әдәбийят тарихинә маликдир. Азәрбайчан әдәбийяты та гәдим заманлардан өз инсанпәрвәр- лийн, гәһрәманлыг һиссләри, азадлыга олан чошгун мейлләри илә инсанларын диггәтини өзүнә чәлб этмишдир. Низами, Ҷагани, Нәсими, Фүзули, Вагиф феодализмин ән ағыр тәзйи- тиндән горхмаяраг, һәр чүр әсарәти, зүлмү чәсарәтлә тәнгид әтмиш, инсанлары ишыглыга — азадлыга чағырмышлар. А. Ба- кыханов, М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузада, М. Ә. Сабир кими язычыларымызын зәнкин вә кәзәл әдәби ән'әнәләри, онларын реализми, дәрин вә кәскин сатирасы, хәлгилийн бизә чох яхын вә доғмадыр. Азәрбайчан классикләринин әсәрләри бүтүн со- вет халгларына танышдыр.

Азәрбайчан халгынын әдәбийяты Совет һакимийәти ил- дәриндә йүксәк дәрәчәдә инкишаф әтмишдир. Яшча чох чаван олан Азәрбайчан совет әдәбийятынын газандыгы мүвәффәгий- йәтләрин бөйүклүйү мин иллик зәнкин классик әдәбийятымызә илә мүгайисәдә даһа айдын бир шакилдә нәзәрә чарпыр.

Мүасир Азәрбайчан язычылары совет дөврүндә олдуғча бөйүк бир сәнәт йолу кечәрәк мәзмун, мөвзу, үслуб вә дил чә- рәтдән чох мүйүм ярадычылыг наилийәтләри элдә әтмишләр. Азәрбайчан әдәбийятынын әсас гайәси, әсас малы мәнз сося- лизмә вә зәһмәткешләрә хидмәт олмушдур. Азәрбайчан совет әдәбийяты өзүнүн яранма илләриндән башлаяраг, мүхтәлиф зәррәли чәрәян вә әйинтиләрә гаршы ардычыл болшевик мү-

баризәсиндә өзүнә йол ачмыш, ирәлиләмеш, язычыларымыз узун заман давам әдән бу әдәби дөйүшләрдә бөйүйүб бәркмишдир.

Совет әдәбийятынын кечирдийи әсас дөврләри тәгрибән ашағыдакы шакилдә көстәрмәк олар: сосялист тәсәррүфатынын бәрпа дөвру, бешиллклар дөвру, Бөйүк Вәтән мұһарибәси дөвру, мұһарибәдән сонракы дөвр.

Биринчи дөврдә Азәрбайчан совет әдәбийяты яранмаға вә мөһкәмләнемәйә башлады. Язычылар арасында тәбәгәләшмә эмәлә кәлди, кәнч язычылар етишдирилди.

Ингилабдан әввәл ингилаби демократик йол илә кедән язычылар вар гүввәләри илә кәнч Совет һөкүмәтинә хидмәт әтдиләр, өз әсәрләри илә зәһмәткешләрин ингилаби ишинә ярдым көстәрдиләр.

Ичтимаи хадим, драматург, насир, публисист Н. Нәримановун «Наданлыг», «Шамдан бәй», «Надир шаһ» драмлары, «Баһадур вә Сона» романы, «Пир» повести, мәгалә, фел'етон вә публисист язычылары охучуларымызын нәзәрини өзүнә чөлб әтди.

Совет һакимийәтинин илк илләриндә Сүлейман Сани Ахундов «Лачын ювасы», «Чәрхи-фәләк», «Ени иш», «Гаранлыгдан ишыға», «Әшг вә интигам», Әбдүррәһимбәй һагвәрдиев «Көһнә лудман», «Баба юрдунда», «Ағач кәлкәсиндә», Чәфәр Чаббарлы «Оғтай Әлоғлу» п'есләрини яратдылар ки, бу әсәрләр ени әдәбийятын илк тәмәл дашлары иди.

Чәлил Мәммәдгулузадә, Абдулла Шаиг, М. С. Ордубадя зә башгалары өз һекәйә, шеир вә п'есләриндә ени һәяты тәсәзир әдиб, өлкәдә эмәлә кәлән дөйишиклиийи көстәрдиләр.

Бунунла янашы олараг һәлә биринчи дөврдә буржуа-мүлкәдар язычылары да фәалийәт көстәрирдиләр. Онлар пантүркизми, панисламизми яймаға чәһд әдир вә әдәбийятымызда әрәб, фарс, османлы тәсирини давам әтдирмәйә чалышырдылар. Бу мүртәчә бахышлара гаршы Азәрбайчан Коммунист (болшевикләр) партиясы Мәркәзи Комитәсинин рәһбәрлийи алтынла мұбаризә давам әтдирилди. Азәрбайчан дили вә әдәбийятынын ябанчы тәсирләрдән тәмизләнемәси һаггында ардычыл тәдбирләр көрүлдү.

1925-чи илдә Азәрбайчан Коммунист (болшевикләр) партиясынын VI гурултайынын гәрарларында дейлирди:

«...Түркчә (азәрбайчанча — Н. П.) «Коммунист» гәзетинин дилини анламаг охучулар үчүн чәтин олур. «Коммунист» гәзетинин күтләләрә яхышлашмасы лазым көрүлсүн»¹.

¹ Резолюции и постановления VI съезда Азерб. КП(б), стр. 21. Кооперативное издательство «Бакинский рабочий». 1925.

Азәрбайчан партия тәшкилаты халгымызын маариф вә мәдәнийәтинин, әдәбийят вә инчәсәнәтинин инкишафына күндәлик рәһбәрлик әдәрәк, Азәрбайчан мәктәбләрини әрәбизм, фарсизм, османизмдән тәмизләмәк һаггында лазыми көстәришләр верди, тарихи гәрарлар гәбул әтди.

Азәрбайчан Коммунист (болшевикләр) партиясынын XIV гурултайынын гәрарында көстәририлди:

«Азәрбайчан дилиндә дәрә верилмәси сәһәсиндә зиянчылыг нәтичәләринин зәиф арадан галдырылмасы вә Азәрбайчан дилинин, республиканын мәктәбләриндә дәрсләрин әсасы олдуғуну гәйд әдәрәк, халг маарифи органларындан, бүтүн партия, совет, комсомол тәшкилатларындан вә башга ичтимаи тәшкилатлардан тәләб әдир ки, Азәрбайчан дилини әрәбизм, фарсизм, османизм вә саирәдән тәмизләйәрәк, Азәрбайчан дилиндә дәрә верилмәси ишини көкүндән яхшылашдырынлар»¹.

Биринчи дөврун марағлы һадисәләриндән бири дә кәнч язычылар дәстәсинин етишмәси вә сосялист әдәбийятынын ән фәал бир һиссәси кими инкишаф әтмәси иди. Ени етишән әдәби гүввәләр мүртәчә язычылара гаршы чидди мұбаризә апарырдылар.

1925—1930-чу илләрдә әдәбийятымызда башлыча олараг шеир сәһәсиндә совет идеолокиясынын үстүнлүйүнүн гәләбәси тәмин әдилди. Бу ишдә «Кәнч гызыл гәләмләр»ин фәалийәти әдәбийят тарихимизин марағлы сәһифәләриндән бирини тәшкил әдир.

Совет Азәрбайчаньнын илк илләриндә совет руһлу ени язычылар мейдана чыхды. Онлар өз әсәрләриндә, әсас әтибарилә көһнә аләмә, чаризм вә мұсават гурулушуна инфрәт әдир, пантүркизм-панисламизм илә мұбаризәдә гәләбә чалыр, Октябр ингилабынын халглар вердийи азадлыгы тәрәннүм әдирдиләр. Бу дөврдә кәнч совет әдәбийятымыз синфи дүшмәнләрә гаршы кәскин мұбаризә силаһыны галдырды. Азәрбайчанда кәнч совет әдәбийятынын илк нүмайәндәләриндән бири олан шаир Сүлейман Рүстәм мұсаватчылара чаваб олараг өз «Байгуш» ше'риндә белә язды:

«Әтмә артыг, сәсиндә матәм вар,
Буну синфим тәләб әдир сәндән,
Сәнә ән сон чаваб будур мәндән:
Ким ки, бөйлә эләрсә билсин ки,
Онлара бир ад верәр элим: «байгуш».

¹ Азәрб. К(б)П XIV гурултайынын вә XVIII Бақы партия конференциянын гәтнамәләри, сәһ. 22. Азәрнәшр, Бақы, 1938.

Эдәбийятын инкишафы ени гүввәләрин кәлмәсүни тәләб эдирди. 1924-чү илдә «Коммунист» гәзети редакциясы нәздидәки «Кәнч гызыл гәләмләр иттифагы» тәшкил эдилди. Бу тәшкилатын әтрафына пролетар эдәбийяты уғрунда мүбаризә эдән кәнчләр топланды. Онлар мүасир мөвзуларда шеир вә мәгаләләр дәрч этдирдиләр. Сүлейман Рүстәм көһнә фикирли язычылары гаршы чыхараг белә дейрди:

«Матәм зәнн эдирсэн бизим байрамы,
Гәлбини сызладан енә ярамы?
Көйләрдән умурсан ше'ри, илһамы,
Одун сөнмүш артыг, күллә ойнарсан».

1925-чи ил, июн айының 18-дә УИК(б) партиясының Мәркәзи Комитәсинин эдәбийят һаггында мәшһур гәрарындан сонра эдәбийята кәлән кәнч язычылар «Кәнч гызыл гәләмләр иттифагында» бирләшдиләр. 1926-чы илдә «Эдәбийят чәмийәти» ләғв эдилди, әсас гүввә кәнч гызыл гәләмләрин әлиндә олмаг үзрә Азәрбайчан Пролетар Язычылары Чәмийәти тәшкил олунду.

«Кәнч гызыл гәләмләр иттифагының» үзвләри өз әсәрләрини «Коммунист» вә «Кәнч ишчи» гәзетләриндә, «Маариф вә мәдәнийәт», «Комсомол» вә «Пионер» журналларында дәрч этдирдиләр.

Эдәбийяты даһа йүксәкләрә галдырмаг, ени идеялы, сосялист мәзмунлу эдәбийятын инкишафында язычыларә дүзкүн истигамәт вермәк үчүн партиямыз бир сыра мүһүм тәдбирләр көрдү. Бу тәдбирләрдән бири 1926-чы илдә чағырылан Азәрбайчан язычыларының биринчи гурултайы иди. Һәмин гурултайда совет эдәбийятының инкишафына даир бир чох мүһүм мәсәләләр мүзакирә эдилди.

Бундан сонра ени-ени әсәрләр мейдана кәлди. 1926-чы илдә кәнч шаһр Сәмәд Вурғунун шеирләри нәшр эдилмәйә башлады. 1927-чи илдә Сүлейман Рүстәмн «Әләмдән нәш'әйә» адлы шеирләр китабы, 1928-чи илдә вәтәндаш мүһарибәсинә һәср эдилмиш «Голсуз гәһрәмән» әсәри нәшр эдилди. Азәрбайчан совет драматуркиясының баниси Чәфәр Чаббарлы 1925-чи илдә «Од кәлини» драмасыны язды. Әсәрдә Бабәкин башчылығы илә Азәрбайчан халгының ишғалчы әрәбләрә гаршы мүбаризәси тәсвир эдилди. Чаббарлы «Севил» (1929) п'еси илә Азәрбайчан гадынларының патриархал-феодал һәятына, онларын гул һалында һүгүгсуз яшамасына гаршы чыхды. Совет һөкүмәтинин гадынлара вердийә һүгүг бәрабәрлийи вә яратдығы шәраит, онларын кишиләрә бәрабәр һүгүглу олмасы өз бәдин әксини тапды.

Азәрбайчан совет эдәбийяты ингилабадәк олан мүтәрәгги фикирли эдәбийятын һәгиги вариси вә инкишаф этдирчиси-дир. Совет дәвләти Азәрбайчан халгының кечмиш язычыларыны халга танытмаг вә әсәрләрини кешиш йаймаг үчүн бөйүк ишләр көрдү. Азәрбайчан эдәбийятының классикләри Низами, Хагани, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир вә башгаларының Совет һакимийәти гурулана гәдәр мейдана чыхарылмаган зәнкин мирасы нәшр эдиллиб зәһмәткеш күтләләрин истифадәсинә верилди.

Ени гурулуш ени эдәбийят яратды. Бу эдәбийят өзүнүн мәзмун, идея, шәкил вә дил әтибарилә кечмиш эдәбийятдан фәргләнмәли иди. Тәбин ки, белә дә олду. Ингилаби руһлу кәнч язычылар эдәбийят саһәсинә ахышыб кәлдиләр, онларын илк әсәрләри Азәрбайчанда совет эдәбийятының тәмәлини гойду. Партиямызын вә Совет дәвләтимизин бөйүк гайгысы сайәсиндә совет эдәбийяты инкишаф этмәйә башлады. Лакин эдәбийятымыз бу йүксәк пилләләрә бирдән-бирә дейил, кәркин мүбаризә нәтичәсиндә чатды. Бу мүбаризә нәтичәсиндә совет язычылары галиб чыхдылар.

Азәрбайчан совет эдәбийяты йүксәк идеялы эдәбийятдыр. Эдәбийятымызын гүдрәти онун хәлгилийиндә, бейнәлмиләлчилийиндә, совет вәтәнпәрвәрлийиндә вә реалистлийиндәдир. Азәрбайчан совет эдәбийяты үмуми совет эдәбийятының айрылмаз бир һиссәсидир.

Совет эдәбийятының инкинчи дөврү сосялист тәсәррүфатының бүтүн саһәләрдә галибийәтлә баша чатдығы дөврә тәсәдүф эдир. Бу дөврдә язычыларымыз бөйүк тарихи һадисәләри гәләмә алмага башладылар. Бир сыра романлар, п'есләр, пәзмалар вә шеирләр яранды. Беләликлә сосялизм гурулушунун гәләбәләри зиялыларын Совет һөкүмәтинә тәрәф кәлмәсини сүр'әтләндирди. Бунула да эдәбийят әләминдә ени вә мараглы бир дөвр башланды.

УИК(б)П МК-ның 1932-чи ил 23 апрел тарихли гәрары совет эдәбийятының ени бир инкишаф дөврүнә даһил олдуғуну гейд этди. Бу тарихи гәрарда дейилди:

«Бир нечә ил бундан әввәл эдәбийятда хүсусән ени иғтисадли сиясәтин биринчи илләриндә чаһланмыш яд үнсүрләрин һәлә хейли тәсири мөвчуд олдуғу, пролетар эдәбийяты кадрлары исә һәлә зәиф олдуғлары үчүн партия һәр васитә илә эдәбийят вә сәнәт саһәсиндә хүсуси пролетар тәшкилатларының яранмасына вә мөһкәмләнмәсинә көмәк эдирди.

Һазырда артыг пролетар эдәбийяты вә сәнәти кадрлары етишдийи вә заводлардан, фабриклардән, колхозлардан ени

язычы вә сәнәткарлар мейдана чыхдығы бир заманда исә мөвчүд пролетар әдәби-бәди тәшкилатларынын (ВОАПП, РАПП, РАПМ вә башгалары) чәрчивәси артыг дарлашыр вә бәди ярадычылыгын чидди инкишафына мане олур. Бу һал һәмни тәшкилатларын совет язычыларыны вә сәнәткарларыны сосялизм гуручулуғу вәзифәләри әтрафында ән чох сәфәрбәрлийә алан бир васитәдән мөһдуд дәрнәкчилик, бу күнүн сияси вәзифәләриндән вә сосялизм гурулушуна рәғбәт бәсләйән бир чох язычы вә сәнәткарлардан айырмәг васитәсинә чеврилмәк горхусуну төрәдир. Бурадан да әдәби-бәди тәшкилатларын мұвафиг бир шәкилдә енидән гурулмасы вә онларын иш базаларынын кенишләнмәси зәрурәти мейдана чыхыр.

Буна көрә дә УИК(б)П МК гәрара алыр:

«1) Пролетар язычылары чәмийәти (ВОАПП, РАПП) ләғв эдилсин;

2) Совет һакимийәтинин платформасыны мұдафиә әдән вә сосялизм гурулушунда иштирак әтмәйә чан атан бүтүн язычылар коммунист фраксиялы язычылар иттифагында бирләшдирлсин»¹.

Партиянын бу тарихи гәрары әдәбийят вә сәнәт саһәсиндәки вәзийәтин ән доғру тәһлилинә верди вә яранмыш горхунун габағыны алмаг үчүн йоллар көстәрди.

УИК(б)П МК-нын 1932-чи ил 23 апрел тарихли гәрарындан сонра РАПП (Русия Пролетар Язычылары Ассосиациясы) ләғв эдилди вә совет язычыларынын ваһид иттифагы ярадылды. Азәрбайчан Пролетар Язычылары Иттифагы (Аз. АПП) тәсвийә эдилдикдән сонра, Азәрбайчан совет язычыларынын тәшкилат комитәси дүзәлдилди.

1934-чү илин июн айында Азәрбайчан совет язычыларынын биринчи гурултайы олду. Бу гурултай УИК(б)П МК-нын 1932-чи ил 23 апрел тарихли гәрарынын һәятә кечирилмәсинә скупурду вә иттифагын тәшкилини мүййәнләшдирмәклә, идарә һейәти сечди.

1934-чү илин август айында совет язычыларынын Биринчи Умум Иттифаг гурултайы милли республикаларын вә о чүмләдән Совет Азәрбайчанынын әдәбийяты һаггында һесабат динләди.

Совет язычыларынын Биринчи Умум Иттифаг гурултайы гейд әтди ки:

«Галибийәтли сосялизм гурулушу, ССРИ пролетариаты вә әмәкчиләринин синфи дүшмәнләринин дармадагын эдилмәси нәтичәсиндә Совет Иттифагы халгларынын бәди әдәбийяты вә

сосялист мөдәнийәти әмәкчи күтләләри сосялизм руһунда тәрбийәләндирмәйин гүдрәтли гүввәсинә дөнмүшдүр. Бүтүн ССРИ халгларынын язычылары өзләринин биринчи гурултайына мөвкурә, тәшкилат вә ярадычылыг чәһәтиндән партиянын вә Совет һөкүмәтинин әтрафында совет язычыларынын ваһид иттифагы дахилиндә бир коллектив кими бирләшмиш һалда кәлмишләр».

МК-нын гәрарыны һәятә кечирмәк уғрунда кениш мұбаризә нәтичәсиндә Азәрбайчанда бәди ярадычылыг кениш бир шәкил алды, язычыларын ярадычылыг ярышы кенишләнди вә сосялизм гурулушунда онларын иштиракы гүввәтләнди, һәм дә бәди әсәрләрин нәшри хейли артды. Белә ки, 1932—1934-чү илләр әрзиндә Азәрбайчанда ингилабдан әввәлки сон 15 ил мұддәтиндә нәшр олунан гәдәр бәди әдәбийят бурахылды. Бир сыра язычылар һәмни илләр әрзиндә совет әдәбийятынын гызыл фондуна бир чох истәдадлы әсәрләр вердиләр. Бу әсәрләрдән Ч. Чаббарлынын «Севил», «Алмас», «Яшар», «1905-чи илдә», «Дөнүш» пәсләрини, Юсиф Вәзир Чәмәнзәмминин «Гызлар булагы» вә «Тәләбәләр» романларыны, Сейид һүсейини «Ики һәят арасында» адлы һекәйәләр китабыны, һүсейн Чавидин «Сиявуш» вә «Хәйям» адлы тарихи мәнзум драмларыны, Абдулла Шангин «Араз» романыны, М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз», «Кизли Багы» вә «Дөйүшән шәһәр» романларыны гейд әтмәк олар.

Шеир саһәсиндә дә бөйүк мұвәффәгийәтләр әлдә эдилди. С. Вурғун «Комсомол» поэмасы, «Рот-Фронт», «Рапорт», «Өлүм күрсүсү», С. Рүстәм «Яхшы йолдаш», М. Раһим «Өлмәз гәһрәман», М. Мүшфиг «Сәһәр», Р. Рза «Болшевик язы» әсәрләрини, М. Дилбази вә Н. Рәфибәйли бир сыра көзәл шеирләр яздылар.

Партия, РАПП вә Аз.АПП кими тәшкилатлары ләғв әдәрәк, бүтүн совет язычыларынын бирләшмәси үчүн йоллар көстәрди вә язычылары сосялизм гуручулуғу ишинә сәфәрбәрлийә алды.

Партиямызын бу тарихи гәрарындан сонра совет вәтәнпәрвәрлийи руһу илә чошан истәдадлы язычыларын яратдыглагы бир чох дөйәрли әсәрләр охучу күтләләринин рәғбәтинин газанды.

Бөйүк драматургumuz Чәфәр Чаббарлынын «1905-чи илдә», «Од кәлини», «Севил», «Алмас», «Яшар» вә санр әсәрләри бир чох республикаларда тамаша гөюлду вә рәғбәтлә гаршыланды. Көркәмли язычымыз М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз», «Дөйүшән шәһәр», «Кизли Багы» романлары, «Думанлы Тәбриз» драмы; Сәмәд Вурғунун «Вағиф», «Фәрһад вә Ширин» драмлары; Сүлейман Рүстәмун «Яхшы йолдаш», «Гачаг

¹ «Коммунист» гәзети, 25 апрел 1932.

Нәби» эсэрлэри; Мир Чалалын «Дирилән адам» вә «Бир кәнчин манифести», Ә. Әбүлхәсәнин «Дүня гопур», «Йошулар», С. Рәһимовун «Шамо», «Сачлы», «Айналы», М. Ибраһимовун «Һәят», «Мадрид», Һ. Мөһдинин «Дашгын», «Тәрлан» эсэрлэри Азәрбайчан совет әдәбийятынын инкишафында мүһүм аддымлар олду.

Әдәбийятымызын нәзәри чәһәти илә мөшғул олан алим вә тәнгидчиләримиз дә етишмишдир. Онлар бир сыра дәйәрли мәгалә вә китаблары илә әдәбийятымызын инкишафына көмәк әдирләр. Бунлардан профессор М. Ариф, профессор Әли Султанлыны, досент М. Ч. Чәфәрову, профессор Чәфәр Хәнданы, профессор Һ. Араслыны вә башгаларыны көстәрмәк олар.

1940-чы илин май айында Москвада Азәрбайчан әдәбийяты онкүнлүйү кечирилди. Азәрбайчан совет әдәбийятынын наилийәтләри илә совет халгларыны таныш этмәк, рус язычылары илә Азәрбайчан язычылары арасындакы яхылыгы бир даһа мөһкәмләндирмәк үчүн бу онкүнлүйүн бөйүк әһәмийәти олду. Бир чох шаир вә насирләримизин эсәрләри русчая тәрчүмә әдилди ки, беләликлә дә бөйүк рус халгы илә Азәрбайчан халгынын әдәбийят, инчәсәнәт вә мэдәни әлагәси даһа да мөһкәмләнди.

Азәрбайчан совет әдәбийяты гардаш совет халгларынын әдәбийяты илә сых әлагәдә инкишаф этмәкдәдир. Бөйүк рус шаирләриндән Пушкинин 6 чилдлик эсәрләри, А. Островскинин п'есләри, Белинскинин Гогола мәктубу, мүасир рус язычыларындан М. Шолоховун «Сагит Дон», А. Толстоюн «І Пйотр», Н. Островскинин «Полад нечә бәркиди» вә с. эсәрләри Азәрбайчан дилинә тәрчүмә әдиләрәк халгымыза чатдырылмышдыр. Азәрбайчан сәһнәсиндә рус язычыларынын «Күңәһсыз мүгәссирләр», «Чәһизсиз гыз», «Туфан» (Островски), «Мүфәттиш» (Гогол), «Кәнч Гвардия» (Фадеев), «Юрдсуз инсанлар» (Горки) вә с. эсәрләри бөйүк мүвәффәгийәтлә тамашая гоюлмуш вә гоюлур.

Азәрбайчан зәһмәткешләри бөйүк күрчү язычысы Шота Руставелинин «Пәләнк дәриси кеймиш пәһливан» поэмасыны, гардаш эрмәни халгынын «Сасунлу Давид», өзбәк халгынын бөйүк шаири Әлишир Нәваинин «Фәһад вә Ширин» эсәрләрини, газах халгынын бөйүк акыны Чамбулу, Дағыстан шаири Сүлейман Сталскинин шеирләрини вә с. өз дилиндә охумат имканы тапмышлар.

Гардаш совет халгларынын вә биринчи нөвбәдә бөйүк рус халгынын габагчыл әдәбийяты илә олан сых әлагә, Азәрбайчан әдәбийятынын инкишафы тарихиндә, истәр ингилабадәк, истәр-сә дә ингилабадан сонра, мүһүм рол ойнамышдыр.

Тарих көстәрир ки, чаризмин мүстәмләкә сиясәтинә бах-маяраг, габагчыл рус мэдәнийәтинин мүсбәт тәсири Загаф-газия вә Орта Асияда яйылмышды ки, бу да прогрессив бир һадисә иди.

Өз сәнәт вә мөзәмупу ә'тибарилә чох ирәли кетмиш Азәрбайчан әдәбийяты башга гардаш совет халгларынын дилләринә тәрчүмә вә нәшр әдилмиш вә әдилир.

Бөйүк Азәрбайчан шаири өлмәз Низаминин эсәрләриндән бир чоху рус, Украина, белорус, күрчү, эрмәни, өзбәк, газах, түркмән вә саир дилләрә тәрчүмә әдилмишдир. Чәфәр Чаббарлынын «Од кәлини», «Севил», «1905-чи илдә» п'есләри рус, эрмәни, күрчү, түркмән, өзбәк дилләринә, Сәмәд Вурғунун «Вагиф» вә «Фәһад вә Ширин» мөзәм п'есләри рус вә эр-мәни дилләринә, М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз», Мир Чалалын «Бир кәнчин манифести», С. Рәһимовун «Шамо», М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн», Һ. Мөһдинин «Абшерон», «Сә-һәр», Ә. Әбүлхәсәнин «Достлуг галасы» эсәрләри вә с. рус дил-линә тәрчүмә әдилмишдир.

Бөйүк Вәтән мүһарибәси ССРИ халглары үчүн имтаһан олдуғу кими, әлм вә әдәбийятымыз үчүн дә бөйүк сынаг олду. Ленинин бөйүк идеясы әсасында яранан совет әдәбийяты бу сынагдан мүвәффәгийәтлә чыхды, мүһарибә дөврүндә яра-дылмыш бир сыра көркәмли эсәрләрлә даһа да зәнкинләшди.

Мүһарибәнин илк күнләриндән башлаяраг, шаир вә язычы-ларымыз тәрәфиндән язылмыш мүбариз шеирләр, кәскин публи-систер мәгалә, очерк, һекайә, повест, роман вә драм эсәрләри илә совет халгынын азгын ишгалчылары гаршы гәһрәмәнлыгла апардығы мүбаризәдә фәал иштирак этдиләр. Вәтән мүдафиәси уғрунда рус вә башга гардаш халгларын шаир вә язычылары илә чийин-чийинә кедән шаирләрдән Сәмәд Вурғунун «Ананын өйүдү», «Шәфгәт бачысы», «Бүтүн халглар, габиләләр ол ичин-дән чыхачаглар», Сүлейман Рүстәмин «Ана вә почталайон», «Күн о күн олсун ки», Мәммәд Раһимин «Тәк мәзар», «Азәр-байчан оғуллары», язычылардан С. Рәһимовун «Горпағыш сәси», «Гардаш гәбри», «Медалайон», Әбүлхәсәнин «Оғуллар вә аталар», Мир Чалалын «Мәним яшыдларым», драматург М. Ибраһимовун «Мәһәббәт» кими эсәрләри вә с. ярадылды. Онлар өз эсәрләриндә совет халгынын енилмәзләннин, бәшәрий-йәтин баласы олан фашизмә гаршы сонсуз нифрәт вә гәзәбини, совет адамларынын гәләбәйә олан түкәнмәз инамыны тәрәннүм этдиләр.

С. Вурғун, С. Рүстәм, М. Раһим, Р. Рза вә башга шаирлә-римиз өз шеирләри илә халгы мүбаризәйә, дүшмәндән интигам

алмага чағырдыглары кими, язычы Әбулһасән «Оғулар вә аталар» һекайәсиндә совет адамларынын вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәмәнлығыны, Һүсейн Мейди мәшһур «Москва» очеркиндә совет халгынын мисилсиз бир шүчәәтлә догма пайтахтымыз Москванын мұдафиәсини, драматург Мирзә Ибраһимов «Мәһәббәт» п'есиндә арха чәһбә адамларынын чәһбәйә көмәйини, язычы С. Рәһимов «Медальон» повестиндә азәрбайчанлы вә русларын бир гардаш кими әл-әлә верәрәк, дүшмәнлә мұбаризә апармасыны, Мир Чалал «Мәним яшыдларым» повестиндә совет вәтәнпәрвәрлийи һиссини тәсвир әдиб, мұһарибә дөврү һәятымызы көстәрдиләр.

Мұһарибә дөврү совет әдәбийятынын башлыча мөвзуу йүксәк совет вәтәнпәрвәрлийи, рәшадәт, гәләбәйә инам, азадлыг, мұбариз гүввәләри сәфәрбәрлийә алмаг, халглар арасында достлуг, Ленин ишинә сәдагәт, арха чәһбәдәки әмәк фәдакарлығы, Совет Ордусунун — совет силаһынын гүдрәти, вәһши дүшмәнин дармадағын әдилмәси, тәчавүзкарлара гаршы гәзәб, нифрәт вә саир иди.

Чохмилйонлу совет халгымызын мәғлүбәдилмәз гүдрәтинә әмин олан язычыларымыз мұһарибәнин кедишиндә бөйүк Коммунист партиясынын мұрачитинә сәс верәрәк, «Һагг бизмләдир!», «Биз галиб кәләчәйик!» дейән мәшһур шұарлары бәдин шәкилдә ифадә этдиләр. Бу дөврдә истәр арха чәһбәдә чалышан, истәрәс дә сәнкәрләрдә билаваситә дүшмәнлә вурушан шаир вә язычыларымызын яратдыглары әсәрләрин мисралары мұбариз дөйүшчүнүн зәфәр нәғмәси олду.

Бөйүк Вәтән мұһарибәси күнләриндә Азәрбайчан әдибләри вә инчәсәнәт ишчиләри өз ярадычылыглары илә, бир тәрәфдән совет дөйүшчүләрини вә республикамызын зәһмәткешләрини ишғалчы фашистләрә гаршы мұбаризәйә дәвәт әдир, о бири тәрәфдән, архада фәдакарлыгла ишләмәйә руһландырырдылар.

Совет әдәбийяты совет халгынын шүчәәт вә рәшадәтини, вәтәнә сәдагәтини, гәләбәйә инамыны әкс әтдирмәкчән әләвә, кәнчләри кәләчәйә инанмаг руһунда тәрбийә этди, бүтүн дүнянын азадлыг севән тәрәггипәрвәр адамларынын үрәк сәси олду. Онларын шаир вә язычыларынын ярадычылығына истигәмәт верди.

Мәсәлән, Азәрбайчан совет әдәбийяты хүсусилә бу заман Чәнуби Азәрбайчанын мұтәрәгги шаир вә язычыларына көзәл тәсир бағышламагла, онлара реализм йолуну, халгын һәятына яхынлашмаг йолуну көстәрди. Вәтән мұһарибәси илләриндә вә мұһарибәдән сонракы дөврдә Чәнуби Азәрбайчанда бир сыра әлә язычылар мейдана чыхды ки, онлар өз әсәрләри илә халгә руһландырыб, Иран иртичаына гаршы, алман фашистләринә

гаршы мұбаризәйә галдырдылар, совет халгынын гәһрәмән мұбаризәсини вә совет дөйүшчүләринин икидликләрини тәрәннүм әтдиләр.

Совет әдәбийяты халгын вә дөвләтин мәнәфесини мұдафиә әтдийи үчүн онун хүсусийәти сосялизм гуручулуғунда мұтәшәккилийи, азадлығы, сүлһү, инсанпәрвәрлийи, вәтәнпәрвәрлийи, мұбаризлийи, достлугу, мәһәббәти, кәләчәйә инамы табдилә әдир. Бунун үчүндүр ки, Жланов йолдашын дедийи кими, Совет дөвләти вә партиямыз кәнчләримизи совет әдәбийятынын көмәйи илә күмраһлыг вә гүввәмизә инанмаг руһунда тәрбийә әтмишдир, мәһз буна көрә биз сосялизм гуручулуғунда чох бөйүк чәтинликләри арадан галдыра билмишик, алмаңлар вә японлар үзәриндә гәләбә чалмышыг.

Бөйүк Вәтән мұһарибәси күнләриндә олдуғу кими, мұһарибәдән сонракы бешиликләрин гаршымыза гойдуғу мөһтәшәм вәзифәләри еринә етирмәк үчүн Азәрбайчан совет язычылары ордусу ени әсәрләр язараг, халгымызын әмәк чәһбәсиндәки шүчәәт вә гәһрәмәнлыгларыны әкс әтдириләр.

Совет Иттифагы Коммунист партиясы МК-сынын әдәбийят вә инчәсәнәтә даир гәрарлары әдәбийятымызын кәләчәк инкишафынын айдын програмыдыр. Бу әсәсдә Азәрбайчан Коммунист партиясы МК-сы 1948-чи ил 28 август тарихли гәрарында республикамызда әдәбийят вә инчәсәнәт сәһәсиндә олан гүсурлары көстәрди. Гәрарда дейилирди:

«Азәрбайчан әдәбийятында болшевик идеялылығы вә принципаллығы уғрунда принципал вә ардычыл мұбаризә кенишләндирилмәмишдир. Айры-айры язычыларын ярадычылығындакы методоложи гүсурлар вә сосялист реализминдән узаглашмаг йоллары ачылыб көстәрилмәмишдир».

1948-чи илин октябр айында кечирилән Азәрбайчан Совет Язычылары Иттифагынын Пленуму, Азәрбайчан К(б)П Мәркәзи Комитәсинин «Азәрбайчан совет әдәбийятынын вәзийәти вә ону яхшылашдырмаг тәдбирләри һагғындакы» гәрары илә әлағәдар олараг, Азәрбайчан әдәбийятынын ярадычылыг вәзифәләрини кениш вә әтрафлы сурәтдә мұзакирә этди.

Үч күн давам әдән, тәнгид вә өзүнүтәнгид шұары алтында кечән пленум, Азәрбайчан К(б)П Мәркәзи Комитәсинин тарихи гәрарыны әлдә рәһбәр тутараг, әдәбийятымызда вә айры-айры язычыларын әсәрләриндә олан бир чох ярадычылыг гүсурларыны вә сәһвләрини мейдана чыхартды. Пленумда мәрузәчи олан Мирзә Ибраһимов йолдаш фикрини ашағыдакы сөзләрә гуртарды:

«Азәрбайчан совет әдәбийяты чанлы, гайнар бир һәятлә яшайыр. О, бүтүн язычыларын фәал, сәмини вә болшевикчә-

сінә чалышмасы илә, Мәркәзи Комитәнин тәләб этдийи кими, халгымызын мүбаризәсинә көмәк эдән әсәрләр ярада биләр. Бунун үчүн онун истәдадлы сәнәткарлары, мөһкәм аддымларла кәлән өзгә кадрлары вардыр. Әдәбийятымызын кәләчәйи онларын кә ярадычылыгы ишини дүзкүн тәшкил этмәсиндән, кәркин әмәйиндән асылыдыр. Гой һәр кәс анчал бирчә фикирлә — совет халгына лайиғ әсәрләр яратмағ фикри илә яшайыб чалышсын».

ҮИК(б)П МК вә Азәрбайчан К(б)П МК-нын тарихи гәрарларындан сонра Азәрбайчан совет әдәбийятында бөйүк бир чанланма яранды, ени йүксәк кейфийәтли әсәрләр мейдана чыхды. Бу әсәрләр совет халгынын гәһрәман әмәйини, коммунизм гуран совет адамларыны, онларын йүксәк мәнәвийятыны тәрәһнүм этди, империализмин ганлы сиясәтини, буржуазия гурулушунуну дүрүк маһийәтини көстәрди.

Рәсул Рзанын «Ленин» поэмасы, Сәмәд Вургунун «Коммунизм тәрәһнүм әдирәм», «Заманын байрағдары», «Муған», «Зәңчинин арзулары», Сүлейман Рүстәмин «Ики саһил», Мәмәд Раһмин «Ленинград көйләриндә», Сүлейман Рәһимовун «Шамо», Әбүлһәсәнин «Достлуг галасы», М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн», Н. Мөһдинин «Абшерон», Сабит Рәһманун «Дан сөкүләркән», И. Әфәндиевин «Баһар сулары» әсәрләри ҮИК(б)П МК-нын әдәбийят вә инчәсәнәт һағгындакы гәрарларындан сонра язылмыш вә охучулар тәрәфиндән йүксәк гиймәтләндирилмишдир.

1950-чи илдә Азәрбайчан ССР-нин әдәбийятынын ән яхшы нүмайәндәләри өз ярадычылығлары һағгында һесабат вермәк үчүн Москваға кетдиләр. Һәммин илин 30 ноябрында Азәрбайчан әдәбийятынын онкүнлүйү башланды. Азәрбайчан әдәбийят ишчиләри өзләринин ән яхшы әсәрләрини нүмайиш этдирдиләр. Москва зәһмәткешләри, алимләри, әдәбийят вә инчәсәнәт ишчиләри, партия вә һөкүмәт рәһбәрләри онкүнлүкдә яхындан иштирак этдиләр. ССРИ Совет Язычылары Иттифағы баш катибинин мүавини Н. Тихонов йолдаш гейд этди ки, Москвада кечирилән Азәрбайчан әдәбийяты вә инчәсәнәти онкүнлүйү яһныз Азәрбайчан зәһмәткешләринин дейил, әләчә дә бүтүн совет халгынын һәятында бөйүк вә фәрәһли бир һадисәдир. О демишдир:

«Он ил бундан әввәл вәтәнимизин пайтахты Москва Азәрбайчан әдәбийяты вә инчәсәнәтинин биринчи онкүнлүйү иштиракчыларыны сәминийәтлә гаршыламышды. О вахтдан кечән илләр бөйүк сынағлар, бөйүк гәләбәләр вә бөйүк йүксәлиш илләри олмушдур».

Партия вә һөкүмәтимиз Азәрбайчан әдәбийяты вә инчәсәнәтини йүксәк гиймәтләндириб, онларын мүәллифләрини Совет Иттифағынын орден вә медаллары илә тәлтиф этмишдир.

Әдәбийятымызын тарихиндә олан мүнүм һадисәләрдән бири дә Азәрбайчан совет язычыларынын II гурултайынын кечирилмәсидир. Гурултай 1954-чү илин апрел айында олду. Гурултайын ишиндә гонағлар — Москва, Украина, Өзбәкстан, Күрчүстан, Эрмәнистан, Тачикистан, Түркмәнистан, Дағыстан язычылары, Азәрбайчан пайтахты ичтимаийәтинин нүмайәндәләри — алимләр, инчәсәнәт вә мәдәнийәт ишчиләри иштирак этдиләр.

Гурултайда Азәрбайчан совет әдәбийятынын вәзийәти вә вәзифәләри һағгында Азәрбайчан Совет Язычылары Иттифағы Идарә Нейәтинин сәдри Сүлейман Рәһимов мәрүзә этди. Мәрүзәдә Рәһимов йолдаш язычыларыны ики гурултайы арасындакы дөврдә Азәрбайчан язычыларынын ярадычылығ фәалийәтинин еқунларындан вә Азәрбайчан совет әдәбийятыны даһа да инкишаф этдирмәкдән дапышды. Мәрүзәдән сонра Азәрбайчан совет нәсри, ше'ри, драматуркиясы, Азәрбайчан совет ушағ әдәбийяты вә Азәрбайчан совет әдәби тәғйидинин әсәс проблемләри, рус вә ССРИ халғларынын әдәбийятынын Азәрбайчан дилинә тәрчүмәси һағгында әләвә мәрүзәләр олду.

Азәрбайчан совет язычыларынын II гурултайы көстәрди ки, вәтәндаш муһарибәси, сәнасләндирмә вә коллективләндирмә, сосялизм гәләбәси вә Бөйүк Вәтән муһарибәси дөврләриндә Азәрбайчан совет язычылары партиянын вә халғын ән яхшы көмәкчиси олмага чалышышлар. Гурултай көстәрди ки, бөйүк тарихи дөврләр бу вә я башға шәкилдә әдәбийятда өзүнүн бәдди әксини тапмышдыр.

Азәрбайчан совет язычыларынын II гурултайы язычыларын ени вәзифәләр гаршысында олдуғуну гейд әдәрәк, көстәрди ки, әдәбийятымыз партиямызын чағырышына сәс верәрәк, онун идеоложи мәсәләләрә аид мүдрик гәрарларыны әлдә рәһбәр тутуб, ени дәйәрли әсәрләр ярадырлар.

Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин әдәбийят вә инчәсәнәт мәсәләләринә даир көстәришләриндән вә ХХ гурултайын гәрар вә Директивләриндән руһланан Азәрбайчан совет язычылары мүәсир мөвзуда яздығлары ени әсәрләри илә әдәбийятымызы даһа да зәңкинләшдирмәкдәдиләр.

Совет һакимийәти илләриндә Азәрбайчан халгынын мәдәли чәһәдә газандығы чох бөйүк гәләбәләрдән бири дә инчәсәнәтин сүр'әтлә чичәкләнмәсидир.

Инчәсәнәт өлкәмиздә чох миллионлу халғ күтләләрини мәфкүрәчә сналаһландырмағ вә коммунизм руһунда тәрбийә этмәк вә бәдди зөвгүнү инкишаф этдирмәк ишиндә ән гүввәтли си-

лаһдыр. Бу мэгсәдлә сосялист инчәсэнәтинин бүтүн нөвләринин инкишаф этдирмәк үчүн партия вә һөкүмәтимиз бир сыра гәрар вә көстәришләр вермишдир.

Азәрбайчанда совет дөврүндә инчәсэнәтин бүтүн саһәләринә фикир вериләрәк, лайигли вә халгын тәләбләринә уйғун эсәрләр ярадылмыш, марксизм-ленинизм нәзәрийһәси илә сийлаһланмыш драматург, бәстәкар, ме'мар, рәссам, ссенарист, кинематография вә саир кадрлары етишдирилмишдир.

Инчәсэнәт мүүссисәләри дә университет, институтлар вә академия кими халгын мә'нәви сәрвәтинин артыран, онун милли гүруруну гидаландыран көзәл мэдәнийәт очагларына чеврилмишдир.

Азәрбайчанда ингилабдан әввәл инчәсэнәтимизин инкишафы үчүн шәраит йох иди. Инчәсэнәтин инкишафына һаким сийнифләр вә онлара һамилик эдән рәсми даирәләр мане олур, яхшы сәнәт усталарыны тә'гиб эдәрәк, нәзәрдән салмаға, һәм дә мэдәнийәтимизин тарихини тәһриф эдәрәк, инчәсэнәтимизә әрәб, фарс вә түрк стилләринә чалайраг, онлардан асылы һалла салмаға сәй әдирдиләр. Һалбуки тарихи һәгигәт бунун тамамилә әксини көстәрир.

Азәрбайчанда драм театры 1873-чү илин март айынын 10-да Һ. Зәрдаби вә Н. Б. Вәзировун тәшәббүсү илә тәшкил олунмушдур. Илк дәфә бурада М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара», «Ләнкәран ханынын вәзири» драм эсәрләри тамашая гоюлдуғу һалда, Шәрг өлкәләриндә өзүнү «мәдәни» һесаб эдән Түркийәдә драм театры ялныз 1920-чи илдә тәшкил олунмуш вә өзүнүн һәр бир орижинал эсәри олмадығындан рус, Европа классикләринин (М. Горкинин, Л. Толстоюн, Шекспирын вә с.) эсәрләри тәрчүмә әдиләрәк, тамашая гоюлмушдур.

Опера саһәсиндә дә вәзийәт белә олмушдур. Азәрбайчанда Ү. Һачыбәйовун тәшәббүсү илә опера театры 1908-чи илдә тәшкис әдилдийи вә бурда һәмин мүәллифин «Лейли вә Мәчнун», «Аршын мал алан» вә башга эсәрләри тамашая гоюлдуғу һалда, анчаг 1948-чи илдә Түркийәдә опера театры ярадылмышдыр.

Халгымызын бөйүк оғуллары М. Ф. Ахундов, Н. Б. Вәзиров, Ә. Һагвердиев, Чәлил Мәммәдгулузадә вә башгаларынын эһкасы, мәнәббәти вә гайғысы саһәсиндә, инчәсэнәтимиз чәтиң шәрайтдә фәалийәт көстәрмиш, Азәрбайчан зәһмәткешләринин азалдыг уғрунда өз мүбаризәсиндә яхындан хидмәт көстәрмишдир.

Ялныз Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра дүняда ән габагчыл инчәсэнәт яратмыш олан бөйүк рус халгынын көмәйи илә Азәрбайчан инчәсэнәтинин бүтүн нөвләри сүр-

әтлә инкишаф әтмәк имканы әлдә әтди, милли формалы, сосялист мәзмуңлу совет инчәсэнәти саһәсиндә көркәмли наийәтләр газанды.

Инчәсэнәт саһәсиндәки бөйүк наийәтләримизи яхшы дәрк әтмәк үчүн ингилабдан әввәлки инчәсэнәт мүүссисәләринин үмуми вәзийәтинин нәзәрдән кечирәк. 1914-чү илдә бүтүн Азәрбайчанда 2 театр олдуғу һалда, 1933-чү илдә театрларынын сайы 17-йә, 1938-чи илдә 19-а, 1939-чу илдә 34-ә чатды. Бу рәғәмләрдән айдын көрүнүр ки, театрларымызын инкишафы үчүн анчаг совет дөврүндә имкан яранмышдыр. Бу исә Коммунист партиясынын инчәсэнәтә вә мэдәнийәтә вердийи бөйүк әһәмийәтин, бешиликләр мүддәтиндә өлкәмизин вә халгымызын мэдәни-игтисади сәвийәсинин хейли йүксәлдийинин парлаг сүбүтудур.

Юхарыда көстәрдийимиз ики театр кечмишдә хүсуси шәхсләрин әлиндә иди. Онлара газанч мәнбәи кими бахылырды. Һәмин театрларда кедән тамашалара кениш күтлә дейил, әсасән шәһәрин варлы тәбәгәләри, буржуазия кәлирди. Ярадычы коллективин мадди вәзийәти исә ачыначаг бир һалда иди. Мәсәлән, 1919-чу ил апрелин 7-дә Азәрбайчан артистләри һей'әти мусават маариф назирлийинә мүрачидәт эдәрәк, мадди вәзийәтләринин яхшылашдырылмасы үчүн ярдым вә театр биһнасы үчүн алынан пулуң азалмасыны хаһиш әтмишди. Мусават маариф назирлийи исә алты айдан сонра, 1919-чу ил октябрын 2-дә 9797 нөмрәли тәлигә илә артистләр һей'әтинә белә чаваб вермишди:

«Сизин хаһишиниз назир тәрәфиндән гәбул әдилмәмишдир».

Бу сәнәд мусават һөкүмәтинин инчәсэнәтә нә гәдәр алчаг бир нәзәрлә бахдығына ән яхшы бир сүбүтудур.

Мә'лум шейдир ки, инчәсэнәт, хүсусән театр, халгын сияси вә бәди тәрбийәсинин инкишафына ярдым әдир. Азәрбайчанда Совет дөвләти яранан илдән бу саһәйә чидди фикир верилди.

М. И. Калинин күтләләрин мэдәниләшмәси үчүн театрын нә гәдәр әһәмийәтли бир очаг олдуғуну гейд эдәрәк демишдир:

«... Театр ән яхшы мэдәнийәт мәнбәләриндән биридир. Биздә, Совет дөвләтиндә күтләләрин маарифләnmәси, билик әлдә әтмәси үчүн, күтләләрин мэдәнийәтә йийәләнмәсинә көмәк эдән гүдрәтли бир амилдир...»¹

¹ М. И. Калинин, Сосялист мэдәнийәтинин мәсәләләри һагғында, һәй. 29—30, 1938.

Мәһз буна көрө дэ, Совет һөкүмәти театрлары дөвләт мүөс сисоләринә чевирди. 1921-чи илдә Бакыда фәһлә-кәндли театр тәшкил олунду. Бу театр тәғһид-тәғһиғ характерини дашыыйрды. Һәмһин театр кетдикчә инкишаф эдәрәк, Азәрбайчан Фәһлә-кәндли театр кетдикчә чевирди. О, 1925-чи илдән Азәрбайчан районларына да кедир вә орада да тамашалар верирди. Театр фәһлә районларындакы драм дәрнәкләринә дә көмәк эдир, һәм вәскар актйорлардан ән бачарығлыларыны театра чәлб эдирди. Театрын репертуарына һәм тәрчүмә, һәм дә орижинал әсәрләр дахил эдилирди. Бу тамашалар театрын һәм мәфкурәви, һәм дә сәнәткарлығ чәһәтдән инкишаф этдийини, сәһнә тамашачыларын идея-бәдин тәләбләрини тәһмин этмәк үчүн чидди чалышдығыны көстәрди.

1922-чи илдә Азәрбайчан Дөвләт Академик Драм Театры тәшкил олунду. Сонралар бу театра халғымызын мәрд. оглу М. Әзизбәйовун ады верилди.

Азәрбайчан Мәркәзи Ичраййә Комитәсинин 1923-чү ил 27 январ тарихли гәрары әсасында 1923-чү илдә тәшкил эднләр Бакы театр техникуму Шәргдә илк театр мәктәби иди. Бурада совет кәнчләри охурдулар. Бу мәктәбин сәмәрәли иши нәһи чәсиндә бу күн игтидарлы актйор кими мәшһур олан СССР халғ артисткалары һәлимә Нәсирова, Шөвкәт Мәммәдова, Азәрбайчан ССР халғ артисләри Рза Әфғанлы, Исмайыл Дағыстанлы вә башга сәһнә усталары етишдирилди. Бу сәнәткарлар өз габилийәтләри илә өзләринә вә театра халғын һүсн-рәғбәтини газандылар. Әзизбәйов адына театр бөйүк ишләр көрмүш вә тамашачыларын һүсн-рәғбәтини газанмышдыр. Тәкчә 1924—1925-чи илдә театр 88 тамаша вериб 47292 тамашачы хидмәт этди.

Театр яһныз шәһәр әһалисинә хидмәт этмәклә кифайәтлән мәйиб, һабелә кәндләрдә вә фәһлә клубларында тамашалар верирди. Театрын репертуарыны «Мүсибәти Фәхрәддин», «Айдын», «Һачы Гара», «Дағылан тифағ», «Пәри чаду», «Отелло», «Оғтай Әлоғлу», «Мүфәттиш» в. с. әсәрләр тәшкил эдилди. Яй фәсилләриндә театр Азәрбайчан районларына кедәрәк, әһәли йә мөдәни хидмәт көстәрди. О, ики мөвсимдә (1926—1927-чи илләрдә) районларда 87 тамаша верди.

Театр өз инкишаф йолуна давам эдәрәк, доғрудан да бөйүк бир инчәсәнәт очағына чеврилмәйә башлады. Лакин әввәлләк театр репертуар чәһәтдән чәтинлик чәкирди, ойнанылан п'есларин әксәрийәти тәрчүмә әсәрләр иди.

Театр өз сәһнәсиндә Ә. һагвердиевин «Көһнә дудман» М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» п'есләрини көстәрмәклә бәрәбәр, ени драм әсәрләрини

тамашая гойду. Чәфәр Чаббарлы өз бәдин вә көзәл әсәрләри илә бу театра кәлән совет драматургларындан биринчисидир. Ону «Од калини», «1905-чи илдә», «Севил», «Алмас», «Оғтай Әлоғлу», «Айдын» вә саир әсәрләри һәмһин театрда дөнә-дөнә ойнанымышдыр. Чәфәр Чаббарлы сәһнәмизин репертуара олан әһәтиятчыны мәһарәтлә өдәйирди.

Чәфәр Чаббарлынын вәфатындан сонра театр аз бир заман ени п'есләр алмады. Лакин аз сонра ени п'есләр язмағ үчүн кәнч драматурглар гәләми ишләтдиләр. Мирзә Ибрәһимов «Һәят» п'есини языб сәһнәмизә верди. Сонра репертуар иши кетдикчә яхшылашды. Сәмәд Вурғун «Вағиф» вә «Фәрһад вә Ширин» әсәрләрини, Сүлейман Рүстәм «Гачаг Нәби» п'есини сәһнәмизә верди. Орижинал әсәрләрлә бәрәбәр рус вә дүня драматургиясынын ән яхшы әсәрләри дә сәһнәмиздә тамашая йолду. Мәсәлән, Шекспирин «Һамлет» вә «Отелло», Шиллерин «Гачаглар», А. Островскинин «Туфан» вә «Челнзиз гыз» әсәрләри.

Партия вә һөкүмәтимизин гайғыкешлийн сайәсиндә Азәрбайчанда, тарихән бөйүк рус халғынын инчәсәнәт тәсири илә инкишаф эдән, мәһнәви һәятын дәрһнликләрини тәғһиғ эдән. күтләләрин кәскин мүбаризә силаһы кими өзүнү көстәрән йүкәк формалы вә долғун мөзmunлу инчәсәнәт яранмышдыр.

Динчә гуручулуғ дөврүндә совет халғы илә бир нәфәс алан, бир мәнәфе вә мәсәдлә яшаян совет инчәсәнәти Бөйүк Вәтән мүһарибәси күнләриндә өзүнү мүһарибә шәрәитинә чоғ сүр'әтлә уйғунлашдырыб, халғын гәләбәсиндә она лайигинчә хидмәт эдә билди.

Элм вә әдәбийәтымызын башга сәһәләриндә олдуғу кими, инчәсәнәтимизин дә гаршысында бизә өлүм вә әсарәт кәтирән күшмәнин бүтүн йыртычылығыны ачыб көстәрмәклә, она гаршы нифрәт вә гәзәби шиддәтләндирмәк, азадлығ вә хошбәхтлик эши илә яшаян совет адамларынын гәһрәманылығыны, вәтәнқурвәрлийини вә мәһнәви гүдрәтини әкс этдирмәк кими әсас вәзифәләр дурурду.

Ифтихарла дейә биләрик ки, ССРИ инчәсәнәт хадимләри, әрчүмләдән республикамызын инчәсәнәт адамлары — драматурглар, рәссамлар, һейкәлтәрәшлар, артисләр, мусигишүнәсләр өз ярадычылығлары илә бу вәзифәләрин өһдәсиндән лайигинчә кәлә билдиләр.

Партиямыз әдәбийәт вә инчәсәнәт һагғындакы гәрарларын да драматургларын вә театр ишчиләринин гаршысында совет әмийәтинин һәяти һагғында, совет адамы һагғында парлағ бәдин чәһәтдән там дәйәрли әсәрләр яратмағ вәзифәси гойду. Партиямыз көстәрирди ки, драматурглар вә театрлар өз п'ес

вə тамашаларында совет чэмийятинин һятыны даими ирәл-
ләмәкдә олдуғу шәраитдә тәсвир этмәли, совет адамынын ху-
сусийәтләринин ән яхшы чәһәтләринин даһа да инкишаф эт-
мәсинә һәр васитә илә ярдым көстәрмәлидир.

Сәһнә усталарымыз партиямызын бу тәләбини үрәклә ериш-
әтирәрәк, рус вә Азәрбайчан классикләринин вәтәнпәрвәрлик
ифадә эдән әсәрләриндән истифадә эдәрәк, көркәмли әсәрләр
ярадырдылар. Белә әсәрләрдән М. Ибраһимовун «Мәһәббәт»,
Рәсул Рзынин «Вәфа», Мейди Гүсейнин вә Иляс Әфәндиһин
«Интизар», М. Һ. Тәһмасибин «Аслан гаясы», Зейнал Хәлилин
«Интигам», «Гатыр Мәммәд», Сәмәд Вурғунун «Фәрһад вә
Ширин», Мейди Гүсейнин «Низами» әсәрләри, рус драматург-
ларындан тәрчүмә эдилмиш «Тәкбәтәк», «Мүһәндис Серкес»,
«Вәтән оғлу» вә башга тамашалар мөвзу, жанр, бәдин гий-
мәтләри э'тибарилә мүхтәлиф олмаларына бахмаяраг, әйни
бир мөгсәд дашыйырды ки, бу да йүксәк вәтәнпәрвәрлик һиссә-
ләри тәрбийә этмәкдән, совет сәнәтинин әсас гәһрәмәнлыг мөв-
зууну даһа зәнкин вә ифадәли бир шәкилдә ачмагдан иба-
рәт иди.

Мүасир тамашаларла янашы олараг, вәтәнпәрвәрлик һиссә-
ләри тәрбийә эдән тарихи тамашалар да халгымызын алгыш-
ларыны газанды. Бу чәһәтдән «Низами», «Фәрһад вә Ширин»,
«Думанлы Тәбриз», «Вагиф» әсәрләри диггәтләйигдир. Мүа-
сир мөвзуларда көстөрилән тамашаларда олдуғу кими, бун-
ларда да һятилик әсәрләрин әсас идеясындан — Вәтән уғрунда
мүбаризәдән гидаланыр. Вәтәнпәрвәрлик мотивләри бу әсәрләр-
рин ана хәттидир.

Үмүмийәтлә мұһарибәйә һәср эдилмиш тамашалар совет
адамларынын характерләрини мә'налы вә тәбин көстәрдийи
ки, драматург, режиссор, актйор вә рәссамларымызын да ба-
чарыгла йүксәлдикләрини, онларын сәнәтдә партиялылыг, мөв-
курәвилек вә мүасирлик принципләрини дәриндән әйрәнди-
ләрини вә бунун нәтичәсиндә совет адамларынын характер
мә'нави-сияси үстүнлүкләрини даһа дәриндән дәрк этдикләрини
сүбүт этди.

Азәрбайчан инчәсәнәти Бөйүк Вәтән мұһарибәсинин ал-
лу күнләриндә алман фашизмнә гаршы мүбаризәдә өз фә-
лийәти илә совет адамларыны әмәк вә мұһарибә чәбһәләриндә
гәһрәмәнлыглар көстәрмәк үчүн руһландырыр, онларда дәри
вәтәнпәрвәрлик һисси, Гызыл Ордуя мәһәббәт вә гәләбәмиз
инам тәрбийә эдирди. Инчәсәнәт ишчиләри өз тамашалары
Загафгазия, Шимали Гафгаз вә Крым чәбһәләриндә, һәр
хәстәханаларда, гарнизонларда, заводларда, мә'дәнләрдә, кол-
хоз тарлаларында, мәдәни-маариф мүәссисәләриндә чыхыш-
ла

ры илә совет гурулушунун гүдрәтини, үстүнлүйүнү, совет ада-
мынын бөйүклүйүнү, онун вурушмаларда көстәрдийи чәсарәт,
гәһрәмәнлыг вә горхмазлыгыны, Азәрбайчан оғулларынын бү-
түн совет халглары илә бирликдә вәтәнимизин дүшмәнләринә
гаршы фәдакарлыгла мүбаризәсини тәсвир эдирди.

Бу илләрдә М. Ф. Ахундов адына Ленин орденли Азәрбай-
чан Дөвләт Опера вә Балет Театры, Әзизбәйов адына Гырмызы
Әмәк Байрағы орденли Дөвләт Драм Театры, М. Магомасв
адына Дөвләт Филармониясы, Азәрбайчан Дөвләт Сирки,
Кйровабад, Нахчыван, Губа, Гарякин, Агдам, Көйчай театр-
лары өз тамашалары илә дөйүшчү вә зәһмәткешләрин совет
вәтәнпәрвәрлийи вә милли гурур һисси руһунда тәрбийә эдил-
мәсинә вә мә'нави силаһланмасына көмәк эдирди.

Һәмин инчәсәнәт мүәссисәләринин бир чох ишчиләри чәб-
һәләрдә, билаваситә дүшмәнлә вурушмаларда иштирак эдирди
ки, бунлардан бир чохлары Вәтән уғрунда һәлак олдулар.

1929-чу илдә Бақыда кәнч тамашачылар үчүн драм театры
тәшкил эдилди. Бу театрын тәшкили партия вә һөкүмәтимизин
кәнч нәсли тәрбийә ишинә нә гәдәр бөйүк әһәмийәт вердийини
айдын көстәрир. Һалбуки нә чаризм, нә дә мүсават заманы
кәнчләр үчүн хусуси театр йох иди. Бу театрын сәһнәсиндә
әввәлләр тәрчүмә әсәрләр ойнанылырдыса, сонралар драма-
тургларымыз бу театр үчүн дә бир чох дәйәрли әсәрләр язды-
лар. Мәсәлән, Абдулла Шаигин «Хасай», «Әлоглу» вә «Вәтән»,
М. Сейидзадәнин «Гызыл гуш», Әйюб Абасовун «Азад», «Мәлик
Мәммәд» п'есләри вә башга драматургларын әсәрләри һәмин
театрда ойнанылыб, кәнчләр тәрәфиндән севинчлә гаршылан-
ды. Беләликлә, кәнч тамашачылар театры сүр'әтлә инкишаф
әтмиш вә һәгги сәнәт очагына чеврилмишдир.

Азәрбайчан Кәнч Тамашачылар Театры 1940-чы илдә Мос-
квада кечирилән кәнч тамашачылар театрларынын үмум итти-
фаг бахышында иштирак этди. Коллективин Москва тамаша-
чылары гаршысында чыхышлары онун кәләчәк инкишаф йолу-
ну мүйәйн этди. Москвалылар театрын бир сыра яхшы чә-
бәтләрини гейд этдиләр.

1954-чу ил апрелин 28-дә театрын 25 иллик юбилейи мұна-
сибәтилә ССРИ Язычылар Иттифагындан, ССРИ Мәдәнийәт
Назирлийиндән, Баш Инчәсәнәт Ишләри Идарәсиндән, Үмум
Рүсия Театр Чәмийәтиндән, «Пионерская правда» редакция-
сында тәбрик телеграмлары алынды. Азәрбайчан ССР
Али Совети Рәясәт Ней'әтинин Фәрманы илә театрын бир
кәстә ишчисинә Азәрбайчан ССР-нин фәхри адлары верилди.

Биз юхарыда гыса да олса, драм театрларымызын инкишаф йолу наггында данышдыг. Республикамызда инчәсәнәт сәһәсиндә даһа бир гәләбәни гейд этмәк лазымдыр ки, о да мусиги вә опера инчәсәнәтимизин чичәкләнмәсидир. Илк нөвбәдә биз Мирзә Фәтәли Ахундов адына Азәрбайчан Дөвләт Опера вә Балет Театрыны көстәрә биләрик.

Азәрбайчанда мусиги театрынын тарихи 1908-чи илдән башлайыр. Гәмин ил январын 12-дә илк дөфә олараг Үзәйир Гачыбәйовун Фүзулинин поэмасы әсасында яздыгы «Лейли вә Мәчнун» операсы тамашая гоюлду.

Азәрбайчанда Совет һакимийәти гуруланадәк опера театрынын өз бинасы олмадыгы кими, хор, оркестр вә артистләр мадди чәһәтдән тәмин этмәк үчүн вәсаит дә йох иди. Шүбһәсиз, белә вәзийәтдә ени опералар яратмаг, мусигишүнәсәтишидирмәк олмазды. Театр үчүн сәнәт усталары һазырлығына фикр вәрилмирди. «Бакы һәлә чар һөкүмәтинин губерния шәһәрләриндән бири олан заманларда бурада «Рус императору мусиги чәмийәтинин» бир мусиги мәктәби варды. Бу мәктәб Бакыда 25 ил мүнәзәм яшадыгы һалда, гапыларыны мусиги тәһсилә арзусунда олан азәрбайчанлы балалары үчүн даны бағлы сахлайырды. Бу гәдәр узун бир заман әрзиндә бу мәктәбдә бир нәфәр дә олсун азәрбайчанлылардан охуян вә мәктәб битирән олмады. Мәктәбин мөвчудийәтиндән азәрбайчанлыларынын хәбәри белә йох иди»¹.

Совет һөкүмәти опера театрынын һәр чәһәтдән инкишафы үчүн бөйүк гүввә вә вәсаит сәрф этди. Инди театр исте'дадлы ярадычы һей'әтинә вә зәнкин репертуара маликдир. Әкәр ингилабдан габаг анчаг «Лейли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм», «Шаһ Исмайыл» вә «Ашыг Гәриб» әсәрләри ойнанылырдысы, инди опера театрынын репертуары кенишләндирилмиш вә онуң сәһнәсиндә «Короглу», «Шаһ Сәнәм», «Нәркиз», «Сәфа», «Вәтән», «Севил» кими гиймәтли әсәрләр тамашая гоюлур.

Опера театрынын бөйүк мүвәффәгийәтләриндән бири дә балет сәһәсиндәки наилийәтләридир. Театр өз тамашачыларына Азәрбайчан ССР-нин әмәкдар инчәсәнәт һадими Әфрасияб Бәдәлбәйлинин «Гыз галасы», Гара Гараевин «Едди көзәл», Солтан Гачыбәйовун «Жулшән» балетләрини көстәрир. Бунлар халгымызын илк балет әсәрләридир.

Мирзә Фәтәли Ахундов адына Азәрбайчан Дөвләт Опера вә Балет Театры Совет Иттифагында ән яхшы театрлардан бири һесаб олунур. Бу театр әлдә әтдийи наилийәтләринә кө-

¹ Үзәйир Гачыбәйов. Азәрбайчанда мусиги тәһсилә. «Маариф вә мәдәнийәт» журналы, 1923-чү ил, № 12, сәһ. 21—22.

рә 1938-чи ил апрел айында ССРИ Али Совети Рәясәт һей'әтинин Фәрманы илә Ленин ордени илә тәлтиф әдилмишдир.

Азәрбайчан әдәбийәти вә инчәсәнәтинин гәләбәләрини нүмайиш этдирән һадисәләрдән бири дә 1938-чи ил апрел айында Москвада кечирилән Азәрбайчан инчәсәнәт онкүнлүйү иди. Бу онкүнлүкдә Азәрбайчан халгы өз мусиги вә опера мәдәнийәтини москвалылар гаршысында мүвәффәгийәтлә нүмайиш этдирди. Азәрбайчан инчәсәнәти бөйүк рус халгынын вә Совет һөкүмәтинин йүксәк гиймәтини газанды.

Азәрбайчан халгы опера вә мусиги сәһәсиндә әлдә әтдийи мүвәффәгийәтләрини 1950-чи илдә Москвада Азәрбайчан әдәбийәти вә инчәсәнәти онкүнлүйү заманы даһа парлаг бир сүрәтдә нүмайиш этдирди.

Кечмишдә Азәрбайчанда мусигили комедия театры йох иди. «О олмасын, бу олсун», «Аршын мал алан» вә саир мусигили комедия әсәрләри артистләр тәрәфиндән клубларда ойнанылырды. Лакин Совет дөвләти бу сәһәдә дә Азәрбайчан халгына көмәк әдәрәк, өз ана дилиндә мусигили комедия театры тәшкил этмәк үчүн шәраит яратды. 1938-чи илдә Бакыда мусигили комедия театры тәшкил әдилди. О, әввәлләр өз репертуарына юхарыда адларыны чәкдийимиз комедиялары даһил этмишди. Ени репертуар мәсәләси илк күнләрдә мүнүм бир вәзифә кими гаршыда дурмушду. Лакин театрын репертуара олан әһтиячы бир нечә илдә тәмин әдилди. Сонралар театр өз репертуарыны «Мәһәббәт күлү» (С. Мухтаров, С. Әләскәров), «Беш манатлыг кәлин» (М. С. Ордубади, С. Рүстәмов), «Үрәк чаланлар» (М. С. Ордубади, Ф. Әмиров), «Дурна» (С. Рүстәм, С. Рүстәмов) вә башга әсәрләрлә зәнкиләшдирди.

Чәлил Мәммәдгулузадә адына Азәрбайчан Дөвләт Мусигили Комедия Театры исте'дадлы актйор коллективинә малик олуб, тамашачыларын һүсн-рәғботини газанмышдыр. Бу театр исте'дадлы бәстәкарларымыздан Фикрәт Әмиров, Сүлейман Әләскәров, Сәид Рүстәмов, Солтан Гачыбәйов вә башгалары чөлб әдилмишләр.

Республикамызын бир чох районларында дөвләт драм театрлары тәшкил әдилмишдир. Үмумийәтлә район театрларынын сайы аз мүддәтдә 17-йә чатмышдыр. Бу рәғәм нәзәрдә аз көрүнсә дә, кечмишлә мугайисә әдилсә, бөйүк әһәмийәтә малик бир мүвәффәгийәтдир. Һазырда Кировабадда Ч. Чаббарлы адына Дөвләт Драм Театры, Нахчыванда М. Ф. Ахундов адына Дөвләт Драм Театры, Нуха, Агдам, Көйчай, Ләнкәран, Гүба вә диқәр районларда дөвләт театрлары вардыр. Бу театрлар ярадычы һей'әт вә репертуар чәһәтдән тәмин олунараг, әһалинин мәдәни сәвийәсинин йүксәлмәсинә хидмәт әдирләр.

Онлар өз фэалийэтләрини күндән-күнә кенишлэндирир, ялныз олдулары район эһалисинә дейил, гастроллара чыхараг, гоншу районларыш колхозларына да мәдәни хидмәт эдирләр.

Коммунист партиясынын Ленин милли сиясәти нәтижәсиндә мазмунча сосялист, формача милли мәдәнийәт вә инчәсәнәтнимизин инкишафы һаггында гысача олараг юхарыда гейд этдик. Буну да көстәрмәк лазымдыр ки, республикамызда яшәли башга милләтләрин дә мәдәнийәт вә инчәсәнәти инкишаф эдир. С. Вургун адына Азәрбайчан Дөвләт Рус Драм Театры, опера вә балет театрынын рус бөлмәси, рус оперетта театры, кәнч тамашачылар театрынын рус бөлмәси, Кировабадда Дөвләт Рус Драм Театры да Совет һакимийәти дөврүндә тәшкил эдилмишдир.

Республикамызда яшәян гардаш әрмәни халгы да өз милли мәдәнийәт вә инчәсәнәтинин инкишаф этдирмәйә имкан тапмышдыр. Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра Кировабадда вә Степанакертдә дөвләт әрмәни драм театрлары тәшкил эдилмишдир.

Совет дөвләти илк күнләрдән башлаяраг Азәрбайчанын милли мусиги мәдәнийәтинин инкишафы үчүн дә мүнүм тәдбирләр көрдү. Бу мүнәсбәтлә Азәрбайчан Ингилаб Комитәсинин 1920-чи илдә вердийи декрети көстәрмәк олар. Һәмин декрәдә язылды:

«Ихтисаслы оркестрин вә пешәкар мусигичиләрин кифайәт гәдәр олмадығыны вә онларын бир мүәссисәдә топланмасынын зәрури олдуғуну нәзәрә алараг, бу илин июл айынын 1-дән дөвләт оркестринин хидмәтчиләри сәфәрбәрлийә алыныб, Халг Маариф Комиссарлығынын Инчәсәнәт шөбәсинин сәрәнчамына верилер.

Дөвләт оркестринин Халг Маариф Комиссарлығы хәтти илә көстәрдийи фэалийәтиндән башга, онун иш фэалийәтинә Баки шәһәр вә районларына хидмәт этмәк, эләчә дә Һәрби Ишләр Комиссарлығынын мәдәни-маариф сәһәсиндәки тәләбатыны өдәмәк вәзифәси дахил олур. Дөвләт оркестринин хидмәтчиләри Һәрби-сияси шөбә хидмәтчиләринә верилмиш һүгүга малик олмагга гызыл әскәрләр кими дә пай алырлар»¹.

Азәрбайчанда мусиги мәдәнийәтинин инкишафына даир башга мисаллар да көстәрмәк олар. Белә ки, юхарыда көстәрдикләримиздән башга, Бақыда Мүслүм Магомаев адына Азәрбайчан Дөвләт Филармониясы вә Кировабадда дөвләт филармониясы тәшкил эдилмишдир. Бу мусиги очаглары Азәрбайчан, рус вә Авропа мусиги мәдәнийәтинин зәһмәткешләр арасында

яйыр. Филармониянын көстәрдийи фэалийәт әсас әтибарилә ондан ибарәтдир ки, орада Азәрбайчан совет бәстәкарларынын әсәрләри ифа олунур. Филармония халгымызын инчәсәнәт вә мәдәнийәт чәһәтдән инкишаф этмәсиндә, бәдии мусиги тәрбийәси алмагда бөйүк рол ойнамыш вә ойнамагдадыр.

Филармониянын нәздиндә халг чалгы аләтләри ансамблы, рәгә ансамблы, хор дәстәси, саз чалан гызлар дәстәси тәшкил эдилмишдир.

Филармониямыз башга гардаш республикалара да гастроллара кедәрәк, мусиги сәһәсиндәки мүвәффәгийәтләримизи нүмайиш этдирер. 1940-чы илдә Москвада кечирилән Азәрбайчан инчәсәнәти онкүнлүйүндә филармониянын да бүтүн ансамбллари иштирак этди. Москва мәтбуаты филармониямызын бөйүк мүвәффәгийәт газандығыны өз сәһифәләриндә гейд этди.

Бүтүн совет халглары рус халгынын мусиги руһуну инкишаф этдирән бөйүк инчәсәнәт нүмайәндәләри: Глинка, Чайковский, Мусоргски, Даргомыжски вә башгалары илә фәхр эдирләр. ССРИ халглары, о чүмлөдән Азәрбайчан халгынын мусиги инчәсәнәти нүмайәндәләри өз әсәрләрини язәркән рус мусиги инчәсәнәтинин нәчиб хүсусийәтләриндән истифадә эдиб, өз халгынын формача милли, мазмунча сосялист мәдәнийәтинин даһа да инкишаф этдирмәкдәдиләр.

Совет мусигиси тарихиндә истәдадлы бәстәкар, көркәмли алим, бачарыглы мұәллим, Азәрбайчан опера сәнәтинин баниси, Азәрбайчан мусигисинин илк классики вә өз ярадычылығы илә Шәрг халглары мусигисиндә нүмунә олан Үзейир Һачыбәйов, унутулмаз композитор Мүслүм Магомаев вә онларын Совет һакимийәти илләриндә етишдирдикләри онларча инчәсәнәт хадими Азәрбайчан мусигисини Үмум Иттифаг миягына чыхартдылар. Композиторларымызын әсәрләри Москванын, Ленинграддын вә башга шәһәрләрин филармонияларында мүвәффәгийәтлә ифа олунур.

Чар гурулушунда һәр чүр маниәләрә мәрүз галан Азәрбайчан мусигиси, инди Үмум Иттифаг радио верилишинин програмында мүнүм ер тутур. Инди пайтахт нәшрийәтлары Азәрбайчан мусиги әсәрләрини чап эдирләр.

Совет дөврүндә Азәрбайчан инчәсәнәти халг маһныларындан башлаяраг, опера, камера, симфония кими күтләви жанрларла даһа да зәһкинләшмишдир.

Мүстәсна истәдада малик олан, доғма халгынын мусигисини севән, рус мусиги мәдәнийәтинин сәйлә өйрәнән Үзейир Һачыбәйов әдәби сүжәтлә, сәһнә һәрәкәти илә, хор вә соло ифасы илә әлағәдар олан опера жанрыны мүасир мәдәнийәтимизин тәләбләринә мүлһәг этди. О, «Лейли вә Мәчнун» опера-

¹ Азәрбайчан Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 275 с/410, сияһи 1, иш 2, сәһ. 27.

сыны язды, «Короғлу» операсы илэ опера сәнәтинин йүксәк зирвәсинә галхды.

Мүслүм Магомаев өзүнүн «Шәһ Исмайыл» вә «Нәркиз» опералары илэ шөһрәт газанды.

Ү. Һачыбәйов, М. Магомаев, аз сонра Асәф Зейналлы Азәрбайчанда инкишаф этмәмиш ени жанрларла мусиги әсәрләри (хор, симфоник, халг оркестрләри үчүн әсәрләр вә камера мусигиси) яратдылар. Гара Гараев «Мән сәни севирәм», Чәһанкир Чәһанкиров «Сорушма», Адилә Һүсейнзадә «Бүлбүл», Агабачы Рзаева «Солгун чичәк» кими әсәрләри илэ даһи рус шаири Пушкинин лирикасыны тәрәннүм этдиләр.

Бөйүк Вәтән мұһарибәси шәраитиндә ССРИ халгларынын мусиги инчәсәнәти илэ бирликдә Азәрбайчан мусиги мәдәнийәтинин инкишафы даянмайык, вахтын тәләбләринә уйғун оларәг ени хусусийәтләрлә зәнкинләшди. Мусиги-инчәсәнәт хадимләримиз өз әсәрләриндә галибийәт маршыны чалдылар. Вәтән мұһарибәси илләриндә Азәрбайчан ССР композиторларынын ярадычылыгы фәаллыгы хейли артды, чичәкләнди. Үзейир Һачыбәйовун, С. Рүстәмвун, С. Әләскәрвун вә башгаларынын яздыглары маһнылар дөйүшчүләримизин һүсн-рәғбәтинин газанды вә онларын сәнкәр мелодиялары олду.

Күтләви әсәрләрлә бәрәбәр опера әсәрләри (Ниязинин «Хосров вә Ширин», Г. Гараев вә Ч. Һачыевин «Вәтән» опералары) вә симфоник мусиги яратмаг ишиндә Азәрбайчан композиторлары мұһарибә дөврүндә йүксәк наилийәтләр газандылар. Мұһарибәнин кәркин дөврүндә Ч. Һачыевин, С. Һачыбәйовун, Ф. Әмировун вә башгаларынын симфоник әсәрләри ярадылды.

Бөйүк һадисәләри, тарихдә мисли көрүнмәмиш дөйүшләри, совет халгынын сарсылмаз руһуну вә гәһрәмәнлыгыны мусигидә әкә этмәк үчүн бөйүк симфоник форма, кениш таблолар, симфоник оркестрин зәнкин имканлары тәләб олунурду. Мусигишүнасларымыз бу ишин өһдәсиндән лайигинчә кәлдиләр. Мәһз мұһарибә дөврүндә республикамызда симфоник мусиги, һәмчинин камера мусигиси сүр'әтлә инкишаф этмәйә башлады. 1944-чү илдә Тбилисидә кечирилән мусиги онкүнлүйүндә Азәрбайчан композиторларынын әсәрләри кениш ичтимаийәт вә Москванын көркәмли мусигишүнаслары тәрәфиндән әкдилликлә бәйәнлиди. Бу онкүнлүкдә өз камера әсәрләри илә республикамызын сәнәткарлары шөһрәт газандылар. Бу заман композиторларымыздан Фикрәт Әмировун «Улдуз» вә «Күлүм» романсы, Элмира Нәзированын фортепиано үчүн язмыш олдуғу алты прелюд әсәрләри, Сүлейман Әләскәрвун «Көзлә мәни» маһнысы, Агабачы Рзаеванын «Көзләрин» маһнысы, Адилә Һүсейнзадәнин «Ядикар» әсәри Азәрбайчан совет композитор-

лары тәрәфиндән камера жанрынын инкишафында бөйүк мұвәффәгийәтләр әлдә этдийини ашкара чыхартды.

Исте'дадлы композиторларымыздан Фикрәт Әмировун «Вәтән» маһнысы (сөзләри Р. Рзанындыр), Сәид Рүстәмвун «Шанлы ордумуз» (сөзләри З. Чаббарзадәниндир), Сүлейман Әләскәрвун «Сәниндир галибийәт байрағы» (сөзләри М. Раһиминдир) маһнылары бөйүк вәтәнпәрвәрлик руһунда язымыш камера әсәрләридир. Композиторларымыз бу әсәрләрдә доғма халгын үрәк сөзүнү мусиги дили илэ ифадә этдиләр.

Үмумийәтлә геид әтмәлийик ки, Азәрбайчан инчәсәнәти Вәтән мұһарибәси дөврүндә ирәлийә доғру бөйүк бир аддым атды. Бу дөврдә композиторларымыз мусигинин бүтүн жанрларында дәйәрли ярадычылыгы фәалийәти көстәрдиләр. Онлар ени опералар ярадык, симфоник вә камера мусигисини инкишаф этдирәрәк, күтләви жанрлары кениш яйдылар.

Тарихән өз халгы илэ үзви сурәтдә бағлы олан Азәрбайчан мусиги инчәсәнәти Бөйүк Вәтән мұһарибәси заманы галибийәт вә рошадәт рәмзи оларәг бир даһа өзүнү көстәрди. Мәһз буна көрә дә өз халгына хидмәт көстәрән йүзләрлә сәнәт усталары партия вә һөкүмәтимиз тәрәфиндән йүксәк мұкафатларлайиг көрүлмүшдү. Композиторларымыздан Ү. Һачыбәйов, Г. Гараев, Ч. Чәһанкиров, Ф. Әмиров, Ниязи, Ч. Һачыев вә С. Рүстәмвун сәмәрәли ярадычылыгы бүтүн көзәллий илә даһа да парлады. «...күмраһ, өз ишинә инанан, маниәләрдән горхмаян, һәр бир маниәни арадан галдырмаға һазыр олан ени нәсл тәрбийә этмәкдә дөвләтә ярдым көстәрән әсәрләр яранды»¹.

Бүтүн инчәсәнәт саһәләрини ихтисаслы кадрларла тә'мин этмәк, милли инчәсәнәт кадрлары етишдирмәк үчүн Совет һөкүмәти бөйүк имканлар яратды. Бақыда театр институту вә мәктәби, ики мусиги мәктәби, консерватория, рәссамлыгы мәктәби, Әзизбәйов адына Азәрбайчан Дөвләт Драм Театры нәздиндә театр студиясы ачылмышдыр. Булардан әлава, Шуша, Нахчыван, Ағдам вә Кировабад шәһәрләриндә дә мусиги мәктәбләри ачылмышдыр. Һәмин театр институту вә мәктәбләри, консерватория вә мусиги мәктәбләри республикамызы ихтисаслы инчәсәнәт ишчиләри илә тә'мин әдир.

В. Мураделинин «Бөйүк достлуг» операсы һаггында УИК(б)П МК-нын 1948-чи ил 10 феврал тарихли гәрарындан өзү үчүн нәтичә чыхаран Азәрбайчан Дөвләт Консерваториясы республикамыз үчүн даһа яхшы кадрлар һазырлайыр. Беләки, Минкәчевир су-электрик станциясы гуручуларынын гәһрәмән әмәйинә һәср олунмуш «Минкәчевир» симфоник поэмасы

¹ УИК(б)П МК-нын әдәбийәт вә инчәсәнәт һаггында гәрарлары, сәһ. 6.

илә 1952-чи илдә консерваторияны битирмиш Назим Әләкбәров 1955-чи илдә халг мусиги интонасияларындан истифаде этмәк йолу илә көзәл «Балет сүитасыны» яратды. «Севкилим» вә «Лейла» кими кениш яйылмыш маһныларын мұәллифи Рауф һачыев симфоник оркестр вә скрипка үчүн язылмыш концерт әсәрләри илә 1953-чү илдә Азәрбайчан Дөвләт Консерваториясыны гуртарды. 1955-чи илдә ССРИ Композиторлары Иттифагынын VIII пленумунда онун симфониясы пайтахтын мусиги ичтимаийәти тәрәфиндән яхшы гиймәтләндирилди. Азәр Рзаевин 1953-чү илдә яздығы оркестрин мұшайәти илә скрипка үчүн концерт Москвада, ССРИ Композиторлары Иттифагынын VIII пленумунда мұвәффәгийәтлә ифа әдилди вә Варшавада бешинчи үмум дүня кәнчләр фестивалында үчүнчү мұкафата лайиг көрүлдү.

Ичәсәнәт саһәсиндә етишдирилән ишчиләрә нәзәр салсаг, һәгигәтән республикамызын бөйүк гәләбәләр әлдә әтдийини көрәчәйик. Мәсәлән, ичәсәнәтимизә хидмәт әдән ССРИ халг артистләри Бүлбүл Мәммәдов, Шөвкәт Мәммәдова, Мирзәага Әлиев, Сидги Рухулла, Мәрзийә Давудова, Азәрбайчан ССР халг артистләри Р. Бейбузов, Адил Искәндәрәв, А. Т. Туганов, Осипян, И. һидәйәтзәдә вә башга сәнәткарларымызын ярадычылығы совет илләриндә чичәкләнмишдир.

Юхарыда дейилдийи кими, партия вә һөкүмәтимиз мәктәбәгәдәр тәрбийә ишини даһа да чанландырмаг үчүн һәр чүр тәдбир көрдү. 1931-чи илдә кукла театры ярадылды. Бу театрын өзүнә махсус репертуары да вардыр. һәмни театрын сәһнәсиндә тәрчүмә әсәрләрдән башга орижинал әсәрләр, мәсәлән, М. Сейидзадәнин «Фитнә», Әйюб Абасовун «Гочаг ушаглар» вә «Кечинин гисасы» п'есләри тамашая гоюлмушдур. Кукла театры ишини әсас әтибарилә ушаг бағчаларында, мәктәбләрдә, ушаг мейданчаларында апарыр. Театр өз тамашачылары арасында бөйүк рәғбәт газанмышдыр.

Тәсвири ичәсәнәт дә чох инкишаф әтмишдир. Бу саһәдә ингилабдан габаг һеч бир иш көрүлмәдийи мә'лумдур. Анчаг халгын ичәрисиндән чыхмыш айры-айры рәссамларын олдуғуну көстәрмәлийик. Мәсәлән, Бәһруз Кәнкәрли белә рәссамлардандыр. О, тәһсилни Тбилисидә алыб, Нахчыванда яшамыш вә 1922-чи илдә вәфат әтмишдир. Бу рәссамын бир чох дөйәрли әсәрләри музейләримизин гиймәтли иччиләриндәндир. Кәнкәрлинин ярадычылығында әсас ери мәнзәрә жанры тутур. О, чохлу мәнзәрәдән башга күнүн тәләбләринә уйғун бир нечә тематик әсәрләр яратмышдыр. Бу әсәрләрдә рәссам өз ярадычылығыны халгын һәяти илә даһа яхындан бағламаға чалымыш вә о дөврәдә баш верән ичтимаи һадисәләри әкс әтдиришдир. «Нахчыван хәрәбәләри», «Саһибсиз әв», «Арабада отур-

муш гачгынлар», «Овшар кәндиндән гачмыш гадын», «Гачгын оғлан», «Гачгын гыз» әсәрләри халгын ағыр һәятины көстәрир. Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдуғдан сонра о, бәшәрийәтин даһи рәһбәрләри К. Марксын вә В. И. Ленинин портретләрини чөкәрәк, кениш яймышдыр. Бу дөврәдә чәкдийи «Азәрбайчан гызыл әскәри» шәкли һәм мәзмун, һәм дә сәнәткарлыг нөгтеи-нәзәриндән Кәнкәрлинин ән гүввәтли әсәрләриндән биридир. Кәнкәрли ярадычылығынын чичәкләнән бир дөврүндә 30 яшында вәфат әтмишдир. Кәнкәрлинин әсәрләри Азәрбайчан классик рәссамларынын әсәрләри арасында ән көркәмли ер тутур. Азәрбайчан Дөвләт Ичәсәнәт Музейиндә Кәнкәрлинин 500-дән артыг әсәри топланмышдыр. Рәссамларымыз Азәрбайчан ичәсәнәт тарихиндә көркәмли ер тутан Кәнкәрлинин бәди ирсиндән истифаде әдирләр.

Азәрбайчан тәсвири ичәсәнәтинин баниси, сатирик рәсмин маһир устасы Әзим Әзимзадәнин ярадычылығы диггәтәшәяндыр. Әзимзадә илк рәсмләри илә феодал-буржуазия чәмнийәтинин ичтимаи әдаләтсизликләрини, дини чәһаләти вә наданлығы ифша әдән, халгын милли шууруну оятмаға чалышан демократик «Молла Нәсрәддин» журналынын сәһифәләриндә чыхыш әтмишдир. Әзимзадәнин 40 иллик ярадычылығы әриндә онун гөлмәндән 3000-дән артыг графика әсәри чыхмышдыр. Булардан чоху совет дөврүндә ярадылмышдыр. О, һәркаһ ингилабдан әввәл «Иран афтабасы», «Мәрсийә», «Гумарбәзлар», «Нуха шәһәринин маариф баниләри...» кими әсәрләр яратмышдырса, «Мүсәлманларын мүгәддәс ерләрә зиярәти» кими чохлу вә көзәл рәсмләри совет дөврүндә яратмышдыр. Әзимзадә бир реалист рәссам олараг бүтүн әсәрләринин мәзмунуну һәятдан көтүрмүшдүр.

Ичәсәнәтин башга саһәләри кими, рәссамлыг иши дә Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдуғдан сонра инкишаф әтмәйә башлады. Совет һөкүмәти тәсвири ичәсәнәтин халгын мәдәни инкишафында олан әһәмийәтини нәзәрә алыб, 1920-чи илдә рәссамлыг мәктәби ачды. Бу мәктәбдән онлар вә йүзләрлә исте'дадлы сәнәткар бурахылды. Онларын әсәрләри тәкчә республика дахилиндә дейил, бүтүн Совет Иттифагында шәһрәт газанмышдыр. Мәсәлән, әмәкдар ичәсәнәт һадими, ССРИ Бәдае Академиясынын мүхбир үзвү Фуад Әбдүлрәһмановун Кировабәд вә Бакыда гоюлмуш Низами абидәси көзәл әсәр сайылмыш вә йүксәк мұкафата лайиг көрүлмүшдүр. ССРИ Бәдае Академиясынын һәгиги үзвү В. П. Сабсайын һәлә 1938-чи илдә яратмыш олдуғу Киров абидәси үмумун рәғбәтини газанмышдыр. 1940-чы илдә Бакыда Азәрбайчан ССР-нин 20 иллиийинә һәср олунмуш сәркидә мәктәбин һазырладығы 80 рәссамын көзәл вә нәфис әсәрләри нұмайиш әтдирилмишдир.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә Азербайжан рәссамларының иши даһа да диггәтәлайингдир. 1954-чү илдә Москвадакы Умум Иттифаг Рәссамлыг Сәркисиндә Азербайжанын 16 рәссамының өз әсәрләри илә чыхыш этмәси республикамызын тәсвири инчәсәнәт усталарының мүвәффәгийәтлә ишләмәләрини кәстәрди.

Азербайжан рәссамларындан М. Абдуллаевин, Н. Әбдүлрәһмановун, Ә. Мәммәдовун, Т. Тағыевин, С. Бәһлуладәнин, С. Саламзәдәнин вә башгаларының әсәрләри ялныз республикамызда дейил, Совет Иттифагында мәшһүрдур.

Азербайжан рәссамларының әсәрләри совет инчәсәнәти усталарының ән яхшы әсәрләри илә бир сырада — Будапештда, Пекиндә, Деллидә, Прагада, Варшавада вә башга шәһәрләрдә нүмайиш этдирилди.

С. Бәһлуладә «Сәһәр шәфәгләри», «Ләнкәрәнда», «Гызыл ахшам», «Доғма дүзәнләрдә», «Нефт дашлары» кими бир сыра көзәл таблолар яратмышдыр. 1956-чы илдә Ереван шәһәриндә Бәһлуладәнин ярадычылыг сәркиси тәшкил әдилмишдир. Шәһәрин зәһмәткешләри рәссамын сәркисинә бөйүк мараг кәстәрмиш, һәмин сәркийә күндә 1500-дән артыг тамашачы бахмышдыр.

М. Абдуллаевин «Гәһрәманын гайытмасы», «Халгларә сүлһ» вә В. Сәмәзәдәнин «Хошбәхт гуручулар», «Памбыгчы гыз», Т. Тағыевин «Имтаһан гаршысында» таблолары диггәтәлайинг әсәрләрдир.

Республикамызын рәссамлары сәнае мүәссисәләринә, мәдәнләрә, колхоз вә совхозлара, тикинтиләрә тез-тез кедәрәк, ени-ени мөвзуларда һәр ил бир сыра гиймәтли әсәрләр мейдана чыхарырлар.

Республикамызын габагчыл рәссамлары совет адамларының әмәк фәалийәтини, һәят вә мәишәтини кәстәрән гиймәтли көзәл шәкилләр чәкмишләр. Бунлардан М. Абдуллеви «Ананын янында», Х. Мәммәдовун «Көзләмирди», Д. Қазымовун «Тапмача концерти» вә башгаларыны кәстәрмәк олар.

Азербайжан һейкәлтәрәшларының да мүвәффәгийәтләри чох бөйүкдур. Монументал һейкәлтәрәшлыг саһәсиндә бир сыра диггәтәлайинг ишләр көрүлмүшдур. Чалал Гаряғдының һәкумәт әви янында гоюлмуш В. И. Ленинин 11 метрлик әзәмәтли һейкәли совет һейкәлтәрәшлығының көркәмли мүвәффәгийәтләриндәндир. В. И. Ленинин һейкәли ону нитг сөйләдийн заман әлини йүксәйә галдырмыш вәзийәтдә тәсвир әдир. Мүәллиф бу һейкәл үзәриндә үч ил ишләмишдир.

Һейкәлтәрәшларымыз сон илләрдә мөһкәм материаллардан — мәрмәрдән, ағачдан, чинидән, тунчдан һейкәлләр һазырлайырлар. Мәрмәрдән Сабсайын яратдығы «Ленин портрети»,

Т. Мәммәдовун «Партизан Мәһди Гүсейнзәдәнин портрети» вә башгаларыны кәстәрмәк олар.

Азербайжанын график рәссамлары да бир сыра көркәмли әсәрләр яратмышлар. Бунлардан О. Садыгзәдәнин «Сәфилләр» вә Ә. Гүсейновун «Дан улдузу» әсәрләринә чәкдийн шәкилләри, К. Қазымовун, Г. Халыговун, М. Рәһманзәдәнин вә башгаларының әсәрләри 1955-чи илдә республика рәссамлыг сәркисиндә мүнһүм ер тутмушдур.

1955-чи ил ноябр айында Рүстәм Мустафаев адына Азербайжан Дөвләт Инчәсәнәт Музейиндә Азербайжан рәссамлары вә һейкәлтәрәшларының яратдығлары әсәрләрин сәркиси тәшкил әдилмишди. Сәркидә 70-дән артыг рәссам вә һейкәлтәрәшын 250-дән артыг әсәри нүмайиш этдирилди. Тамашачылар вә республика кәлән гонағлар Азербайжан рәссамлары вә һейкәлтәрәшларының яратдығлары бу көзәл сәнәт әсәрләрини чох йүксәк гиймәтләндирдиләр.

Республикамызын рәссамлары бөйүк рус классикләринин вә һабелә мүасир сәнәткарларың әсәрләриндән вә иш тәчрүбәләриндән истифадә әдир, гардаш республикаларың гаршылыгы ярдымы илә өз сәнәтләрини тәкмилләшдириләр.

Рәссамларымыз үч илдир ки, Загафғазия республикалары рәссамларының ярадычылыгы конфрансларында иштирак әдирләр. 1953-чү илдә Тбилисидә, 1954-чү илдә Бақыда, 1955-чи илдә исә Ереванда тәшкил әдилмиш ярадычылыг конфранслары, һабелә Эрмәнистан, Күрчүстан вә Азербайжан рәссамларының республикаларарасы сәркиләри онларың арасындакы ярадычылыг әлағәләринин кетдикчә гүввәтләндийини кәстәрир. Бу конфрансларда һәлл әдилән ярадычылыг мәсәләләри тәсвири инчәсәнәт усталарымызын ишинә чох көмәк әдир.

1955-чи илин ноябрында Азербайжан рәссамларының икинчи гурултайы олды. Бу гурултай сон 15 ил әрзиндә республиканың тәсвири инчәсәнәт усталарының ярадычылыгы фәалийәтинә еқун вурду. Гурултайда Азербайжан тәсвири инчәсәнәтинин вәзийәти вә вәзифәләри һағгында Азербайжан Совет Рәссамлары Иттифагының идәрә һей'әтинин сәдри М. Тәрлановун һесабат мә'рузәси, һабелә нәғгашлыг, һейкәлтәрәшлыг сәнәти, графика, бәзәк тәтбиги инчәсәнәти, театр декорлары һазырламағ сәнәти, бәдин тәңгид вә сәнәтшүнаслыг һағгында әләвә мә'рузәләр музәкирә әдилди.

РСФСР, Украина, Газахыстан, Күрчүстан, Эрмәнистан, Өзбәкистан, Түркмәнистан вә башга мүттәғиг республикаларың рәссамлыг ичтимайийәтинин нүмайәндәләри һәмин гурултайда иштирак әдиләр.

Азербайжан рәссамларының икинчи гурултайы гәбул әтдийи гәтнамә илә республика тәсвири инчәсәнәтинин бүтүн нөвлә-

рини və жанрларыны даһа артыг инкишаф этдирмәк мәгсәдинә күдөн тәдбирләр мүййән этди.

Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра халгымызын әлдә этдийи мәдәни наилийәтләрден бири дә кинодур. Инчәсәнәтин бу сәһәси Азәрбайчан халгы үчүн ени олдуғуна бахмайраг, олдуғча бөйүк аддымларла ирәлиләмишдир. Бу тәбиндир, чүнки кино кениш күтләнин мәдәни инкишафы үчүн ән күтләви вә тә'сирли бир васитәдир. Кинонун әһәмийәти һаггында Ленин белә демишдир:

«Бүтүн инчәсәнәт нөвләриндән бизим үчүн мүйһүм оланы кинодур»¹.

Кинонун Азәрбайчан халгы үчүн әһәмийәти даһа артыг олмушдур. Чүнки Азәрбайчанда Совет һакимийәти гуруланандәк кино йох дәрәчәсиндә иди. Чаризм дөврүндә (1915-чи илдә) Азәрбайчанда чәми 17 кинотеатр варды ки, бунлар да буржуазия, тачир вә чар мә'мурларынын әйләнчә ери иди. Зәһмәткеш күтлә кино тамашаларыны көрмүрдү. Мүсават дөврүндә исә кинотеатрларын сайы азалыб 7 олду.

Республикамызда кино сәнәтинин инкишафы вә онун халга хидмәт этмәси ялныз Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра башланды. Кәнч Совет һакимийәти ингилабын илк күнләриндән республикамызда кино шәбәкәсинин кенишләnmәси үчүн тәдбирләр көрдү. Чаризм вә мүсават дөврүндә шәхси адамларын әлиндә олан кино гурғуларыны миллиләшдириб, халгын истифадәсинә вермәк мәгсәдилә ингилабын илк күнләриндә 1920-чи ил июлун 1-дә Азәрбайчан Ингилаб Комитәси белә бир декрет верди:

«1. Азәрбайчан Совет Сосялист Республикасынын бүтүн кинематография мүәссисәләри бу тарихдән әтибарән Азәрбайчан халгынын милли әмлакы һесабу олунур вә Халг Маариф Комиссарлығынын янындакы Инчәсәнәт шө'бәсинин ихтиярына верилир.

2. Бүтүн идарә вә мүәссисәләр, һабелә хүсуси шәхсләр оларда олан һәр һансы кинематография материалларынын, чиназларын, шәкилләрин, реклам материалларынын вә сәирәнин ән кечи 7 күн мүддәтинә мүкәммәл сияһисини тутуб Халг Маариф Комиссарлығынын Инчәсәнәт шө'бәсинә тәгдим әтмәлидирләр. Шәһәрдән кәнарда яшаянлар исә, язылы олараг ерли ингилаб комитәләри васитәсилә мә'лумат верә биләрләр.

Әлдә олан кинематография материалларыны әһали арасында дүзкүн бөлүшдүрмәк мәгсәдилә Инчәсәнәт шө'бәсинин янында Мәркәзи кинематография прокат (Сентропрокат) идарәси

¹ «Ленин партиясы кино һаггында» мүнтәхәбаты, сәһ. 23, Москва, 1938.

тәшкил олунур. Кинематография материаллары үчүн орая мүрациәт әтмәк ләзымдыр»¹.

Бу гәрардан сонра Халг Маариф Комиссарлығы бүтүн кинематография материалларыны мәркәзләшдирди, ени киношәкилләри әлдә этди вә Азәрбайчан зәһмәткешләринә киношәкилләри кәстәрмәйә башлады. Бу дөврдә республикамызда кинофабрика һәлә тәшкил әдилмәмишди. Кинолентләри вә журналлары РСФСР-дән кәтирилди. Лакин бу, халгын артан тәләбләрини тә'мин әтмирди.

1923-чү илдә Азәрбайчанда кинофабрика тәшкил олунду, һәмин фабрикадә Азәрбайчан халгынын кечмиш тарихи, өлкәнин халг тәсәрууфатынын бәрпасы һаггында кинофилм вә журнал бурахылмаға башланды. Мәсәлән, 1923—1928-чи илләрдә «Гыз галасы», «Бисмилләһ», «Севил», «Байгуш», «Килан гызы» вә бир сыра киножурналлары Азәрбайчан кинофабрикинин илк мәнсулудур.

Кинофабрика Азәрбайчан әдәбийяты вә инчәсәнәтинин ән яхшы гүввәләрини ишә чәлб әтмәклә «Һачы Гара» филмини чәкди. Бу филмин ярадылмасында бөйүк драматург Ч. Чаббарлы, ССРИ халг артистләриндән Мирзәаға Әлиев, Сидги Рушулла вә халг рәссамы Ә. Әзимзәдә иштирак әтдиләр. Сонралар 26 Бакы комиссарынын гәһрәмәнчасына һәлак олмадарындан бәһс әдән «26 Комиссар», кәнч нәслин тәрбийә олунмасы мәсәләсинә һәср әдилән «Ләтиф», Азәрбайчан кәндинин коллективләшмәсинин гәләбәси мөвзуунда «Алмас» кими бир сыра долғун мөвзунлу филмләр ярадылды.

1937-чи илдә Бакы пролетарнатынын ингилаби мүбаризәсиндән бәһс әдән «Бакылылар», 1939-чу илдә кәндлиләринин Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурмаг уғрундакы мүбаризәсиндән бәһс әдән «Кәндлиләр» вә Бакы нефтчиләринин ени нефт ятаглары уғрунда мүбаризәси мөвзуунда «Ени һоризонт» филмләри чәкилди.

Сонра Азәрбайчан кинофабрики Бакы киностудиясы адландырылды. Бөйүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә о, даһа мүвәффәгийәтли ишләр көрдү. Бу киностудия мүһарибә чәбһәләриндә халгымызын гәһрәмәнлыгларыны тәрәннүм әдән киноочеркләр, журналлар вә тәшвиғат мәгсәдинин дашыян бир сыра тысаметражлы филмләр яратды. Эйни заманда Азәрбайчанын көркәмли мүтәфәккири М. Ф. Ахундовун тәрчүмәйи-һалына даир материалара әсасән «Сәбуһи», һабелә «Т-9 нөмрәли суалты гайыг» вә «Бир аял» филмләри бурахыды.

¹ Азәрбайчан Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 275, с/140, сияһи 1, иш 2, сәһ. 14.

Азәрбайчан киностудиясынын диггәтәшәян ишләриңдән бири дә Вәтән мұһарибәсинин ахырларында «Аршын мал алан» филмини яратмасыдыр. Йүксәк мұкафат алмыш бу бәдии филм бүгүн совет халгларынын рәғбәтини газанмыш вә 34 дилә тәрчүмә әдиләрәк, бир чох харичи өлкәләрин экранларында көстөрилмишдир.

Үмумийәтлә киностудиямыз мұһарибә илләриндә республикамызын сәнае вә кәнд тәсәррүфаты наилийәтләрини, дүшмәнлә вурушан Гызыл Орду дөйүшчүләринин фәдакарлыг вә гәһрәманлыгларыны ени филм вә журналларла нүмайиш әтдирди.

Мұһарибәдән сонра, хүсүсән сон ики ил әрзиндә студия бир сыра сәнәдди, хроникал вә бәдии филмләр бурахмышдыр. 1955—1956-чы илләрдә «Көрүш», «Бәхтияр» вә «О олмасын бу олсун» адлы тамметражлы бәдии филмләр экрана бурахылмышдыр.

Һазырда студия бир сыра ени филмләр чәкмәкдәдир.

Киностудиянын бурахдығы, һабелә гардаш республикалардан кәтирилән киноәкилләринин артмасы илә әлағәдар олараг, Азәрбайчанын шәһәр вә районларында кинотеатрларын шәбәкәси илдән-илә кенишләнди. 35 ил мүддәтиндә бу кенишләnmә ашағыдакы чәдвәлдә көстөрилир:

Илләр	Кинотеатрларын сайы	О чүмләдән	
		шәһәрләрдә	кәндләрдә
1915	17	16	1
1920	7	7	0
1930	238	142	96
1939	442	241	210
1954	696	306	390

Совет һөкүмәти кинотеатрларын шәбәкәсини кенишләндирәкән шәһәрлә кәнди бир-бириңдән айырмыр, кәнддә дә кинотеатрларын сайыны артырыр. Хүсүсән Азәрбайчанын район вә кәндләриндә бир чох кинотеатр биналары тикилмишдир. Мәсәлән, Нахчыванда 240, Көйчайда 400, Зәнкаиланда 130, Шушанда 535, Ағдам вә Сәлянда һәрәсиндә 400, Степанакертдә 500, Бақыда Низами адына 1000, «28 апрел» адына 800 вә дәннз саһилиндә 600 нәфәрлик кинотеатр биналары тикилмишдир.

Совет һакимийәти илләриндә, хүсүсән бешилликләр әрзиндә партия вә һөкүмәт кино ишчиләринин бөйүк ордусунун һазырланмасыны тә'мин әтмишдир.

Азәрбайчанда киностудиянын тәшкил олунмасы илә әлағәдар олараг, 36 ил мүддәтиндә хейли ссенари язанлар, кинорежиссорлар, кинотехникләр вә б, мүтәхәссис ишчиләр етиш-

дирилмишдир. Кино ишчиләри намусла ишләдикләринә көрә партия вә һөкүмәт онлары йүксәк гиймәтләндириб, орден вә медалларла тәлтиф әтмишдир. Булардан Рәза Тәһмасиб, Әләкбәр Гүсейизадә, Лейла Бәдирбөйли, Л. Абдуллаев, И. Әфәндиєв, Әли Сәттар Мәликову вә башгаларыны көстөр-мәк олар.

1956-чы илдән башлаяраг Бақы телевизия стансиясынын зәһмәткешләрә тамаша вермәйә башламасы чох бөйүк мәдәни бир һадисәдир. Бу, Коммунист партиясынын вә Совет һөкүмәтинин Азәрбайчан халгына көстәрдийи гайғынын даһа бир парлаг нүмунәсидир.

Сов.ИКП XX гурултайы ән күтләви олан кинонун зәһмәткешләр үчүн әһәмийәтли олдуғуну нәзәрә алараг кинофилмләр истеһсалыны артырмағы, филмләрин идея-бәдии сөвиййәсини йүксәлтмәйи вә кино шәбәкәсини кенишләндирмәйи мұһүм бир вәзифә кими ирәли сүрмүш вә онун инкишаф йолларыны көстөрмишдир. Гурултайын Директивләриндә көстәрилик ки:

«Бешиллик әрзиндә кино гуруғулары шәбәкәси тәғрибән 30 фаиз артырылсын. ССРИ Мәдәнийәт Назирлийи системиндә 500 мин ерлик, йә'ни бешинчи бешиллиә нисбәтән 4 дәфә артыг кинотеатрлар тикилсин. Техниканы тәблиғ әтмәк, элм вә техниканын наилийәтләри һаггында мә'лумат вермәк, габагчыл истеһсалат тәчрүбәсини йамаг үчүн ән мұһүм вәситәләрдән бири олан элми-техники кинофилмләрин кейфийәти йүксәлдилсин»¹.

Азәрбайчан Коммунист партиясынын XXI гурултайы республикамызын киносәнае ишчиләринин гаршысында мұһүм бир вәзифә олараг гоймушдур ки, Бақы киностудиясынын ярадычылыг коллективи ени йүксәк идеялы бәдии филмләр яратмаг вә кинофилмләринин сөзләрини Азәрбайчан дилинә тәрчүмә әтмәк саһәсиндә өз ишини гүввәтләндирмәлидир.

Партиямызын тарихи гәрарларыны рәһбәр тутан кинематография ишчиләри совет адамларына лайиг йүксәк кейфийәтлән кинофилмләр истеһсал әтмәклә, республиканын зәһмәткешләринин кетдикчә артан мәдәни тәләбләрини даһа да яхшы тә'мин әдәчәкләр.

Коммунист партиясынын күндәлик рәһбәрлийи вә гайғысы саһәсиндә 36 ил әрзиндә әдәбийят вә инчәсәнәт саһәсиндә әлдә әдилән мүвәфғәгийәтләр мисли көрүнмәйән мұһүм һадисәдир. Мәһз буна көрә дә Азәрбайчан Коммунист партиясы МК-сынын биринчи катиби И. Мустафаев йолдаш демишдир ки:

¹ Сов.ИКП XX гурултайынын Директивләри, сәһ. 66.

«Азербайжан халгы өз мэдэнийэтинин тэрэггиси, эдэбийят вэ инчэсэнэт сәһәсиндә газандыгы наилийәтләр үчүн Коммунист партиясынын вэ Совет һөкүмәтинин даими гайгысына, бөйүк рус халгынын зәнкин габагчыл мэдэнийэтинин ярадычы тәһиринә миннәтдардыр».

Сов.ИКП XX гурултайынын вэ Азербайжан КП XXI гурултайынын гәрар вэ көстәришләрини рәһбәр тутан эдэбийят вэ инчэсэнэт ишчиләримиз йүксәк кейфийәтли, идея-бәди чәһәтчә долгун, совет адамларынын мүасир мэдәни тәләбләринә үйгүн әсәрләр ярадачаглар.

ЭЛМИН ТЭРЭГГИСИ

Совет һакимийәти илләриндә Азербайжан халгынын әлдә этдийи бөйүк наилийәтләрден ән әһәмийәтлиси элм сәһәсиндә газанылмыш наилийәтләрди. Зәнкин тәбии сәрвәтләре малик олан Азербайжан ингилабадәк элм вэ мэдэнийәтчә ән керидә галмыш бир өлкә һесап олунурду.

Элм инкишаф әтмәйән бир өлкәдә онун тәбии зәнкинлийиндән истифадә әтмәк, халгын мадди вэ мэдәни вәзийәтини яхшылашдырмаг, сәнае вэ кәнд тәсәррүфатыны инкишаф әтдирмәк олмаз. Чар Русиясы өзүнүн феодал гурулушуну горууб сахламаг үчүн элмин инкишафына, техниканын тэрэггисинә, мэдэнийәтин йүксәлишинә вар гүввәси илә мане олурду. Чаризм вэ мүсават дөврүндә Азербайжан халгынын габагчыл адамлары үчүн өз элми фәалийәти илә ана вәтәнин тәбии сәрвәтини өйрәнмәйә шәраит йох иди.

Коммунист партиясынын вэ Совет дөвләтинин ярадычысы В. И. Ленин өлкәмиздә сосялизм гуручулуғунун илк күнләриндән әтибарән көстәрди ки, элмә саһиб олмадан, элм вэ техниканын наилийәтләрини истәһсалатда кениш тәтбиг әтмәдән сосялизм гурмаг мүмкүн дейилди. В. И. Ленин халг тәсәррүфатынын инкишафында элмин бөйүк әмәли-ярадычы ролуну гейд әдәрәк, язырды ки:

«... биздә элм кағыз үзәриндә галмасын вэ я модалы бир ибарә олмасын... элм доғрудан да илийимизә вэ ганымыза ишләсин, мәишәтин тамамилә вә һәгигәтән тәркиб һиссәсинә чеврилсин»¹.

Ленин тәлимини рәһбәр тутан бөйүк өлкәмиздә, о чүмләдән Азербайжанда элмин инкишаф әтдирилмәсинә чидди фикир верилир. Азербайжанда Совет һакимийәти гурулан илк күнләрдән элм инкишаф әтмәйә башлады. Совет алимләри Азербайжанын тәбии зәнкинлийини вә кечмиш тарихини өйрәнәрәк,

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 504.

1921-чи ил сентябрын 1-дә Бақыда өлкә гурултайы чағырдылар. Сонра онларча ени элми-тәдгигат мүсәссисәләри тәшкил олунду, республиканын тәбии зәнкинлийи өйрәнилмәйә башланды. Лакин элми-тәдгигат ишләри вә элмин инкишафы илк заманлар чох яваш кедирди. Чүнки, элми инкишаф әтдирмәк үчүн элми ишчиләр йох һесабында иди. Совет һакимийәти дөврүндә элми ишчиләрин етишдирилмәси илә бәрабәр элми-тәдгигат ишләри дә кетдикчә чанландырылды. Азербайжан ССР-дә элми-тәдгигат ишләри илк дәфә олараг 1923-чү илдән башланды. Бу мәсәлә илә еничә тәшкил олунан «Азербайжаны өйрәнмә вә тәдгигат чәмийәти» мәшғул олурду. Чәмийәтин иши һәм республика дахилиндә, һәм дә Москва вә Ленинградда апарылырды.

Азербайжан ССР. һөкүмәти вә Азербайжан К(б)П МК-нын көмәйилә совет зиялыларынын габагчыл нүмайәндәләри тәрәфиндән тәшкил әдилән бу чәмийәтин биринчи сәдри халгымызын истәдадлы язычысы, севимли драматург Әбдүррәһимбәй һагвердиев иди. Чәмийәт аз заманда сәмәрәли элми фәалийәти илә шөһрәт газанды. Азербайжанын тарихинә, археологиясына, этнографиясына, игтисадийятына вә тәбиәтинә, һабәлә дилшүнасылға даир бир чох китаб вә китабчалар нәшр әдиләрәк, Совет Иттифагынын һәр тәрәфинә вә харичә көндәрилди. Чәмийәт орижинал әсәрләр яратмагла бәрабәр, өлкәмизин тарихинә вә этнографиясына даир бәзи мүнүм әсәрләри рус, әрмәни, фарс, әрәб вә башга дилләрдән Азербайжан дилинә тәрчүмә вә нәшр әтдирди.

Чәмийәт үзвләриндән Н. Нәриманов йолдашын ишини хүсусилә гейд әтмәк лазымдыр. Азербайжан совет элм вә мэдэнийәтинин инкишаф әтдирилмәсиндә Н. Нәриманов йолдаш чох иш көрмүшдүр. О, Азербайжанда Совет һакимийәти гурулан күндән башлаяраг ибтидан, орта вә али мәктәпләри, мэдәни-мәишәт ишләрини, мәтбуаты, музейләри, эдәбийяты, инчәсэнәти, элми ишләри тәшкил вә инкишаф әтдирмәк вә ени совет зиялылары етишдирмәк үчүн ингилаби ганунлар вермиш вә бу ишдә бөйүк хидмәт көстәрмишди. О, совет маарифи вә мэдэнийәтинин инкишаф әтдирилмәсинә һәр васитә илә мане олан үнсүрләре гаршы ленинчәсинә мүбаризә апармышдыр.

Н. Нәриманов йолдашын эдәби-ичтимаи фәалийәти мүддәтиндә яздыгы сияси-бәди вә элми әсәр вә мәғаләләринин совет элминин инкишафында вә кәнч нәслин тәлим-тәрбийәсиндә мүнүм әһәмийәти олмушдүр. Бунлардан «Түрк дилинин мүәллими», «Түрк сәрф-нәһви», «Азербайжанлылар үчүн рус дили дәрслийи», «Руслар үчүн Азербайжан дили дәрслийи», Азербайжан мүәллимләри вә мәктәбчиләри үчүн ән яхшы һәдийә вә севдикләри әсәрләрди. Нәриманов йолдашын «Тибб вә

ислам», «Холера», «Ҳамилә арвадлара нәснһәт», «Трахоман», «Гадын вә онун нәсилләрә олан тә'сири» кими элми эсәрләрни тибб элминин инкишафында мүййән гәдәр рол ойнамышдыр. Онун «Милли мәсәлә», «Элми коммунизми дәрк этмә йоллары», «Ленинсиз бир ил», «Ленин вә Шәрг», «Элми коммунизми йоллары» эсәрләрни вә нитгләри Ленин идеяларыны тәблиғ вә тәшвиғ әдирди.

Н. Нәриманов йолдашын өлүмүндән 35 күн әввәл Москва ичтимаийәти онун 30 иллик ярадычылығыны бөйүк бир тәнтәнә илә гәйд этди. 1925-чи илин февралында ССРИ Мәркәзи Ичрайийә Комитәси янында элми шәргшүнаслығ чәмиййәти тәрәфиндән Нәриманов йолдашын элми-әдәби-ичтимаи фәалий-йәтинин 30 иллийи мүнәсибәтилә тәнтәнәли хәтирә кечәси кәчирилди. Тәнтәнәли кәчәдә иштирак эдән нүмайәндәләр Нәриманов йолдашы тәбрик әдиб, онун бөйүк ичтимаи-әдәби-элми хидмәтиндән данышдылар. «Правда» вә «Известия» гәзетләринин редакцияларындан вә мүттәфиғ республикаларын һөкүмәтләриндән көндәрилән тәбрикләр охунду.

Н. Нәриманов йолдашын эсәрләрни мүхтәлиф дилләрә тәрчүмә әдилмишдир. Нәриманов йолдашын эсәрләринин рус дилинә тәрчүмә олунмасыны мүсбәт бир һадисә кими «Правда» гәзәти 1926-чы ил 67-чи нөмрәсиндә, «Известия» гәзәти исә 1926-чы ил 140-чы нөмрәсиндә гәйд әтмишдир.

«Азәрбайчаны өйрәнмә вә тәдгигат чәмиййәти»нин көрдүйү ишләрдән бири дә өлкәшүнаслығ ишләридир. Чәмиййәт өлкәнин тәбии сәрвәтләрини ашқара чыхарыб истифадә әтмәкдә вә кәнд тәсәррүфатынын ирәлиләмәсиндә мүнүм рол ойнады. Бу сәһәдә өйрәнилән материаллар «Чәмиййәтин хәбәрләри» журналында чап олунурду. Материаллар бу мөвзулары гаврайырды: «Зәйлик алуниг ятағлары вә зәй истәһсалы һаггында», «Азәрбайчан торпағлары», «Азәрбайчанын флорасы», «Дағлығ Гарабағын чәнуб һиссәси торпағларынын өйрәнилмәси» вә саирә.

Чәмиййәт ССРИ-нин көркәмли алимләрини ишә чәлб әдәрәк, өз иш сәһәсини кет-кәдә кенишләндирди. Азәрбайчан халғынын тарихини вә мәдәниййәтини өйрәнмәклә бәрәбәр, ләзқи, авар, чуваш вә дикәр халғларын тарихини вә мәдәниййәтини дә өйрәнмәк сәһәсиндә бөйүк иш апарды. Чәмиййәт Бақыхановун «Күлүстан-Ирәм», И. И. Мешшаниновун «Гәдим Ван тарихи», Е. А. Пахомовун «Азәрбайчан вә Зағағзиянын сиккә дәфинәләри» адлы чох марағлы тәдгигаты Азәрбайчанын вә онунла гоншу олан өлкәләрин итгисади, тарихи вә Шәрги Европа илә Чәнуби-Гәрби Асия арасында олан тичарәт йоллары тарихи мәсәләләрини айдынлашдырды.

Бир чох башга эсәрләрни дә көстәрмәк олар.

Чәмиййәтин ики ил әрзиндә көрдүйү иш һаггында 1925-чи илин ноябрында тәнтәнәли ичлас кәчирилди. Бурада чәмиййәтин айры-айры бөлмәләри һаггында мәрүзәләр охунду вә чыхышлар олду. Азәрбайчан ССР Халғ Маариф Комиссары М. Гулиев йолдаш һөкүмәт адындан чыхыш әдиб деди ки, кәч элми чәмиййәт өз фәалиййәтинини кәләчәк йолларыны мүййән әтмәли вә ишнини инкишаф әдирмәлидир. Гулиев йолдаш бу чәмиййәтин симасында кәләчәк Азәрбайчан Элмәр Академиясыны көрүрдү. Сонрақы илләрдә чәмиййәтин апардығы иш аз заманда о гәдәр кенишләнди ки, онун мүхтәлиф бөлмәләри әсасында хуәси институтлар яратмағ мәсәләси мейдана чыхды.

Сәһә вә кәнд тәсәррүфатынын енидән гурулмасы, халғ тәсәррүфатынын ени техника илә снлаһланмасы, элми ишчиләрин кет-кәдә артмасы вә элми-тәдгигат институтунун кенишләnmәси, өлкәнин тәбии истәһсал гүввәләринини өйрәнилмәсинә һәср олунан ишләри даһа да дәринләшдирмәи тәләб әдирди. Она көрә Азәрбайчан Элми-Тәдгигат Институту әсасында Азәрбайчан ССР тәбии истәһсал гүввәләрини өйрәнмә вә һуманитар институтлары тәшкил әдилди. Бу институтлар республиканын тәбии зонкинликләринин өйрәнмәк ишини даһа да дәринләшдирди вә халғ тәсәррүфатына онларын көркәмли ярдымы олду. 1932—1933-чү иллә һәмнин институтлар ләғв олунду вә онларын шө'бәләри ССРИ Элмәр Академиясынын Зағағзия Филиалынын еничә тәшкил олунмуш Азәрбайчан шө'бәсинә дахил әдилди.

ССРИ Элмәр Академиясы Зағағзия Филиалынын Азәрбайчан шө'бәси, Совет Иттифағынын бир сыра мәшһур алимләрини элми-тәдгигат ишләринә рәһбәрлик әтмәк ишинә чәлб әдәрәк, ССРИ миғясында өзүнү танытды вә мүнүм элми мәсәләләри һәлл әтди. Шө'бә аз мүддәт ичәрисиндә о гәләр бөйүйүб мөһкәмләнди ки, ону 1935—1936-чы илләрдә ССРИ Элмәр Академиясынын мүстәғил филиалына чевирмәк мүмкүн олду. ССРИ Элмәр Академиясы Азәрбайчан Филиалынын көрдүйү чох бөйүк ишләр нәтичәсиндә онун шө'бәләри әсасында тарих, археоложи, этнография, дил, әдәбийят, нәбатат вә кимя институтлары тәшкил әдилди. Беләликлә, филиалын етишдирдийи элми ишчиләр чохалды, элми-тәдгигат мүәссисәләри мөһкәмләнди.

Аз заман ичәрисиндә филиал ССРИ Элмәр Академиясынын башга филиаллары ичәрисиндә көркәмли ерләрдән бирини тугарағ, республикамызда бөйүк элми-тәдгигат мүәссисәси олду.

ССРИ Элмәр Академиясынын Азәрбайчан Филиалынын 1940-чы иллә 7 институту, 5 бөлмәси, тәбиййәт-тарих музейи,

элми кадрлар вә нәшрийят шө'бәси вар иди. Филиалын институтларында чалышан элми ишчиләр ичәрисиндә азербайжанлыларын сайы илдән-илә чохалырды. Ери кәлмишкән гейд этмәллийик ки, илк азербайжанлы элми ишчиләри һәмнин институтлар етишдирмишдир.

1938-чи илнин сонунда республикада 916 элми ишчиси олан 197 элми-тәдгигат идарәси, 243 нәфәр элми ишчиси олан кәнд тәсәррүфат вә башга элми-тәдгигат стансиялары вар иди. Сәнае, нәглийят вә рабитә сәһәләри үзрә 4 институтда 296 элми ишчи, кәнд тәсәррүфаты үзрә олан бир институтда 194 элми ишчи, маариф вә инчәсанәт үзрә 2 институтда 34 элми ишчи, сәһиййә үзрә 7 институтда 294 элми ишчи чалышырды.



Биз юхарыда чаризм вә мүсават дөврүндә элми кадрларын аз олдуғуну көстәрмишдик. Буна көрә дә Совет һакимиййәти илләриндә элми ишчиләр һазырланмасы мәсәләси республикамызын партия вә совет органларынын диггәт мәркәзиндә дурду.

1939-чу ил январын 13-дә ССРИ Халг Комиссарлары Совети «Элми вә элми-педагожи ишчиләр һазырланмасы һаггында» хүсуси гәрар гәбул этди. Бу гәрар Азербайжан ССР элми-тәдгигат мүәссисәләри вә элми ишчиләр һазырлаян институтлар үчүн әсас көтүрүлдү. Али мәктәбләрдә вә элми-тәдгигат институтларында көрүлән ишләр чанландырылды, онлара гәбул иши низама салынды. Һәмнин тарихдән ә'тибарән элми ишчиләр һазырланмасы истәр кәмиййәт, истәрсә дә кейфиййәт чәһәтинчә габагчыл совет элминин тәләбләринә уйгун олараг тәшкил эдилди. 1938-чи илдә республикамызын 4 али мәктәби нәздиндәки аспирантураларда 83 вә 3 элми-тәдгигат институту нәздиндәки аспирантураларда 68 нәфәр элмләр намзәди алимлик дәрәчәси алмаг үчүн диссертасия мүдафиә этмәк үзәриндә чалышырды.

ССРИ Элмләр Академиясынын Азербайжан Филиалы өз нәздиндә тәшкил олунан аспирантурада элми дәрәчә алмаг вә алимлийә һазырлашмаг истәйәнләрә ярдым этмәк сәһәсиндә бөйүк мәркәз олду. Аз мүддәт ичәрисиндә бу аспирантура республикада кениш шөһрәт газанды. 1938-чи илдә бурада мүхтәлиф элмләр үзрә 35 аспирант чалышырды. Кет-кәдә аспирантура бөйүйәрәк, даһа чох аспиранты әһатә эдир, охуянлара тәләби артырыр, элми ишләрин кейфиййәтини яхшылашдырырды. 1940-чы илдә һәмнин аспирантурада охуянларын сайы 62-йә чатды. Һәмнин бу илләр әрзиндә, йә'ни 1936—1941-чи илләрдә ССРИ Элмләр Академиясынын Азербайжан Филиалында ча-

лышан элми ишчи вә аспирантлардан 34 нәфәр, о чүмләдән 2 нәфәр элмләр доктору алимлик дәрәчәси алмаг үчүн диссертасия мүдафиә этди. Филиалын элми ишчиләр чәһәтчә үмумиййәтлә нечә йүксәлдийини көстәрмәк үчүн ашағыдакы рәгәмләр мараглыдыр:

1938-чи илдә филиалда 16 элмләр доктору вә профессор вә 20 элмләр намзәди чалышдығы һалда, 1941-чи илдә доктор вә профессорларын сайы 21-ә, элмләр намзәдләринин сайы исә 161-ә чатды. Филиалын элми ишчиләринин үмуми сайы 1936-чы илдә 141 нәфәр олдуғу һалда, 1941-чи илдә 228 нәфәрә чатды. 1945-чи илдә филиалын 720 ишчисиндән 138 нәфәри азербайжанлы гадын иди.

Сонракы илләрдә Элмләр Академиясы Азербайжан Филиалынын элми иш сәһәләри кенишләнмәклә бәрәбәр, онун элми ишчиләринин сайы да хейли артды. 1946-чы илдә тәкчә ичти-иш элмләр үзрә 11 элмләр доктору, 14 профессор, 70 элмләр намзәди, 14 досент — чәми 169 элми ишчи чалышырды.

Бешилликләр дөврүндә халг тәсәррүфатынын симасы танынмаз дәрәчәдә дәйишиди. Республикамызы бүрүйән сәнае мүәссисәләри, ири коллектив тәсәррүфатлар, нефт вә памбыг истехсалы сәһәсиндә гаршыда дуран тәләбләр Элмләр Академиясы Азербайжан Филиалынын гаршысында ени-ени вәзифәләр гойду. Филиал һәмнин вәзифәләрин өһдәсиндән шәрәфлә кәләрәк, өз ишини күндәлик тәләбләр әсасында тәшкил этди вә ени-ени шө'бәләр, институтлар яратды.

Сосялист Вәтәнимизин элм вә мәдәниййәти күндән-күнә инкишаф этдийи бир заманда ханн алман фашистләри гәфләтән өлкәмизә басгын этдиләр. Мүһарибәйә чәлб эдилмиш өлкәмиз эн гәддар вә һийләкәр дүшмән олан алман фашизминә гаршы өлүм-дирим мүбаризәсинә киришдийи дөврлә дә совет элминин гаршысында мүһүм вәзифәләр дурду. Совет элминин инкишафы фашистләрин өлкәмизә бастыны дөврүндә дә даянмады. Мүһарибә заманы совет элми чох бөйүк чәтинликләр шәраитиндә имтаһандан чыхды. Чәбһәннин тәләбинн өләмәк үчүн һәрби сәнаеи тәкмилләшдирмәк вә ениләшдирмәк ләзим иди. Бу вәзифә алимләрин өһдәсинә дүшүрдү. Алимләрин бир һиссәси өз китаб вә лабораторияларыны һәрби силаһла әвәз этдиләр.

Фашистләр мүвәггәти ишгал этдикләри шәһәрләрдә вә районларда минләрлә ибтидаи, орта, али мәктәбләри, элми-тәдгигат институтларыны, китабханалары, клублары, гираәтханалары, музейләри дағытдылар.

Коммунист партиясының рәһбәрлийи алтында совет алимләри өз гүввәләрини сәфәрбәрлийә алыб, бүтүн ишләрини дүш-

мөнө аман вермэйэн ени гайдада — һәрби гайдада гурдулар. Ленинград мұһасирә әднлән заман фашистләрин атәши алтын-да ағыр шәраитдә белә, элми ишләр давам әтдирилди.

Мұһарибә илләриндә материалларын чатышмамасына бах-маяраг, совет элми ағыр шәраитдә гаршыда дуран вәзифәлә-рин өйдәсиндән мөһарәтлә кәлди. Артиллериянын ракет күл-ләсинин ени нөвләри, тәйярәләр, радио гәбуләдичиләр ихти-ра әдилди, сәһийә ишләри даһа да тәкмилләшдирилди.

Партия вә һөкүмәтин рәһбәрлийи алтында Бөйүк Вәтән мұһарибәси әрзиндә совет һәрби элми элә бир йүксәклийә гал-дырылды ки, һәмин элм бәшәрийәт тарихиндә, мұһарибәләр тарихиндә һеч бир заман белә йүксәклийә галхмамашыды.

Мұһарибә илләриндә шәһәр вә кәндләрин сағлам адамлары алман фашистләриндән вәтәни мүдафиә әтмәйә кетдикдә, истәр сәнае, истәр сә дә кәнд тәсәррүфаты үчүн совет элми тә'хирә са-лынмадан ени мүтәхәссисләр, мүнәндис, техник, агроном вә агротехникләр, мүәллим вә һәкнимләр һазырлады.

Чохмилләтли совет халгынын зиялылары илә бирликдә Азәрбайчан зиялылары да Бөйүк Вәтән мұһарибәси күнләрин-дә лайигли иш нүмунәләри кәстәрдиләр. Азәрбайчан зиялыла-ры бир тәрәфдән Гызыл Орду сыраларында әлдә силаһ дүш-мәнлә вурушур, о бири тәрәфдән исә, архада чалышыб бөйүк ишләр көрүрдүләр. Дүшмәнә галиб кәлмәк үчүн арха чәбһәдә республикамызын алимләри, әдәбийят, инчәсәнәт хадимләри дә кечә-күндүз чалышырдылар.

Элми ишчиләримиз мұһарибә шәраитиндә өз элми-тәдғи-гат ишләрини мүвәфғәгийәтлә баша чатдырмагла, элми сә-виййәләрини дә йүксәлтмәкдә давам әдирдиләр. Белә ки, мұ-һарибә күнләриндә мүхтәлиф элмләр сәһәсиндә лайигли дис-сертасиялар мүдафиә әдәнләрдән 30 нәфәр элмләр доктору адыны, 185 нәфәр исә элмләр намзәди дәрәчәсини алды.

Һәр шәйдән әввәл, мұһарибә күнләриндә Азәрбайчан тибб ишчиләринин фәдакар әмәйини гәйд әтмәк лазымдыр. Профес-сор М. Миргасымов, профессор М. Топчубашев, профессор М. Мәликов, профессор З. Мәммәдов, профессор Ф. Әфәндиәз вә башгалары бөйүк ишләр көрдүләр. Онларын сәмәрәли әмә-йи һөкүмәтимиз тәрәфиндән йүксәк мұкафатларла гиймәтлән-дирилди.

Техники элмләр сәһәсиндә көркәмли алимләримиз алман фашистләринә гаршы вурушан Гызыл Ордумузун һәрби сурсат вә яначагла тә'мин әтмәк ишиндә диггәтәшәян фәалийәт кәс-тәрдиләр. Бунлардан кеолокия-минеролокия элмләри доктору профессор М. А. Гашгай вә башгалары нефт сәнаеи сәһәсиндә чалышараг, ордумуз үчүн чох вә кейфийәтли яначаг истәһсал әдилмәсинә башчылыг әтдиләр.

Мұһарибә илләриндә кеолокия элми сәһәсиндә чалышан зиялыларымыз мұһарибәнин илк күнләриндән башлаяраг рес-публикамызын тәһни сәрвәтләрини даһа әсәсли өйрәнмәк вә бу сәрвәтдән истифадә әтмәк ишини өз гаршыларына гойдулар. ССРИ Элмләр Академиясы Азәрбайчан Филиалынын кеологла-ры илә бәрәбәр Азәрнефткәшфийәт Нефталан районуну өй-рәнмәк ишиндә бир чох наиллийәтләр әлдә әтдиләр.

Кеологларымыз Бөйүк Вәтән мұһарибәси күнләриндә ени нефт ятагларыны тәдғиг әтмәк сәһәсиндә гиймәтли әсәрләр яратдылар. Кеолокия-минеролокия элмләри докторлары М. Гашгай, Ш. Әзизбәйов, кеолокия-минеролокия элмләри намзәди Г. Әфәндиәз одадавамлы килдән истифадә әдилмәси ишини сәмәрәләшдирәрәк, истәһсалата көмәк әтдиләр.

Азәрбайчан халгынын ләягәтли оғлу Юсиф Сәфәрәв ени техниканы республикамызын нефт сәнасиндә тәтбиг әтмәк үчүн вар гүввәси илә чалышмышдыр. Хәзәр дәннзинин дибиндә зән-кин нефт ятаглары олдуғу чохдан мә'лум иди. Дәннздә нефт буруғлары гоймаг лайиһәсини һазырлаян совет ихтирачысы Юсиф Сәфәрәв дәннз нефт ятагларындан сәмәрәли истифадә әтмәк йолларыны кәшф әтди. Юсиф Сәфәрәвун дүшүнчә вә зәһ-мәти истәһсалата енилик кәтирмиш олду. О, олдуғча чәтин вә мурәккәб иши һәм сәдәләшдирди, һәм дә тәкмилләшдирди. Әввәлләр бир дәннз буруғунун гурулмасы үчүн 5—6 ай һахт сәрф әдилирдисә, инди ай ярым-икн ай мүддәтиндә һәмни буруғ һазыр әдилир вә дәннздә нефт гуюсу мүвәфғәгийәтлә газыл-маға башлайыр. Бакы нефтчиләри, Бөйүк Вәтән мұһарибәси илләриндә техники элмләр намзәди мүнәндис Сәфәрәвун ихти-расы илә 40-а гәдәр дәннз буруғу гуруб, өлкәйә, алман фашист-ләринә гаршы вурушан Гызыл Ордумуза йүз мин тонларла нефт вердиләр.

Кеологларымыз һәрби мөгсәд үчүн бир сыра мүнүм бояғ-лар кәшф әтдиләр. Республикамызын селитра ятагларыны өй-рәнмәк ишиндә кеолокия-минеролокия элмләри намзәди Ш. Мәммәдовун вә кеолокия-минеролокия элмләри намзәдләри М. Зәндиң, Ч. Сүлеймановун көркәмли хидмәтләри олду. Ки-лаби типли килдән истифадә әтмәк, һәм нефт сәнаен, һәм дә сабун истәһсалы үчүн лазым олан материаллары өйрәнмәк ишиндә кеолокия-минеролокия элмләри доктору Әзәл Султа-новун апардығы элми-тәдғигат ишини хүсуси гәйд әтмәк ла-зымдыр.

Бөйүк Вәтән мұһарибәси илләриндә республикамызын кәнд тәсәррүфатынын мәнсулдарлығыны артырмаг ишиндә Азәрбай-чан кәнд тәсәррүфат элми ишчиләринин апардығлары элми-тәдғигат ишләринин сәмәрәси дә диггәтәлайигдир. Азәрбайчан

Кәнд Тәсәррүфат Институтунун, ССРИ Элмләр Академиясынын Азәрбайчан Филналынын торпагшүнаслыг секторунун, Азәрбайчан Элми-Тәдгигат Памбыгчылыг Институтунун элми ишчиләринин апардыглары тәдгигат ишләринин дәйәрли тәсәррүфат әһәмиһәти олды. Белә ки, Азәрбайчан торпагларынын тәдгиг әтмәк вә мәнсулдарлығыны артырмаг, нефт туллантыларындан истифадә әдиб ени күбрә һазырламаг саһәсиндә чох бөйүк ишләр көрүлдү.

Республикамызда мүнәрибә дөврүндә әлдә әдилән элми мүвәффәгийәтләрдән бири дә кимйәви тәдгигләрдир. Кимйә элмләри докторлары, профессорлар Юсиф Мәммәдәлиев, Муртуз Әһмәдли вә башгаларынын кимйә саһәсиндә көрдүкләри ишләр диггәтәлайгидр. Профессор Мәммәдәлиевин йүксәк кейфийәтли тәйярә бензининиң нәтичәләри хүсуси гәйд әдилмәлидир. Бөйүк Вәтән мүнәрибәси илләриндә Мәммәдәлиевин тәчрүбәси әсасында тәйярә вә автомашынарда ишләтмәк үчүн учуз гиймәтә баша кәлән кейфийәтли тәзә яначаг истәһсал әдилди.

ССРИ Элмләр Академиясынын Азәрбайчан Филналынын кимйә институту, Киров адына Азәрбайчан Дөвләт Университетинин кимйә факултәси, Куйбышев адына Элми-Тәдгигат Нефт Институту, Әзизбәйов адына Гырмызы Әмәк Байрағы орденли Сәнае Институту мүнәрибә дөврүндә һәрби әһәмиһәти олан бир чох гиймәтли ишләр көрдүләр.

ССРИ Халг Комиссарлары Советинин 1945-чи ил 23 январ тарихли гәрары илә Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясы ярадылды.

Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын тәшкилиндән сонра республикада элми-тәдигат ишләри даһа да кенишләнди. Республиканын сәнае вә кәнд тәсәррүфатыны даһа да икшишаф әтдирмәк үчүн ени-ени ихтиралар, әсарләр мейдана кәлди. Элми-тәдгигат идарәләринин ишләри илдән-илә яхшылашды.

Академик И. М. Губкин адына Кеолокия Институту кеолокия саһәсиндә чох бөйүк элми вә тәсәррүфат әһәмиһәти олан мәсәләләри мүвәффәгийәтлә һәлл әтди.

Азәрбайчан ССР Нефт Сәнаеи Назирлийинин В. Куйбышев адына Азәрбайчан Элми-Тәдгигат Нефт Институту республикамыздакы элми-тәдгигат мүәссисәләри ичәрисиндә көркәмли ер тутур. Бурада нефт сәнаеинин бүтүн саһәләри үчүн элми вә халг тәсәррүфат әһәмиһәти олан мүнүм мәсәләләр һәлл олунар. Институтун сәмәрәләшдиричи тәклифләри тәкчә Азәрбайчан нефт сәнаеинә дейил, һабелә ССРИ-нин бүтүн нефт сәнаеинә бөйүк файда верир. Институт элми-тәдгигат ишләри

апармагла бәрәбәр, аспирантурасы васитәсилә нефт сәнаеи үчүн элми ишчиләр һазырламагла да өлкәйә бөйүк хидмәт көстәрир. Совет Иттифагында шөһрәт газанан көркәмли азәрбайчанлы нефт алимләримиз бу институтун көмәйилә етишмишләр. Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын үзвү, кимйә элмләри доктору профессор Юсиф Мәммәдәлиев, Баба Бабазадә вә Ю. Сәфәрөв йолдашларыны нефт саһәсинә аид гиймәтли элми әсарләри Куйбышев адына Азәрбайчан Элми-Тәдгигат Нефт Институтунун фәалиһәти илә сых сурәтдә әләгәдардыр.

Азәрбайчан Элми-Тәдгигат Памбыгчылыг Институту республикамызын элми-тәдгигат саһә институтларындан биридир. Азәрбайчаны Совет Иттифагынын әсас памбыг базаларындан биринә чевирмәк вәзифәси республикада памбыгчылыг саһәсиндә бир сыра элми-тәдгигат ишләри апармаг вә бу ишә рәһбәрлик әдә биләчәк элми ишчиләр һазырламаг зәрурәтини гаршыя гойду. Һәлә 1924-чү ил майын 5-дә Азәрбайчан К(б)П VI гурултайында С. М. Киров йолдаш демисли ки, Азәрбайчанын чох бөйүк чөлләрини гиймәтли биткиләр әкмәк үчүн кифайәт дәрәчәдә ярарлы һала сала билсәк, республикамызы чох бөйүк кәләчәк көзләйир. Бу чәһәтдән ән биринчи ролю памбыг ойначагдыр.

Азәрбайчан болшевикләри С. М. Киров йолдашың гаршыя гойдуғу бу вәзифә уғрунда чидди мүнәрибә апармаға башладылар. Азәрбайчаны Совет Иттифагынын әсас памбыг базаларындан биринә чевирмәк, памбыгчылыг саһәсиндә ихтисаслы элми ишчиләр һазырламаг мәгсәдилә Азәрбайчан Элми-Тәдгигат Памбыгчылыг Институту ярадылды. Һазырда институтун ики зона тәчрүбә стансиясы, ики даяг мәнәтәгәси вә бир тәчрүбә тарласы вардыр. Мәркәзи стансиянын торпаг саһәси тәгрибән 400 һектардыр. Бу институт өзүнүн көзәл лабораториясында вә даяг мәнәтәгәләриндә кенши тәдгигат иши апарыр, республиканын памбыгчылыгла мәшгул олан колхоз вә совхозларында ә'ла нөв памбыглар етишдирилмәсинә вә ени иш үсуллари тәтбигинә бөйүк ярдым көстәрир.

1931-чи илдән ә'тибарән республикада бу институт тәрәфиндән етишдирилмиш чийид нөвләри әкилир. 1298 нөвлү чийид даһа кениш яйылмышдыр. Республиканын әкин саһәләринин 87 фаизиндә бу нөв чийид сәпилир. Һәмин нөвлү чийид 137 күндә етишир вә һәр һектардан орта һесабла 36,1 сентнер памбыг мәнсулу верир. Һәр гозанын ағырлығы 4,9 грамдыр. Бу памбыгдан 35,7 фаиз лиф алыныр. Институт памбыг етишдирмәк үчүн мүнәтәлиф районларын шәраитинә уйғун олараг ени агро-техника үсуллари һазырлайыр вә истәһсалата тәтбиг әдир. Азәрбайчанын памбыг әкән районларынын бир чохунда су

чатышымыр. Институт, айры-айры районларын су илэ нэ дэрэчэдэ тэ'мин олундуғуну вэ биткинин биоложи хүсүсийэтлэрини нэзэрэ алараг, памбыг экинлэрини сувармаг үчүн дүзкүн рэжим мүййән этмишдир.

Азербайчаны Совет Иттифагынын эсас памбыг базаларындан биринэ чевирмэк саһәсиндә институтун фәалийәти һәгигәтән тә'рифә лайингдир. Институт бир чох йүксәк ихтисаслы памбыгы агроном вэ памбыг мүтәхәссиси олан элми ишчиләр һазырламышдыр.

Азербайчан ССР Элмләр Академиясы Экинчилик Институтунун кенетика, селекция вэ тохумчулуг шө'бәси Азербайчан ССР Элмләр Академиясынын һәгиги үзвү, селекциячы И. Д. Мустафаев йолдашын рәһбәрлийи алтында мүһүм бугда нөвләри етишдирмишдир. Бунлардан «Севинч», «Зоғал бугда», «Һибрид—186», «Минкәчевир» вэ башга нөвлү бугдалар тахылчылығы инкишаф этдирмәкдә мүһүм әһәмийәтә маликдир. Бунлардан «Севинч» нөвлү бугда гурагыға вэ союға давамлы вэ чох мәһсуддардыр. Бу бугдадан йүксәк кейфийәтли чөрәк биширилер вэ макарон һазырланыр.

Азербайчан Дөвләт Селекция Стансиясынын коллективи тәрәфиндән «Хорәнкә», «Аран дәни», «Шәрг», «Араз бугдасы» кими яхшы нөвләр, «Паллидум 330/2», «Ширван дәни», «Нахчыван дәни» кими дәйәрли арпа нөвләри етишдирилер. Һазырда республиканын бугда экини саһәләринин 70 фаизиндә стансиянын коллективи тәрәфиндән етишдирилмиш бугда нөвләри экилер.

Республикамызда етишдирилән вэ истәһсалата тәтбиг олуна бу бугда нөвләри 1955-чи ил Умум Иттифаг Кәнд Тәсәрруфат Сәркисиндә гиймәтләндирилмишдир.

Республикамызда малдарлығы инкишаф этдирмәкдә Азербайчан Элми-Тәдгигат Тәчрүбә Байтарлыг Стансиясынын ишдә диггәтәлайингдир. Бу байтарлыг стансиясы мал-гараны сағламлашдырмаг үчүн республиканын колхоз вэ совхозларына әмәли чәһәтдән бөйүк ярдым кәстәрир. Байтарлыг эмләр доктору профессор М. К. Гәниев башда олмагла стансиянын коллективи һейванларын хәстәликләрә тутулмасынын гаршысыны алмаг үчүн бир сыра ени препаратлар һазырламыш вэ истәһсалата тәтбиг этмишдир.

Азербайчан Кәнд Тәсәрруфат Институту өз кафедраларында мүхтәлиф саһәләр үзрә кениш элми-тәдгигат ишләри апарыр вэ гиймәтли элми әсәрләр нәшр этдирир. Бунлардан И. В. Фигуровскинин «Азербайчанын иглим чәһәтдән районлашдырылмасы» әсәрини, профессор С. П. Смирнов-Локиновун «Күр чайы вадисинин торпағлары» вэ «Дағлыг Гарабағын

чәнуб-шәрг һиссәсинин торпағлары» әсәрләрини, «Күнчүт биткиси», «Азербайчанын гиймәтли биткиләри», «Люффа биткиси» вэ саир әсәрләри кәстәрмәк олар.

Умуми экинчилик кафедрасынын профессору Ә. К. Оручовун «Нөвбәли экин саһәсинин биткисиндән вэ экинин суварма чирәсиндән асылы олараг торпағын хүсүси мүғавимәтинин дәйишмәси» әсәри кәнч алимләр мүсабигәсиндә мүкафат алмышдыр.

Үзви вэ биокимя кафедрасынын досенти К. М. Раһимзадә организмдә аз өйрәнилмиш бә'зи биокимйәви просесләри ачыб мүййән әдәрәк «Мүхтәлиф ем району шәраитиндә тохум протейнләри» адлы әсәр язымыш вэ беләликлә дә эмләр намәдди алимлик дәрәчәси газанмышдыр.

Субтропик биткиләр кафедрасынын рәһбәри И. М. Ахунзадә йолдашын көрдүйү ишләр Азербайчан әразисиндә субтропик биткиләри кенишләндирмәк ишинә мүһүм хидмәт кәстәрир. Һәмин кафедранын көрмүш олдуғу бир сыра элми ишләр Азербайчанда Совет Иттифагынын икинчи субтропик базасыны яратмаг һагғында партиянын кәстәришләрини һәята кечирмәйә хейли көмәк этмишдир.

Республикамызда элми ишчиләрин һазырланмасында вэ элми-тәдгигат ишләринин кенишләндирилмәсиндә С. М. Киров адына Азербайчан Дөвләт Университети көркәмли ер тутур.

1944-чү илдә ССРИ Али Тәһсил назири С. В. Кафтанов йолдаш Азербайчан Дөвләт Университети алимләринин тәйярә яначағы саһәсиндә гиймәтли элми-тәдгигат иши апардығларыны гейд этмишдир.

Профессор С. Г. Хүсейнов вэ досент Ағаев ерли хамалдан натриум-бромид алынмасы үсүлуну ишләйиб һазырламышлар.

Досент Аға Хүсейн Гулиев памбыг ярағындан кағыз һазырламаг үсүлуну ишләйиб һазырламышды.

Университетин элми ишчиләри тәрәфиндән кимя, биолокия, чоғрафия, фәлсәфә, тарих вэ филолокия саһәсиндә дә бир сыра гиймәтли әсәрләр ишләниб нәшр әдилмишдир.

1935-чи илдә Азербайчан Дөвләт Университетинин янында тәшкил олунмуш аспирантуранын элми ишчиләр һазырламагда бөйүк әһәмийәти олмушдур. 1936—1937-чи дәрс илиндә 13 аспиранты олан бу элми мүәссисә илдән-илә бөйүйәрәк, элми ишчи һазырлаян бөйүк очаға чеврилди. Белә ки, үч ил сонра, йә'ни 1939—1940-чы дәрс илиндә аспирантларын сайы 78 нәфәрә чатды. Университетин бүтүн ихтисаслар үзрә элми вэ педагожи ишчиләр һазырлаян аспирантурасы 1948-чи илдә 116 аспиранты өз әтрафында топлады ки, бунларын да 99 нәфәри азербайчанлы иди.

Азərbaycan Dövlət Universiteti кет-кедә тәрәгги эдәрәк, бөйүк элм очагына чеврилмиш, онун асасында бир чох элм мәктәб вә элми-тәдгигат институтлары ярадылмышдыр. Азərbaycan элм вә мәдәнийәтин мәркәзи олан Азərbaycan ССР Элмләр Академиясы да һәмин университетин инкишафы вә йүксәлиши нәтичәсиндә вә һабелә һазырладыгы кадрлар сайәсиндә бөйүк мөвгәә кәлиб чатмышдыр.

Азərbaycan ССР-дә бир сыра элми-тәдгигат саһә институтлары да вардыр. Бунлардан Сов.ИКП МК янында Марксизм-Ленинизм Институтунун Азərbaycan Филиалы республикамызын элми-тәдгигат мүәссисәләри ичәрисиндә көркәмли ер тутур. Бу институт 1928-чи ил сентябр айынын 23-дә тәшкил эдилмишдир. Эввәлләр МЭЛИ Загафғазия Филиалынын шө'бәси олараг ишә башлаян бу институт өз фәалийәти нәтичәсиндә бөйүгәрәк, һазырда республикада мүнүм элми-тәдгигат очагына чеврилмишдир.

Институт Азərbaycan К(б)П МК-нын билаваситә рәһбәрлийи алтында ишләйәрәк, марксизм-ленинизм нәзәрийәсинин Азərbaycan халгы арасында дәриндән өйрәнилмәси вә йыйлмасы ишини тәшкил этмишдир. Марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләрини Азərbaycan дилинә тәрчүмә вә нәшр этдирмәкдә бу институтун фәалийәти олдуғча бөйүкдур. Һәлә 1932—1934-чү илләр арасында Партнәшр Ленинни алты чилдән ибарәт сечилмиш әсәрләрини Азərbaycan дилиндә нәшр этмишди.

Бунунла бәрәбәр Марксын, Эңкелсин, Ленинни айры-айры әсәрләри дә тәрчүмә вә чап эдилмишдир. Бунларын ичәрисиндә Маркс вә Эңкелсин «Коммунист партиясынын манифести», Эңкелсин «Аиләнин, хүсуси мүлкийәтин вә дөвләтин мәншәи», Ленинни «Дөвләт вә ингилаб», «Империализм капитализмин йүксәк пилләси кими», «Русияда капитализмин инкишафы» кими әсәрләри вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Мүһарибәдән сопракы илләрдә К. Марксын «Капитал»ынын 1-чи вә 2-чи чилдләри, К. Маркс вә Ф. Эңкелсин сечилмиш әсәрләринин 1-чи вә 2-чи чилдләри, «Коммунист партиясынын манифести», В. И. Ленинни әсәрләри күллийәтынын 35 чилди вә айры-айры әсәрләри, Сов.ИКП гурултай вә конфрансларынын вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарларынын 1,2, 3-чү һиссәләри Азərbaycan дилинә тәрчүмә олунуб нәшр эдилмишдир.

Бундан башга, институтун элми ишчиләри Бақы болшевикләринин 1905—1907-чи илләрдәки фәалийәтинә, С. М. Киров, Мәшәди Әзизбәйов, С. Шаумян, Ханлар Сәфәрәлиев, Мәммәдяров вә башгаларынын ингилаби фәалийәтинә аид бир сыра орижинал әсәрләр язмышлар.

Институтун элми ишчиләри Азərbaycan Коммунист партиясынын XXI гурултайынын тапшырыгы асасында Азərbaycan партия тәшкилатынын тарихинин баша чатдырылмасы вә чапа һазырланмасы кими тәхирәсалынмаз әсәр үзәриндә чидди ишләйрләр.

Республикамызын зәһмәткешләринин идея-сияси көрүш дәирәләринин кенишләндирилмәси саһәсиндә В. И. Ленин адына Мәркәзи Музейин Бақы Филиалы бөйүк иш апарыр.

В. И. Ленин адына Мәркәзи Музейин Бақы Филиалынын 15 залы вардыр. Музейдә марксизм идеялары, В. И. Ленинни чошгун ингилаби һәят вә фәалийәти тәблиғ эдилди. В. И. Ленин адына Мәркәзи Музейин Бақы Филиалы зәһмәткешләрин севимли бир элми мүәссисәсинә чеврилмишдир. Музейи һәр ай минләрлә фәһлә, кәндли вә зиялыларың сейр әтмәси, онун Азərbaycan зәһмәткешләринин һүсн-рәғбәтини газандығны көстәрир. Музейи сейр эдәнләрин тәәсүрат дәфтәрчәсиндәки гейдләри Азərbaycan зәһмәткешләринин В. И. Ленинни долғун ингилаби фәалийәтини севә-севә өйрәндикләрини вә партиямызын әтрафында мөһкәм бирләшдикләрини әкс этдирди.

С. М. Кировун әв-музейи, Кизли Нина мәтбәәси-музейи, Нефт сәнаен фәһләләри иттифагы вә «Гудок» гәзетинин редакциясы-музейи вә М. Әзизбәйовун әв-музейи, В. И. Ленин адына Мәркәзи Музейин Бақы Филиалынын шө'бәләридир. Бу шө'бәләрдә Азərbaycan партия тәшкилатынын шанлы мүбаризә йолу вә ингилаби дөйүшләрдә тәмәли В. И. Ленин тәрәфиндән гоюлмуш Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында мәтинләшән айры-айры ингилабчыларың синфи мүбаризә дөврү әкс этдирилди. Азərbaycanда, халгымызын кечмиш әдәби ирсинин өйрәнилмәсинә, әдәбийәтшүнаслыг элминин инкишафына хүсуси фикир верилди.

Азərbaycan Элмләр Академиясынын Низами адына Дил вә Әдәбийәт Институтунун самәрәли фәалийәти нәтичәсиндә ики чилддән ибарәт «Азərbaycan әдәбийәти тарихи» әсәрини һазырламыш вә нәшр этдирмишдир. Бунунла бәрәбәр институт Азərbaycan әдәби дилинин инкишаф әтмәсиндә, Азərbaycan әдәбийәтынын өйрәнилмәсиндә вә дилимизин тәкмилләшдирилмәсиндә бөйүк ишләр көрүр. Даһи мүтәфәккир Низами Кәңчәвинин биликләр хәзинәси олан әсәрләринин тәрчүмә вә нәшр эдилмәси кими мүнүм иш дә һәмин институтун мөһсулудур.

Дил вә әдәбийәт институтунун диггәтәлайиг ишләриндән бири дә бөйүк рус халгынын вә дуня әдәбийәти классикләринин, мүасир рус вә гардаш республикаларың язычыларынын әсәрләрини Азərbaycan дилинә тәрчүмә әтмәсидир.

Республикамызын бир сыра башга элми-тэдгигат саһә институтлары мүййән мәсәләләр үзрә элми-тэдгигат вә екунлашдырычы тәчрүбә ишләри көрмәклә, элми ишчиләр етишдирилмәсинә көмәк эдирләр. Бунлардан Азәрбайчан ССР Маариф Назирлийинин Элми-Тэдгигат Педагожи Институту мәктәб турулушу вә методика мәсәләләринин элми сурәтдә ишләнмәси үзәриндә чалышыр вә 4 институт өз аспирантурасы васитәсилә педагожи элмләри намәздәри етишдирир.

Мүәллимләрин билик сәвиййәсини йүксәлтмәк вә онларын ихтисасыны артырмаг саһәсиндә Маариф Назирлийинин Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институту чидди иш апарыр.

Азәрбайчан ССР Сәһиййә Назирлийинин Тәкмилләшдирмә Институту да һәкимләр арасында элми ишә мараг оядыр, тәчрүбәли һәкимләрин һазырланмасына көмәк эдир. Бундан башга Сәһиййә Назирлийинин Киров адына Элми-Тэдгигат Физиотерапия Институту, Микробиологи Институту вә башга институт вә клиникаларында бөйүк элми-тэдгигат ишләри апарылыр.

Алимләримиз вә мүнәндисләримиз, ихтирачыларымыз вә сәмәрләшдиричиләримиз сых әмәкдашлыг эдәрәк, элм вә техниканы даим ирәлиләдир, ени машиналар, механизмләр, чиназлар вә материаллар ярадыр, даһа мәнсулдар технологији процессләр мүййән эдирләр. Республикамызда элм вә истеһсалат ишчиләринин ярадычылыг әмәкдашлыгы илдән-илә кенишләнир. Алимләр сәнае мүүссисәләри үзәриндә һамилик эдир, мүрәккәб элми-техники проблемләрин һәллиндә истеһсалат ишчиләринә бөйүк ярдым көстәрирләр. Бир чох мүүссисәләрдә истеһсалат габагчылларындан, мүнәндис вә техникләрдән, һәмчинин институтларын элми ишчиләриндән техники шуралар ярадылмышдыр. Бу техники шураларын ярадылмасынын истеһсалата бөйүк фәйдасы олмушдур. Бундан башга, истеһсалат ишчиләри элми-тэдгигат институтларынын вә али мәктәбләринин элми шураларынын фәәлиййәтиндә иштирак эдирләр. Бир чох ерләрдә алимләрдән вә ениликчи фәһләләрдән тәшкил эдилмиш комплекс бригадалар ярадычылыгга техники шураларын мүййән этдикләри конкрет вәзифәләр әсасында ишләйир, габагчылы иш үсүлларыны, ени техниканы вә технологияны истеһсалатда мүвәффәгиййәтлә тәтбиг эдирләр.

Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясы рясәт һей'әти янында 1952-чи илдән әләгәләндирмә шурасы ярадылмышдыр. Шура республикада элми-тэдгигат ишләрини даһа да яхшылашдырмаг үчүн тәшкил эдилмишдир. Әләгәләндирмә шурасынын 11 бөлмәси вардыр. Республиканын ән көркәмли алимләри әләгәләндирмә шурасынын бөлмәләринә чәлб эдилмишдир.

Шура тәшкил олундуғу вахтдан республиканын халг тәсәррүфаты, элм вә мэдәниййәтинин инкишафына көмәк эдән элми-тэдгигат планларынын бир-бирилә әләгәләндирилмәси саһәсиндә мүнһүм ишләр көрмүшдур. Шура элми-тэдгигат тематик планларыны әләгәләндирмәк нәтичәсиндә бә'зи элми-тэдгигат ишләриндәки тәкрарчылыгы вә халг тәсәррүфаты үчүн әһәмиййәтсиз мөвзулары пландан чыхарыр. Әләгәләндирмә шурасы 1953-чү илдә 92, 1954-чү илдә 52 мөвзу өз планындан чыхарыб, онлары халг тәсәррүфаты вә сосялист мэдәниййәтинин инкишафы үчүн әһәмиййәти олан мөвзуларла әвәз этмишдир. Бу шура 1954—1955-чи илләрин планларыны тәсдиг эдәркән элми-тэдгигат институтларында вә али мәктәбләрдә, һәбелә Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын институтларында тэдгигат ишләринин планлашдырылмасы методуну яхшылашдыра билмишдир. Шура тәрәфиндән элми-тэдгигат ишләринин диггәтлә планлашдырылмасы вә мөвзуларын айры-айры элми идарәләр вә али мәктәбләр арасында дүзкүн бөлүшдүрүлмәси сайәсиндә 1954—1955-чи илләр үчүн планлашдырылан мөвзулар мөгсәдә даһа уйғун олмушдур. Шура республиканын әсәс элми гүввәләринин сәййини халг тәсәррүфаты үчүн бөйүк әһәмиййәти олан мәсәләләрин һәллине доғру йөнәлтмишдир.

1954—1955-чи илләрдә республиканын элми-тэдгигат ишләриндә нефт мөвзулары көркәмли ер тутур. Әләгәләндирмә шурасы тәрәфиндән бахылмыш вә тәсдиг эдилмиш бөйүк проблемләрдән Азәрбайчан нефт вә газ ятагларынын кеология вә кеокимјасы, ени ятаглар ахтарышы перспективләри, «Ерин алтындан максимум нефт чыхарылмасыны тәмин эдән нефт лайларынын салынмасы» проблемләрини көстәрмәк олар.

Шура Азәрбайчанда кәнд тәсәррүфатына даир элми-тэдгигат ишләринин әләгәләндирилмәси саһәсиндә дә чох ишләр көрмүшдур. Республикамызда ишләйән 15 хүсуси элми-тэдгигат институту, о чүмләдән Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын дөрд институту, беш зона тәчрүбә стансиясы илә бирликдә кәнд тәсәррүфаты мәсәләләри илә сых әләгәдәр олан проблемләрин һәлл эдилмәси үзәриндә чалышыр.

Республиканын айры-айры элми-тэдгигат идарәләри вә али мәктәбләри арасында тэдгигат ишләринин дүзкүн бөлүшдүрүлмәсинә вә еринә етирилмәсинә даир Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын әләгәләндирмә шурасынын көрдүйү тәдбирләр элми идарәләрин вә онларын әмәкдашларынын фәәлиййәтинә бөйүк ярдым көстәрмиш, онларын ярадычы фикрини дүзкүн истигамәтләндирмиш, тэдгигат ишләринин әмәли чәһәтдән даһа фәйдалы олмасыны тәмин этмишдир. Буну 1955-чи илдә Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын элми идарәләринин халг тәсәррүфатынын инкишафы илә әләгәдәр олараг бир

сыра ишләр көрүлмәсинин еқунларында айдын көрмәк олар Мәсәлән, кеолокия институтунун нефт экспедициясы нефт сәнәен ишчиләри илә сых әмәкдашлыг шәраитиндә ишләйәрәк, гыса бир мүддәтдә кеоложи-техноложи лайиһәләр һазырлая билмишләр. Һазырда бу лайиһәләрден нефт мәдәнләриндә мүвәфәғийәтлә истифадә олунур вә бу, сон вахтларда әләвә оларағ 3 миллион тона гәдәр нефт чыхармаға имкан вермишдир. Һидродинамик һесабламалар әсасында ени нефт об'ектләри үчүн лайларла тәзийги сахламаға даир 11 кеоложи-техноложи лайиһә һазырланмышдыр. Бундан башға Әзәрбайчанын мүхтәлиф перспективли ерләриндә нефт вә газ әзтиятларынын һесабланмасы саһәсиндә хейли иш көрүлмүшдүр.

Кеолокия институту филиз вә гейри-филиз ятағларынын кеолокиясы, файдалы бәрк газынты ятағлары вә гидрокеолокия саһәләриндә мүвафиг истеһсалат тәшкилатлары илә әмәкдашлыг шәраитиндә сәмәрәли иш көрүр.

Нефт институтунун коллективи дә хейли иш көрмүшдүр. Крекинг лабораториясында Вано Стураа адына заводун ишчиләри илә әмәкдашлыг шәраитиндә, мазутун йүнкүл-термик крекинг саһәсиндә ени просес һазырланмышдыр. Бу просес һәр ил ачыгранкли нефт мәһсуллары истеһсалыны бир нечә мин тон артырмаға имкан верир.

Ени Бақы нефтайрма заводу, Андреев адына завод вә Үмум Иттифағ Яғлар Институту илә бирликдә сабун сәнәен үчүн нефтдән пийи әвәз эдән хаммал истеһсал әдилмәсинин ени методу һазырланмышдыр.

Кимя Институту Чапаридзе адына заводла бирликдә Хаңлар гәсәбәси яхынлығында олан килабы килинин активләшдирилмәси методуну һазырламышдыр. Бу, яғлары тәмизләмәк үчүн башға ердән кәтирилән гумбрини әвәз этмәйә имкан верәчәкдир.

Сумгайыт синтетик каучук заводунда термик активләшдирилмиш килабы кил әсасында алынған нефт газларынын ени гурудучусу сынагдан чыхарылыр. Бу иш һәммин мәгсәд үчүн ишләдилән, чох баһа баша кәлән вә узагдан кәтирилән алүмин оксидини әвәз этмәйә имкан верир.

Әкинчилик Институтунун әлми ишчиләри Худат, Хачмаз, Мардакерт, Мирбәшир вә Кәдәбәй районларынын колхозчулары илә әлбир чалышарағ, йүкәк мәһсул верән ени буғда, картоф, тәрәвәз вә дикәр кәнд тәсәррүфат биткиләри нөвләри етишдирилмишләр. Институт 4 даяғ мәнтәгәси тәшкил этмиш вә 1600 һектар саһәдә торпағы Малтсев үсулу илә бечәрмишдир.

Академиянын Зоолокия Институту республиканын балыгчылыг тәсәррүфатынын ерләшдирилмәсини биоложи чәһәтдән

асанлашдырмағ, кәнд тәсәррүфатына зиянверичиләрә гаршы мүбаризә апармағ вә һейванларын чинсини яхшылашдырмағ иһинә бөйүк ярдым көстәрмишдир.

Һазырда республикамызда 87 әлми-тәдгигат идарәси, о чүмләдән 37 институт вардыр. Республиканын әлми-тәдгигат идарәләриндә вә 14 али мәктәбиндә 4388 нәфәр әлми ишчи, о чүмләдән 160 нәфәр әлмләр доктору вә 1476 нәфәр әлмләр һәмзәди әлми вә педагожи иш апарыр.

Республикамызын әсас әлм вә мәдәнийәт мәркәзи олан Әзәрбайчан ССР Әлмләр Академиясынын 23 әлми идарәси вардыр. Бу, әлми-тәдгигат идарәләриндә 739 әлми ишчи, о чүмләдән 28 нәфәр әлмләр доктору вә 317 нәфәр әлмләр һәмзәди, сәнәе, кәнд тәсәррүфаты вә мәдәнийәтимизин инкишаф этдирилмәси үчүн әлми-тәдгигат иши апарыр. Сон илләрдә Әзәрбайчан ССР Әлмләр Академиясынын тәркиби мөһкәмләндирилмишдир. Һазырда бурада 22 нәфәр үз вә 13 нәфәр мүхбир үз вардыр.

Академиянын әлми идарәләринә илдән-илә даһа чох вәсаит бурахылыр вә онлар мүасир аваданлыгла кетдикчә даһа яхшы тәчһиз олунур. Белә ки, 1945-чи илдә академиянын бүдчәси 14 миллион олдуғу һалда, 1956-чы илдә 42 миллион олмушдур.

Әзәрбайчан Әлмләр Академиясы кәнч әлми ишчи һазырламаға мүһүм ишләр көрмүшдүр. Бурада 1945-чи илдә 45 аспирант олдуғу һалда, 1955-чи илдә бунларын сайы 253 нәфәрә чатмышдыр. Онлардан 80 нәфәри өз диссертасияларыны баша чатдырмағ үчүн ССРИ Әлмләр Академиясына, Москва вә Ленинградда олан башға институтла э'зам әдилмишдир.

Сон илләрдә Әзәрбайчан Әлмләр Академиясынын институтлары бир сыра әлми проблемләри ишләйиб һазырламыш, сәнәе вә кәнд тәсәррүфаты үчүн әһәмийәтли олан чохлу әлми әсәрләр вә монографиялар, о чүмләдән «Флора», «Кеолокия», «Торпағ», «Әзәрбайчан һейванат әләми» вә мәдәнийәтимизин айры-айры саһәләринә аид бир сыра әсәрләри нәшр этмишдир.

Әзәрбайчан Коммунист партиясынын XXI гурултайы Әзәрбайчан Әлмләр Академиясынын гаршысында халғ тәсәррүфатынын инкишафына даир актуал мәсәләләри, хүсусән автоматика, телемеханика вә изотоплардан истифадә әдилмәси мәсәләләрини һәлл этмәк мәгсәди күдән бөйүк комплексли проблемләрә чох фикир вермәк, көрүлчәк нәзәри ишләрин сәвийәсини галдырмағ кими мүһүм вәзифәләр гоймушдур. Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәтинин күндәлик гайғысы сайәсиндә республикамызда көркәмли алимләр етишмишдир. Һәммин алимләрин етишиб бой атмасында бөйүк рус халғынын зәнкин мәдәнийәти вә алимләри яхындан көмәк этмишләр.

Совет Azərbaycanı өзүнүн нәнки Совет Иттифагында, һәм дә ССРИ харичиндә яхшы танынмыш бир чох көркәмли алимләр илә һаглы олараг фәхр эдир. Бунларын ичәрисиндә биз Азербайжанын һәгиги сәрвәтләрини өйрәниб инкишаф этдирәнләри, йүксәк ичәсәнәт нүмунәләри яраданлары, көркәмли тибб алимләрини, ме'марлары, мүнәндисләри, философлары көрүрүк.

Мәсәлән, Азербайжан ССР Элмләр Академиясынын үзвү, С. М. Киров адына Азербайжан Дөвләт Университетинин ректору, эмәкдар элм хадими Ю. Мәммәдәлиев нефт кимясы саһәсиндә бөйүк элми иш апарыр. Онун элми-тәдгигат ишләри тәбии вә сүн'и нефт газларынын ишләнмәсинә һәср олунмушдур. Бу әсәрләр республикамызда нефт кимясы сәнәинин ени саһәләринин инкишаф этдирилмәси чәһәтдән чох бөйүк нәзәри вә әмәли әһәмийәтә маликдир. 1939-чу илдә онун нәшр этдирдийи «Азербайжанын тәбии газлары вә онларын кимйәви әмәлинин йоллары» адлы әсәри бу саһәдә онун узун мүддәт апардығы элми-тәдгигат ишләринин нәтичәсидир. Бу истәдадлы алимниң әсәринин истәһсалатда тәтбиғ әдилмәси о вахта гәдәр өлкәмизә харичдән кәтирилән гиймәтли бир маддәнин республикамызда истәһсал әдилмәсинә имкан яратды. Ю. Мәммәдәлиевин нефт газларынын ишләнмәси саһәсиндәки дәрин вә орижинал тәдгигат ишләри нефт элминә бөйүк һәдийә олмагладыр, бир сыра ени кимйәви мәнсулларын алынмасы үчүн дә имкан яратды. Онун үсулу илә алынан дәрхлорлу карбон өлкәмиздә тибб, мүәличә мәгсәдләри үчүн дә мүвәфәғийәтлә истифадә олунур. О, тәбии газлардан сәнәдә истифадә этмәк үчүн ени үсуллар тапмыш, тәйярә яначағынын кимя технолокиясына даир монография язмышдыр. Онун 40-дан чох элми әсәри вардыр. Бунлардан 30-а гәдәри чап олунмушдур. Ю. Мәммәдәлиевин бир сыра әсәрләри Инкилтәрә вә Американын элми мәчмуәләриндә дәрч әдилмишдир. Ю. Мәммәдәлиев, 1955-чи илдә совет нүмайәндә һей'әтинин тәркибиндә Ромада чағырылмыш IV бейнәлхалг нефт конгресиндә фәал иштирак этмишдир. О, бурада совет алимләринин нефт әмәли вә нефт кимясы саһәсиндә апардығлары ишләр һаггында мә'рузә этмишдир.

Азербайжан ССР Элмләр Академиясынын үзвү профессор һейдәр һүсейнов Азербайжан фәлсәфә тарихинә даир бир сыра элми әсәрләр язмышдыр. О, көркәмли Азербайжан мүтәфәккирләри Низами, Фүзули, М. Ф. Ахундов вә маарифпәрвәр демократ Н. Зәрдабинин фәлсәфи тәфәккүр саһәсиндәки ярадычылығларынын вә тарихи әһәмийәтини көстәрмишдир. Н. һүсейновун 58 әсәри нәшр олунмушдур. Онлардан «М. Ф. Ахундовун фәлсәфи көрүшләри», «Низаминин дүнякөрүшү», «Маарифпәрвәр демократ һәсәнбәй Зәрдаби», «Фүзулинин эл-

ми әсәрләри һаггында», «Мәтләул ә'тигад», «ХI әсрин азербайжаны философу Әбдүл һәсән Бәһмәнйәр», «Көркәмли Азербайжан алими профессор Мирзә Қазымбәй», «А. Бакыхановун әхлаг нәзәрийәси», «Диалектика вә метафизика», «Диалектика вә тарихи материализм һаггында» әсәрләрини көстәрмәк олар. Н. һүсейнов лүғәтләр тәртиб этмәк үчүн элми принципләри ишләйиб һазырламышдыр. Онун биләваситә иштиракы вә редакторлуғу илә 4 чилдән ибарәт «Русча-азербайжанча лүғәт», һабелә һәрәси бир чилдән ибарәт «Русча-азербайжанча» вә «Азербайжанча-русча» лүғәтләри бурахылмышдыр. һейдәр һүсейновун «Азербайжанда ХIХ әср ичтимаи-фәлсәфи фикир тарихиндән» адлы әсәри онун элми ярадычылығында ән көркәмли ер тутур.

Азербайжан ССР Элмләр Академиясынын үзвү профессор Мирәли Гаһгай мәдән ятағлары кеолокиясы, минерал мәнбәләр вә аз тапылан элементләрин кеокиясы саһәсиндә бөйүк алим һесаб олунур. О, ССРИ Элмләр Академиясынын Алтай, Шимали Гаһгаз вә Азербайжан экспедицияларында фәал иштирак этмишдир. Шимали Гаһгаздакы гиймәтли мәдән ятағларынын бир һиссәсини дә профессор Гаһгай көшф этмишдир. Көркәмли алим Истису минерал мәнбәләрини әтрафлы сурәтдә өйрәнмиш вә онлардан халг тәсәррүфатынын мәнәфәи үчүн истифадә әдилмәсинин фәйдасыны сүбүт этмишдир. Онун йүздән артыг элми әсәри нәшр әдилмишдир. Бунлардан «Истису минерал мәнбәләринин кеоложи-петрографик хүләсәләри вә биокия характеристикасы», «Азербайжанын әсас вә ультра әсас сүхурлары саһәсиндә минерал-петрографик тәдгигләр» әсәрләри диггәти даһа чох чәлб эдир. О, Азербайжан, Шимали Гаһгаз вә Гәрби Сибирин бир сыра мәдән районларынын кеоложи хәритәләрини дә тәртиб этмишдир.

Азербайжан ССР Элмләр Академиясынын үзвү профессор Ш. Әзизбәйов мәдән ятағлары кеолокиясы вә петрология саһәсиндә көркәмли алимдир. О, кобальт, барит, күкүрд колчеданы вә башга сәнә ятағларынын өйрәнилмәси саһәсиндә тәчрүбәви әһәмийәти олан гиймәтли ишләр көрмүшдур. Онун 34 элми әсәри вардыр, о чүмләдән «Азербайжанын кеолокиясы вә минерал әһтиятлары», «Кичик Гаһгазын мәдән дәирәләринин петрологиясы». О, «Азербайжанын кеолокиясы» адлы көркәмли элми әсәрин мүәллифи вә редакторларындан биридир.

Азербайжан ССР Элмләр Академиясынын үзвү профессор М. Ә. Миргасымов чәрраһийә саһәсиндә көркәмли алимләрдәндир. Онун 40-дан артыг элми әсәри вә монографиясы вардыр. Бунлардан бир нечәси харичи элми мәчмуәләрдә чап

олунмушдур. О, ики чилдлик «Гарын яталагы чэрраһийәси» әсәринин, «Сидик кисәси хәрчәнки һаггында» вә «Малярия илә уролитиазин кенетик әлагәләри һаггында» әсәрләринин мӯәллифидир. Республикамызда онун көстәрдийи фәалийәтиндән бири дә тибб ишчиләринин һазырланмасы саһәсиндә хусусилә бөйүк педагожи иш апармасыдыр.

Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын үзвү, чэрраһийә саһәсиндә бөйүк алим вә мӯтәхәссис профессор М. Топчубашев һәртәрәфли вә дәрин тәдгигат нәтичәсиндә ишләйиб һазырладыгы, инди Азәрбайчанда мӯәличә тәчрүбәсиндә көк салмыш бир сыра орижинал мӯәличә үсулларынын мӯәллифидир. Онун 50-дән артыг элми әсәри вардыр. М. Топчубашев үч чилдән ибарәт «Хусуси чэрраһийә» дәрслийини язмышдыр. Профессор Топчубашев кәнч һәкимләр етишдирән һөрмәтли алимләримиздән биридир.

Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын үзвү профессор Микайыл Һусейнов ССРИ Ме'марлыг Академиясынын мӯхбир үзвүдур. О, Бақыда вә Азәрбайчанын башга шәһәрләриндә бир чох ичтимаи биналарын вә яшайыш әвләринин орижинал лайиһәләрини яратмышдыр. О, ме'марлыг тарихи, хусусилә Азәрбайчан ме'марлыгы тарихи саһәсиндә бөйүк алимдир.

Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын үзвү, ССРИ Ме'марлыг Академиясынын мӯхбир үзвү Садыг Дадашов ме'марлыг саһәсиндә йүксәк кейфиийәтли мӯтәхәссис, ме'марлыг тарихи саһәсиндә көркәмли алим иди. Бақы шәһәринин ме'марлыг көзәллийини тәшкил едән Низами адына кинотеатр, Әт вә Сүд Мәһсуллары Сәнаеи Назирлийи, Азәрбайчан Дөвләт Лайиһә идарәси, Азәрб. К(б)П МК бинасы вә бир сыра башга маһиранә дүшүнүлмүш бина вә мейданчаларын лайиһәләри М. Һусейновун вә С. Дадашовун ярадычылығынын нүмүнәләриндәндир. Онлар өз әсәрләриндә Азәрбайчанын классик ме'марлыг элементләриндән бачарыгла истифадә этмиш вә Азәрбайчан ме'марлыгында мӯасир ени чәрәянын тәмәлини гоймушлар. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә онлар нәнки Азәрбайчанда, әлчә дә ССРИ-нин башга республикаларында вә ССРИ харичиндә яхшы танынмыш ме'марлардыр.

Азәрбайчан әдәбийяты вә инчәсәнәтинин бөйүк хадимләриндән бири, Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын үзвү, фәхри филологи элмләр доктору, халг шаири Сәмәд Вурғунун поэзиясы әдәбийят тарихимиздә хусуси ер тутур. Онун шеирләри сосялист реализми руһунда инкишаф едәрәк, Совет Азәрбайчанынын габагчыл поэзиясыны рөвнәгләндирди. Сәмәд Вурғун шеирлә язылмыш драм әсәрләри илә совет драматургиясына гиймәтли һәдийәләр вермишди. Онун йүксәк бәди

драм әсәрләри тамашачыларын рәғбәтини газанмышдыр. Шаирин драм әсәрләри рус, әрмәни вә ССРИ-нин башга халгларынын дилләринә тәрчүмә әдилмишди. С. Вурғун рус вә башга гардаш халгларын көркәмли шаирләринин әсәрләринин Азәрбайчанын кениш күтләләри арасында яйылмасы саһәсиндә дә чох ишләр көрмүшдур. О, А. С. Пушкинин «Евкени Онекин» әсәрини, Шота Руставелинин «Пәләнк дәриси кеймиш пәһливан» поэмасынын бир һиссәсини, Низами Кәнчәвинин «Лейли вә Мәчнун» поэмасыны Азәрбайчан дилинә тәрчүмә этмишди.

Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын үзвү Мирзә Ибраһимов Азәрбайчанын көркәмли әдәбийят тәдгигатчысы, язычы вә драматургларындан биридир. Онун әсәрләри ичәрсиндә «Һәят», «Мәһәббәт» драмлары, «Кәләчәк күн» романы вә һекайәләри хусусилә фәргләнир. Мирзә Ибраһимов Азәрбайчан әдәбийятшүнаслыгы тарихиндә илк дәфә олараг өзүнүн «Бөйүк демократ» адлы көркәмли тәдгигат әсәрини «Молла Нәсрәддин» журналынын баниси вә редактору, маарифпәрвәр вә демократ Чәлил Мәммәдгулузадәйә һәср әтмишди.

Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын үзвү, Азәрбайчанда опера вә мусиги инчәсәнәти нәзәрйиәсинин баниси профессор Узейир Һачыбәйов 30-дан артыг әсәр язмышдыр. Онун Азәрбайчан халг мусигиси әсаclarыны өйрәнмәк саһәсиндә апардыгы бөйүк элми-тәдгигат иши «Азәрбайчан халг мусигисинин әсаclarы» кими мө'тәбәр әсәрин яранмасы илә нәтичәләнмишди. Бу әсәр нәнки Азәрбайчан мусигисини, һәм дә Түркмәнистан, Тачикистан, Әзбәкистан, Әрмәнистан, әйни заманда Иран, Кичик Асия, Әрәбистан вә башга Яхын Шәрг өлкәләри мусигисини бир сыра ени элми-нәзәри мӯлаһизәләрлә зәнкинләшдирди.

Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын үзвү, тибб элмләри доктору, әмәкдар элм хадими профессор А. Гараев Азәрбайчан вә ССРИ алимләри ичәрсиндә танынмыш алимләрдәндир. О, дәфәләрлә совет физиологларынын Умум Иттифаг гурултайында иштирак этмиш, XV Бейнәлхалг физиологлар конгрессинин нүмайәндәси олмушдур. Профессор Гараев илк дәфә олараг Азәрбайчан дилинә физиолокия үзрә «Әсәб әзәлә физиолокиясы», «Тәнәфүсүн физиолокиясы», «Ган дамар системинин физиолокиясы», «Эндокринолокия», «Дуйғу үзвләринин физиолокиясы» кими беш дәрәс китабы язмыш, ана дилминдә физиолокия истилаһларыны ишләмишди. Онун бир сыра элми әсәрләри дүняда еканә мӯәличә нефти сайылан Нефталана һәср әдилмишди. 52-йә гәдәр әсәри нәшр әдилмишди. Профессор Гараев кениш элми фәалийәтлә янашы олараг, кәнч элми ишчиләр етишдирмәк ишинә күндәлик гайғы көстәрир.

Онун рәһбәрлийи алтында бир сыра кәңч алимләр элми иш апарыб, баша чатдырмыш вә диссертасиялар мұдафиә этмишләр.

Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын үзвү профессор Ә. Әлизадә, мұхбир үзвләри профессорлар И. Гүсейнов, С. Сумбатзадә, профессор З. Ибраһимов, тарих элмләри намзәлләри Е. Токаржевски, М. Газыев вә Ә. Гулиев тәрәфиндән язылмыш элми әсәрләр халгымызын вә Азәрбайчан партия тәшкилатынын тарихинә һәср әдилмишдир.

Сосялист өлкәмиздә алимләримизин әмәли халгын әмәлдидир.

Бизим Вәтәнимиздә элмин наилийәтләри Совет Иттифагынын гүдрәтинин даһа да артмасына, халгымызын рифаһ һалынын даһа да яхшылашдырылмасына хидмәт әдир, коммунизмә доғру зәфәрли йүрүшүмүзүн сур'әтләnmәсинә сәбәб олур. Партия вә һөкүмәтимиз, совет халгымыз өз алимләринин, әдәбийят вә инчәсәнәт хадимләринин гәдрини яхшы билир, онларын әмәйини йүксәк гиймәтләндирир.

Алтынчы бешиликдә ССРИ-дә элм вә техниканын инкишаф әтдирилмәси мұһүм бир вәзифә кими нәзәрдә тутулмушдур. Алтынчы бешилик әрзиндә элм һәртәрәfli инкишаф әтдириләчәк, элми-тәдгигат мүүссисәләринин ишләри енидән гурулачаг, халг тәсәррүфатынын конкрет саһәләринә даһа артыг яхшылашдырылачагдыр. Элми-тәдгигат идарәләри илә янашы али мәктәбләр дә сәнәе, кәнд тәсәррүфаты вә мэдәнийәт үчүн элми-тәдгигат ишләри апармаға кениш чәлб әдиләчәкдир.

Совет Азәрбайчанынын сосялист мэдәнийәти алтынчы бешиликдә даһа да инкишаф әдәчәкдир. Ушагларын вә кәңчләрин орта үмүми тәһсил мәктәбләриндә вә орта ихтисас мәктәбләриндә тәһсил алмалары йолу илә республиканын шәһәрләриндә вә кәнд ерләриндә үмүми, орта тәһсили әсәсән һәята кечирмәк үчүн чох бөйүк ишләр көрүләчәкдир. 1960-чы илдә Маариф Назирлийи мәктәбләриндә 640 мин шакирд, йәни 1955—1956-чы дәрә илиндә охуянларын сайындан 40 мин нәфәр чох ушаг охуячагдыр. Ени бешиликдә 200-ә гәдәр ени мәктәб бинасы тикиләчәкдир. Үмүми тәһсил мәктәбләриндә политехники тәһсил инкишаф әтдириләчәк, мұасир сәнәе вә кәнд тәсәррүфаты истәсалатынын ән мұһүм саһәләри илә шакирдләрин таныш олмасы тәмин әдиләчәкдир.

Сов.ИКП XX гурултайынын Директивләриндә бешилик әрзиндә али вә орта ихтисас мәктәбләриндә халг тәсәррүфаты вә мэдәни гуручулуғ үчүн тәләб олунан гәдәр мұтәхәссис һазырланмасы нәзәрдә тутулмушдур.

Алтынчы бешиликдә республикамызда маарифин, мэдәнийәтин даһа да инкишафы саһәсиндә бөйүк ишләр көрүлә-

чәкдир. Республикада али мәктәбләрин, хусусән университетин вә кәнд тәсәррүфат институтунун мадди-техники базалары даһа да мөһкәмләндириләчәкдир. Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын биналары комплекси тикилиб гуртарачагдыр. Шамаһы районундакы Пиргулу дағынын ямачында Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын астрофизика рәсәдханасынын тикилмәсинә башланачагдыр. һәмин рәсәдхана совет астрономия элминин инкишафында мұһүм рол ойнайчаг, Азәрбайчанын бөйүк элми очагларындан бири олмағ әтибарилә, республикамызда элмин вә мэдәнийәтин йүксәлишинә хидмәт әдәчәкдир.

Мэдәнийәт мүүссисәләринин техники базасыны мөһкәмләндирмәйә чох фикир вериләчәк, Баһы вә Наһчыван шәһәрләриндә драм театрлары, Баһыда киностудия, сирк вә республиканын районларында 10 мэдәнийәт әви вә бир сыра башға биналар тикиләчәкдир.

Халгымызын сағламлығына даһа чох фикир вериләчәкдир. Республиканын хөстәханаларында чарпайыларын сайы алтынчы бешилик әрзиндә 5 мин әдәд артачагдыр. Алтынчы бешиликдә «Истису» курортуну истифадәйә вермәк үчүн бу курортда тикилмәйә башланмыш объектләр баша чатдырылачаг вә Шуша курорту даһа да абадлашдырылачагдыр.

Бу тәдбирләр нәтичәсиндә Совет Азәрбайчанынын маариф вә мэдәнийәти даһа да инкишаф әдәчәкдир.

Сов.ИКП XX гурултайы элми-тәдгигат идарәләринин вә али мәктәбләрин ишчиләри гаршысында совет элминин ирәлиләдилмәси, мұтәхәссисләрин һазырланмасы ишинин яхшылашдырылмасы, өлкәмизин техники тәрәггисиндә элмин ролунун артырылмасы кими мұһүм мәсәлә ирәли сүрмүшдүр.

Сов.ИКП XX гурултайынын гәрарларындан руһланан элм, маариф, мэдәнийәт, әдәбийят вә инчәсәнәт ишчиләри партия вә һөкүмәт тәрәфиндән гаршыя гоюлмуш вәзифәләри шәрәфләринә етирмәк үчүн вар гүвәләрини вә биликләрини сәрф әдәчәкләр.

МҮНДӘРИЧАТ

	<i>Сәт.</i>
Халг тасәррүфатынын сүр'әтли йүксәлиши	3
Пролетар диктатурасы шәраитиндә милли мәдәнийәт	13
Халг маарифинин тәрәггиси	21
Мәдәни-маариф ишләри кенишләнир	53
Мәтбуатын инкишафы	69
Ени зиялыларын стишдирилмәси	89
Әдәбийәт вә инчәсәнәттин чичәкләнмәси	115
Элмин тәрәггиси	150

Редактору *Ш. Абасов*
 Бәди редактору *Р. Гүсейнов*
 Техники редактору *С. Байрамова*
 Корректорлары
Г. Тагыева, Н. Нәзирев

Йытылмага верилмиш 20-II-1957-чи ил. Чапа имзалан-
 миш 8/VI-1957-чи ил. ФГ 13656. Кағиз форматы
 60x9¹/₁₆. Физики вә шәрти чап варағи 11. Учот нәшр.
 варағи 10,8. Сифариш № 111. Тиражи 5000. Гиймәти
 2 ман. 05 гәп.

Азәрбайчан Дәвләт Нәшрийәти, Баки,
 Гүсү Гачмев күчәси, № 6.

Азәрбайчан ССР Мәдәнийәт Назирлигинин
 26 комиссар адына мәтбәәси,
 Баки, Әли Бабрамов күчәси, № 3.

ДҮЗЭЛИШ

Сәһ.	Сэтир	Кетмишдир	Охунмалыдыр
50	Аш. 2	XV гурултайы	XIV гурултайы
95	• 14	1925-чи иллә	1924 чү иллә
95	Юх. 6	1926-чы иллә	1925-чи иллә
118	• 7	1925-чи иллә	1924 чү иллә
120	• 17	биринчи гурултайы	биринчи мүшавирәси
132	• 14	Дөвләт Академик Драм Театры	Дөвләт Драм Театры

Сиф. №—111

Назар Абдулла оглы Пашаев

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
(1920—1955 гг.)

(на азербайджанском языке)

Баку • АЗЕРНЕСР • 1957

1957

449